

**ГАЙ СВЕТОНІЙ
ТРАНКВІЛЛ**

**ЖИТТЕПИСИ
ДВАНАДЦЯТИ ЦЕЗАРІВ**

ГАЙ СВЕТОНІЙ ТРАНКВІЛЛ

ЖИТТЄПИСИ ДВАНADЦЯТИ
ЦЕЗАРІВ

Переклад з латинської

Львів
СПОЛОМ
2012

УДК 94(37)
ББК 63.3(0)323
С 24

Переклав з латинської

Павло Содомора

Редактор

Маркіян Кульчицький

Велику подяку за підтримку видання висловлюю українській громаді міста Г'юстон штату Техас, США.

Перекладено за виданням:

G. Suetonius Tranquillus. G. Suetonii Tranquilli Opera. Maximilian Ihm, ed. Leipzig: Teubner, 1907.

Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів / Перекл. з латинської П. Содомори. – Львів : Сполом, 2012. – 280 с.

ISBN 978-966-665-616-5

© П. Содомора, 2012
© Вид-во «СПОЛОМ», 2012

ЗМІСТ

Від перекладача	4
1 Божественний Юлій	7
2 Божественний Август	46
3 Тиберій	96
4 Калігула	132
5 Божественний Клавдій	164
6 Нерон	190
7 Гальба	221
8 Отон	232
9 Вітелій	238
10 Божественний Веспазіан	247
11 Божественний Тит	259
12 Доміціан	265

Від перекладача

Знаменитий твір Светонія, одного з перших істориків, вперше перекладено українською. Тому вперше український читач матиме можливість поринути в суперечливий світ староримської давнини, що дала людству не тільки високі моральні та духовні цінності, але, як виявляється, й усе інше, що по той бік цих людських чеснот. Адже поряд із прикладами мужності, відваги та чесності читач стане свідком неймовірної жорстокості, розпусти, свавілля та жадібності – що, як не дивно, раз по раз поєднувалися з високими моральними якостями: як в окремих особах, так і в римській культурі загалом. Светоній прагнув якомога об'єктивніше висвітлити характери, звички та пристрасті дійових осіб. Читаючи твір, бачимо, яких зусиль доклав автор, аби досягнути мети справжнього історика – безпристрасності, хоча подекуди й відволікаючись на ліричні відступи, даючи власну оцінку подій та вчинків.

Попри те, що твір писаний на початку II ст., він багато в чому відображає й сучасний світ політичних перипетій та закулісних інтриг: давній Рим був наче прототипом сучасного світу, в якому поряд із мужністю, хоробрістю та чесністю існувала нищість, підступність та зухвалість. Надзвичайно цікаво спостерігати за тим, як влада протягом дуже короткого часу змінює характер та вдачу людей, неймовірно сильних духом. Залишитися стійкими до її спокус, не зловживати своєю посадою, як дізнаємося з “Життєписів”, могли тільки нечисленні: що вже казати про слабше нове покоління. Светоній надивовижу тонко відчував і передавав своїм стилосом такі, здавалося б, незначні деталі – дарма, що був представником наукового жанру прози.

Біографію кожного з дванадцяти цезарів Светоній починає розповіддю про родину, народження, молодість правителя. Дуже часто при цьому історик подає низку прикмет, що непомильно вказували на народження володаря. Властиво, читач обов'язково помітить, яку вагу надавав автор різноманітним ознакам, що віщували важливі події в житті кожного з цезарів: про народження та смерть правителів сповіщало те чи інше знамення, і лише найсильніші духом йшли всупереч тим очевидним знакам, які подавала всемогутня Доля. Це й не дивно, бо Светоній сам надміру зважав на прикмети: адже, побачивши сон, тут же відмовився від кар'єри адвоката.

Про життя Гая Светонія відомо загалом небагато. Светоній народився в африканській провінції, у північно-східному районі Алжиру, ймовірно у 69 році, хоча докладно невідомо. Батько його був

доволі заможним, належав до вершницького, тобто другого після сенаторів, стану. Автор “Життєписів” сам перебував у вирі політичних подій: як годиться, для початку кар’єри отримав освіту оратора в Римі, де й зустрів Плінія Молодшого, видатного римського науковця та політичного діяча. Пліній доклав багато старань, щоб Светоній розвивав таланти літератора, публікував свої книги. Згодом Светоній отримав посаду головного бібліотекаря Рима, також відповідав за імператорську кореспонденцію. Мабуть (хоча достеменно невідомо), історик мав доступ до архівних документів. У “Життєписах” автор згадує і свого батька, римського вершника, що був трибуном у війську Отона.

Цікаво й показово, що твір не є сухим викладом історичних фактів та подій – у кожній біографії читач бачить живу людину. Саме тому автор часто не звертає уваги на важливі історичні події, які описують знаменитий історик, сучасник Светонія, Тацит та біограф Плутарх, а натомість детально розглядає подробиці життя дійових осіб. Деякі дослідники вважають його мову сухою та позбавленою художності. Справді, мова Светонія коротка і точна, без зайвих прикрас та додатків. Однак такі недоліки твору не заперечують його ваги для літератури, історії та культури загалом, а навпаки – роблять самобутнім й неповторним, виправдовуються метою, яку ставив перед собою автор.

На противагу до своїх попередників, Светоній не намагався поєднати добрі та погані риси дійових осіб у єдиному характері – він відокремлював добре та зле, що докладно видно в структурі “Життєписів”: біографія практично кожного правителя розділена на позитивну та негативну частини. Тому автор описує окремі, часто не пов’язані події та факти, які допомагають чіткіше змалювати образи персонажів. Відповідно, всі великі війни, повстання, розподіл влади цінні для Светонія лише настільки, наскільки у них видно характери дійових осіб. А тут для автора все важливе: записина на маківці, особливості тіла, вади здоров’я, ранкове меню тощо. В результаті все це надає твору неповторності й оригінальності. Очевидно, що автор орієнтувався не на науковців, а на широку публіку, якій були б цікаві саме такі живі деталі, а не сухі історичні факти.

На жаль, багато книг цього автора не дійшло до нас, загубившись десь у віках. “Життєписи дванадцяти цезарів”, датовані приблизно 120 роком, збереглися майже повністю, окрім хіба що перших сторінок, які містили вступ та початок розділу про Юлія Цезаря. “Життєписи”, один з найвідоміших творів Светонія, не дали загубитися у віках тому матеріалу і тим фактам, які можуть стати

неоцінено корисними для нас – для того, аби не повторювати помилки давніх правителів, не входити ще раз у карколомно-нисхідну спіраль політичних інтриг та перипетій, а, виснувавши лише корисне, вийти на вищу, достойнішу її нитку. Це, мабуть, найголовніше завдання, яке ставив перед собою автор, що так давно писав про події політичного життя. Цікаво, чи історик припускав, що його твір буде настільки актуальним і через дві тисячі років?

Випускаючи книгу в світ, хочу висловити щиро подяку тим людям, які долучилися до створення першого українського перекладу “Життєписів дванадцяти цезарів” Светонія. Ініціатором видання був Володимир Дмитерко, тож я щиро йому за це вдячний. Особливу подяку висловлюю своєму батькові, який ніколи не відмовляв у допомозі впродовж кількарічної праці над перекладом цього твору та зголосився перекласти віршові уривки, будучи, по суті, єдиним знавцем цієї справи. Дякую також своїй дружині, яка весь цей час мусила втішатися моєю мовчазною присутністю.

Павло Содомора

1 Цезар¹

1. На шістнадцятому році життя втратив батька². Під час наступного консуляту³, коли його призначили жерцем Юпітера, розірвав свої заручини з Коссутією, яка походила хоча й з вершницької⁴, проте доволі багатій родини, і заручилася з ним ще тоді, коли носив претексту⁵. Тоді ж одружився з Корнелією, дочкою Цінни, який був консулом чотири рази. Від неї згодом народилася донька Юлія, і навіть диктатор Сулла⁶ не міг змусити його покинути дружину.

2. Тому, коли його позбавили жрецького сану, приданого дружини, а також родинної спадщини, то зарахували до протилежної партії, і, щоб не перебувати на видноті, він був змушений переховуватися, перебираючись із сховку у сховок майже щоночі, незважаючи на те, що чотири дні його мучила лихоманка, а також хабарами відкуповуватися від переслідувачів, доки, завдяки дівам-весталкам⁷, родичам і близьким Мамерку Емілію та Аврелію Котту, не отримав прощення.

3. Багато хто знає, що Сулла, коли відмовляв найприхильнішим і найвидатнішим людям із своєї партії, які, вступаючись за Цезаря, вперто стояли на своєму, врешті здався і вигукнув, чи то за божим натхненням, чи то за якимось передбаченням: “Перемогли та й майте собі, однак знайте, що той, якого ви так заповзялися зберегти, коли прийде час, спричиниться до

¹Розділ про Цезаря зберігся не повністю: втрачено початок, як видно з тексту.

²Светоній вважає, що Цезар народився у 100 р. до Христа, однак період посад, які займав Цезар, вказує на те, що він народився у 101-102 р.

³Консул – вищий урядовець Римської республіки. Консулів було два, їх обирали на один рік на народних зборах. Тому й значення уривку – “наступного року”, тобто під час правління наступних консулів.

⁴Вершники – другий (після сенаторів), не надто багатий сан аристократів, із цензом у 400 тис. сестерціїв.

⁵Претекста – тога з облямівкою, яку носили юнаки вільних чинів до 17 років.

⁶Луцій Корнелій Сулла (138-78 р. до р. Х.), полководець і громадський діяч. У 107 р. при Марії став квестором. У 88 році відсторонений від обов’язків на користь Марія. Тоді він зібрав війська проти Рима, що було початком громадянської війни. Здобувши перемогу, проголосив себе диктатором.

⁷Весталки – жриці богині Вести, підтримували вічний вогонь у її храмі. Збегігали обітницю цноти. Злочинців, що випадково зустрічали одну з весталок, звільняли.

загибелі справи оптиматів¹, яку ми разом так захищали: бо в одному Цезареві міститься багато Маріїв².

2. Першу свою військову службу проходив у почті претора³ Марка Терма в Азії, який послав його до Бітинії⁴, щоб привести флот, але той відсиджувався у Нікомеда⁵; звідси й походять чутки про його непристойні зв'язки з царем; і чутки набули ще більшого розголосу, коли через кілька днів після повернення він подався назад у Бітинію, щоб зібрати гроші, які заборгував якомусь своєму вільновідпущеному клієнтові⁶. Однак протягом всієї наступної служби запрацював кращу славу, і після штурму Митілен сам Терм вручив йому громадянський вінок⁷.

3. Служив також під Сервілієм Ісавриком в Килікії⁸, але недовго. Коли ж стало відомо про смерть Сулли і водночас виникла надія на новий переворот, що готувався під керівництвом Марка Лепіда, то поспіхом повернувся до Рима. Однак від союзництва з Лепідом утримався, хоча той і пропонував добрі умови: оскільки втратив довіру водночас як щодо здібностей керівника, так і щодо самої справи, яка не виправдала його сподівань.

4. Врешті, коли вляглися громадянські чвари, зажадав, щоб Корнелій Долабелла, колишній консул і тріумфатор, повернув отримані грошові хабарі; коли ж того виправдали, Цезар вирішив податися на Родос, щоб уникнути заздрісних недругів та щоб на дозвіллі й на відпочинку повправлятися з найславнішим на тоді вчителем красномовства – Аполлонієм Молоном. Коли Цезар туди переправлявся, а було це у зимові місяці, то поблизу острова Фармакузи потрапив у пастку до піратів, які затримали його там аж десь днів на сорок, і він почувався там не дуже добре: був там тільки один його лікар та двоє прислужників, 2. оскільки відразу ж відіслав усіх своїх інших

¹ Оптимати – партія у Римі.

² Марій (156-86 р. до р. Х.), противник Сулли, був главою народної партії.

³ Претор – титул вищих посадовців. Обов'язки претора – здійснення правосуддя.

⁴ Бітинія (Віфінія) – область у Малій Азії, на березі Понту Евксинського (Чорне море).

⁵ Нікомед, один з трьох бітинських царів, царював у 91-74 р. до р. Х.

⁶ Клієнти вітали своїх патронів щоранку, за що користувалися їх захистом та допомогою.

⁷ Вінок давали в нагороду тому, хто врятував життя римського громадянина.

⁸ Килікія – область на південно-східному побережжі Малої Азії.

супутників та слуг, щоб вони збирали гроші на викуп. Тож отримавши п'ятдесят талантів¹, пірати висадили його на берег, а він, не гаючи часу, тут же зібрав флот і, наздогнавши втікачів, захопив їх і покарав тим самим покаранням, яким, часто жартуючи, погрожував. В той час, коли ближні території спустошував Мітридат², Цезар, щоб не видаватися непричетним до нещастя союзників, із Родосу, куди саме й прямував, переїхав до Азії, зібрав допомогу і вигнав з провінції царського префекта, що посприяло зростанню довіри у невизначених та нерішучих спільнот.

5. Посада військового трибуна³, яку надавали народним голосуванням, була його першою посадою відтоді, як повернувся в Рим; перебуваючи на ній, Цезар наполегливо намагався відновити владу трибунів, яку Сулла насильно урізав. Також, оскільки постанова Плотія уже була видана, він постарався повернути до Рима брата своєї дружини, Луція Цінну, а також усіх тих, що разом з Лепідом приймали участь в громадянських заворушеннях і по смерті консула збіглися до Серторія. Сам виголосив і промову щодо цього.

6. Коли був квестором⁴, випало йому поховати свою тітку Юлію і дружину Корнелію: тож він за звичаєм проголосив похвальну промову з рoстральної⁵ трибуни. І тоді так висловлювався на честь своєї тітки та свого батька про їх походження: “Материнський рід моєї тітки веде свій початок від царів, а батьківський пов'язаний з безсмертними богами. Адже від Анка Марція походять царі Марції, з роду якого походила мати, а рід Юліїв, з якого бере початок наша сім'я, походить від Венери. Тож у нашому роді є і неприступність царів, які мають велику вагу серед людей, і святість богів, які утримують царів у своїй владі”. Згодом, після Корнелії, одружився з Помпеєю, донькою Квінта Помпея, внучкою Луція Сулли: однак згодом розлучився і з нею,

¹ Талант – грошова і вагова одиниця (26, 5 кг). У сучасному значенні (обдарованість) почала використовуватися лише у Біблії.

² Мітридат (132-63 р. до р. Х.), цар Понту, вів з Римом три війни (88-84, 83-81, 74-64 р.р.).

³ Трибун – а) військова посада: у кожному легіоні було 6 трибунів; б) народний трибун: в його обов'язки входило охороняти права плебеїв, нижчих верств населення.

⁴ Квестор – фінансовий магістрат. Обирався народом. При Цезарі їх було 40. Міські квестори завідували казною.

⁵ Ростральна трибуна в Римі між Форумом та коміцієм, прикрашена носами кораблів (рострум) на пам'ять про перемогу Гая Менія у 338 р. Також використовується в переносному значенні, як народні збори.

запідозривши її у зраді з Публієм Клодієм; чутки про те, що той в часі народних церемоній¹ прокрався до неї в жіночому одязі, були настільки розповсюдженими, що сенат² порушив справу про осквернення святинь.

7. Згодом на його долю випало бути квестором в Далекій Іспанії; там, об'їжджаючи общинні збори з метою судочинства за дорученням претора, потрапив у Гадес³, де його увагу привернула статуя Александра Великого в храмі Геркулеса. Глибоко зітхнувши, і наче відчуваючи незадоволення від своєї бездіяльності, що досі нічого достойного пам'яті не зробив, будучи у тому віці, в якому Александр вже завоював увесь світ, терміново почав просити про звільнення від свого завдання, щоб взятися за першу більшу справу, що йому трапиться у місті⁴. 2. Занепокоїв його також сон, що приснився йому наступної ночі – уві сні побачив видіння, наче вчиняє насильство над власною матір'ю – однак віщуни своїм тлумаченням ще більше посилили його надію на те, що він буде володарем усієї землі, оскільки матір, що підкорилася йому, була не чим іншим, як землею, яка є спільною матір'ю для усіх.

8. Отож, передчасно покинувши свій пост, подався в латинські колонії, де панував неспокій з приводу отримання громадянства⁵, і навіть намагався спонукати жителів до якихось поспішних дій, але консули через це на деякий час затримали там легіони⁶, що були зареєстровані для служби в Килікії.

9. Однак згодом замислив ще одну справу в місті: за кілька днів перед тим, як він обійняв пост едила⁷, його запідозрили у змові з

¹ Йдеться про фестиваль, до якого не допускали чоловіків.

² Сенат – рада старійшин, що утверджувала закони. Фактично, керувала республікою.

³ Сучасний Кадес.

⁴ Йдеться про Рим.

⁵ Міста поблизу річки По, такі, як Верона, Кремона та Комум, прагнули отримати права громадян, які були надані багатьом італійським містам після війни 89-88 рр.

⁶ Легіон – головний підрозділ армії. При Цезарі містив 3 тис. піхотинців, 2-3 тис. вершників. В епоху імперії легіон складався із 10 когорт, в когорті – 5 центурій.

⁷ Едил – міський магістрат, урядовець, помічник трибуна. Головні обов'язки едилів – організація народних видовищ, благоустрій міста, регулювання постачання продовольства та ін.

консуляром¹ Марком Крассом, а також з Публієм Суллою та Луцієм Автронієм, яких звинуватили в підкупі виборців після того, як їх обрали до консуляту²: змова полягала в тому, щоб на початку року захопити сенат, перебити тих, кого вважатимуть за потрібне, на пост диктатора поставити Красса, а він призначив би самого Цезаря на пост керівника вершників, і таким чином налагодивши республіку на свій лад, повернути консулят Суллі та Автронію. 2. Про цю змову згадують Танузій Гемін у своїй “Історії”, Марк Бібул в едиктах, Гай Курій Старший у промовах. Бачимо, що й Цицерон згадує про це в якомусь з листів до Аксія, говорячи, що Цезар у консуляті врешті досяг тієї царської влади, про яку мріяв, будучи ще едиллом³. Танузій додає, що Красс, чи то через поклик совісті, чи то через страх не з’явився у той призначений день, коли мало бути побоїще, і тому Цезар не подав певного знаку, який мав би подати; до того ж Курій говорить, що Цезар за домовленістю мав скинути тогу⁴ зі свого плеча. 3. Не лише Курій, а також і Марк Акторій Назон описують змову, яку готував Цезар з молодим Гнеєм Пізоном, проте останньому через підозру про змову в місті було призначено позачергово вирушити в одну з провінцій в Іспанії без його прохання про це; незважаючи на те, вони домовилися, що одночасно – той у провінції, а той у Римі, підбурюватимуть до заворушень, заручившись підтримкою амбронів і транспаданців⁵: однак смерть Пізона зруйнувала їх задуми.

10. У той час, коли був едиллом, клопотався про прикрашення не лише коміцію⁶ та самого форуму з базиліками, але також прикрасив і Капітолій⁷, побудувавши тимчасові портики, і тим яскраво показав свої матеріальні спроможності. Бої з дикими звірами та різні видовища влаштував як з колегою, так і сам особисто, і тому й сталося так, що незважаючи на спільні витрати, славу прийняв лиш він один; і навіть його колега Марк Бібул не приховував, що йому випала доля

¹ Консуляр – колишній консул.

² Йдеться про змову 66 р., з якою був пов’язаний Красс, Катиліна і Пізон.

³ Листи Цезаря до Аксія не збереглися.

⁴ Тога – верхній білий офіційний чоловічий одяг вищих верств. Були різні види тоги: 1) тога чиста, без пурпурової облямівки; 2) тога чоловіча – для юнаків від 16 років; 3) тога претекста – з пурпуровою облямівкою, 4) тога білосніжна (кандида), звідси – “кандидат”, для претендентів на посаду.

⁵ Племена, що населяли Італію за річкою По.

⁶ Коміцій – висока частина форуму, місце народних зібрань.

⁷ Капітолій – один із семи пагорбів, на яких був збудований Рим. Культурний і політичний центр Рима, на ньому були храми Юпітера, Юнони, Мінерви, а також монетний двір.

Поллукса¹: адже так само, як храм двох братів-близнюків на форумі звався лише храмом Кастора, так само і його спільну з Цезарем благодійність приписували одному лиш Цезареві. До того ж, одного разу Цезар, влаштовуючи бої гладіаторів, виставив значно менше пар, аніж було призначено, бо велика кількість воїнів, яку зібрав звідусіль, нажахала противників, і тоді було видано постанову про обмеження кількості гладіаторів, більше від якої нікому не можна було утримувати в Римі.

11. Завоювавши таким чином прихильність народних мас, через певних трибунів намірився переконати народні збори, щоб вони дозволили йому керувати провінцією Єгипет, а нагодою для цього виняткового призначення було те, що александрійці вигнали свого царя, викликавши цим загальне незадоволення, оскільки сенат називав його своїм союзником та другом. Однак не отримав бажаного у зв'язку з протистоянням оптиматів²; і прагнучи якнайрізноманітнішими способами принизити їх авторитет, відновив пам'ятники про перемогу Гая Марія над Югуртою, цимбрами і тевтонами³, які колись зруйнував Сулла; а під час розгляду справ про вбивства він зараховував до убивць також і тих, що у час проскрипцій⁴ отримували гроші зі скарбниці за голови римських громадян, хоча закони Корнелія робили для них виняток.

12. Також підкупив чоловіка, що назвав зрадником Гая Рабірія, за особистою допомогою якого декілька років перед тим сенат придушив бунт трибуна Луція Сатурніна; а коли за жеребом йому випало бути суддею у цій справі, то сам так жорстоко засудив його, що коли Рабірій звертався до народу, то нічого настільки не виступало за підсудного, як ворожість судді.

13. Після того, як Цезар полишив надію отримати провінцію⁵, почав домагатися найвищого понтифікату⁶, не гребуючи навіть найбільшими підкупамі, через що й потрапив у великі борги; кажуть, що у той

¹ Поллукс, син Тиндарея і Леди, брат Кастора.

² Партія аристократів.

³ Германські племена.

⁴ Проскрипції – проголошення громадян поза законом. Ініціатором проскрипцій був Сулла.

⁵ Йдеться про мрію Цезаря отримати Єгипет.

⁶ Понтифік – священнослужитель. Колегія займала центральне місце у римському культі, здійснюючи нагляд за іншими жрецькими колегіями.

ранок, коли він виходив на вибори, мати його поцілувала, а він сам сказав їй, що не повернеться додому, якщо не стане понтифіком. Отож настільки перевершив двох своїх конкурентів, які були значно сильніші за нього, адже перевершували його і досвідом, і віком, що сам зібрав значно більше голосів у їхніх трибах¹, аніж вони обидва зібрали в усіх.

14. Коли став претором, в той же час викрили змову Катиліни, і весь сенат наполягав на найвищому покаранні для тих, хто брав у ній участь, і тільки один Цезар запропонував конфіскувати їх майно, а винуватців ув'язнити по окремих муніципіях. До того ж, він посіяв такий страх серед усіх тих, що вимагали жорсткішого покарання, змалювавши велику ненависть римського народу, яка пануватиме щодо них у майбутніх поколіннях, що навіть обраний консул Децим Силан не посоромився змінити свого вироку (оскільки міняти рішення вважалося ганебним), стверджуючи, що його сприйняли у значно жорсткішому значенні, аніж він мав на увазі. 2. Так Цезар зібрав би навколо себе багатьох прибічників, у тому числі Цицерона, брата консула, якщо б промова Марка Катона не підтримала тих, що вагалися. Але навіть і тоді він не припинив наполягати на своєму: однак загін римської знаті, що стояв озброєний довкола цього місця задля охорони, накинувшись на нього з оголеними мечами, нагнав на нього великого страху за те, чого він так наполегливо добивався, так що якась частина тих, які сиділи біля нього, повтікали, а інші, яких залишилося зовсім небагато, намагалися захистити його голіруч та накинувши на нього тоги. Тоді ж, налякавшись, не лише відступив, а й до кінця року тримався подалі від курії².

15. Першого дня, коли став претором, почав домагатися, щоб Квінт Катулл відзвітував про справу щодо відбудови Капітолію, а також висловив пропозицію передати повноваження комусь іншому³; однак згодом відклав цю справу з огляду на те, що не міг дати собі раду з оптиматами, які, як він бачив, покинули новообраного консула і швидко об'єдналися в групи для того, щоб чинити опір.

16. Врешті, коли народний трибун Цецилій Метелл намагався провести законопроект доволі бунтівного змісту, незважаючи на заборону інших членів, то Цезар наполегливо підтримував їх автора і

¹ Триба – територіальний поділ міста (для голосування).

² Курія – місце, де засідав сенат.

³ Йдеться про Гнея Помпея.

виступав на його захист, аж доки їх обох за постановою сенату не усунули від справ республіки. Попри те, наважився і надалі перебувати на посаді та бути присутнім на судових справах, але коли довідався, що дехто намагається зупинити його силою зброї, то він, розпустивши своїх лікторів¹ і відклавши претексту², таємно повернувся додому для того, щоб відпочити, оскільки час поставив йому такі умови. 2. Коли ж на другий день після цього велика кількість народу за власною волею зійшлася до його будинку і благала його про повернення, обіцяючи свою підтримку, то він все ж втихомирив їх. А оскільки така дія була зовсім неочікуваною, то сенат, змушений терміново прийняти якесь рішення з цього приводу, висловив йому подяку через своїх представників, і прийнявши його назад в курію, склав йому похвалу, а також відмінив своє попереднє рішення, відновивши його у колишньому статусі.

17. Згодом знову потрапив у небезпеку через те, що його називали союзником Катиліни – як перед квестором Новієм Нігром із вказівки Луція Ветія, так і в сенаті перед Квінтом Курієм, якому за те, що він перший викрив наміри змовників, привселюдно видали винагороду. Курій говорив, що він дізнався про це від самого Катиліни, а Ветій стверджував, що може подати навіть записку Цезаря до Катиліни. 2. Однак Цезар не вважав за можливе нехтувати цим, і переконав Цицерона сказати, що це він йому повідомив дещо про змову, і тим самим позбавив Курія нагороди; Ветія же, коли його схопили за його борги і конфіскували майно, а потім жорстоко побили на зборах біля самої трибуни, посадив у карцер; туди також потрапив і квестор Новій за те, що притяг до суду вищого за рангом.

18. Після свого преторства отримав Далеку Іспанію; усунувши за допомогою поручителів своїх кредиторів, що перешкоджали йому, і не підкоряючись ані звичаям, ані законам, вирушив до провінції, до якої був призначений: і невідомо, чи сталося це зі страху перед судом, що готувався приватно, чи поспішав на допомогу благаючим союзникам; опісля того, як відновив мир у провінції, не очікуючи на свого наступника, з такою ж поспішністю повернувся назад задля досягнення тріумфу та продовження консульства. 2. Проте, згідно з наказом про вибори консулів, Цезар міг брати в них участь лише тоді, коли сам увійде в місто: хоча він і просив про те, щоб змінити закон,

¹ Ліктор – член свити вищих римських чиновників: у диктатора було їх 24, у консула – 12, у претора – 6.

² Робочий одяг римських магістратів.

все ж багато хто виступив проти, і врешті він був змушений відмовитися від тріумфу, щоб його не позбавили консульства.

19. Із двох суперників на посаду консула, Луція Лукція і Марка Бібула, вирішив поєднатися з Лукцієм, домовившись, що той, оскільки має менше впливу, але більше грошей, повинен пообіцяти виборцям свої гроші від їх спільного імені. Дізнавшись про цю угоду, оптимати злякалися, щоб не сталося так, що він отримав би однодумця та сердечного колегу на найвищій посаді, і, зібравши багато грошей, надали Бібулу повноваження обіцяти йому те саме: так що навіть Катон не заперечував, що цей підкуп відбувається задля республіки.

2. Тож так він став консулом разом з Бібулом. Із цієї ж причини оптимати подбали, щоб майбутнім консулам надавали провінції найменшого значення, тобто такі, що мають самі ліси чи луги. Така несправедливість спонукала його всі свої дії узгодити з діями Гнея Помпея, який почувався ображеним через те, що сенат зволивав із ствердженням його нововведень після перемоги над Мітридатом; також налагодив стосунки між старими неприятелями – Помпеем та Марком Крассом, які неймовірно ворогували між собою будучи ще у сенаті, і став союзником з ними двома, щоб не допустити у республіці нічого такого, що могло б не подобатися комусь із них трьох.

20. Як тільки зайняв цю посаду, насамперед постановив збирати і публікувати щоденні новини як про сенат, так і про народ. Також відновив давній звичай, щоб тоді, коли він не має фасок¹, перед ним ішов посильний, а ліктори йшли позаду. Запропонував також земельний закон, і коли його колега² намагався сповістити якісь невтішні пророцтва щодо цього, то він вигнав його з форуму силою зброї, а коли наступного дня той подав скаргу, то не знайшлося нікого, хто зважився б виступити чи щось сказати супроти такого утискання, хоча зазвичай і при значно скромніших заворушеннях видавалися відповідні постанови; і врешті, Бібул настільки зневірився, що не виходив з дому аж доти, доки не відійшов від влади, і висловлював протест тільки в едиктах.

2. Відтоді почав управляти в республіці на власний розсуд, так що деякі з міщан, жартівливо підписуючи документи для свідчення цього, писали не “за консульства Цезаря і Бібула”, а “за консульства Юлія і Цезаря”, двічі ставлячи ім'я та прізвище однієї й тієї ж людини, і тоді серед народу почав ходити такий вірш:

¹ Фаски – пучки гілок, що символізували владу.

² Йдеться про Бібула.

Тільки ж за консульства Цезаря це, на за Бібула, сталося:

Жодних, за Бібула, дій щось не пригадує я¹.

3. Стеллятьське поле, недоторканне ще від прадідів, а також кампанські землі, що їх орендували для поповнення республіканської казни, поділив без жеребкування між двадцятьма тисячами громадян, у яких було по троє чи більше дітей. Коли ж платники податків звернулися по пільги, відпустив їм третину платні й відкрито попередив, щоб вони були поміркованішими щодо нових боргів. Врешті, щедро надавав усе, що будь-хто просив, і ніхто проти цього не висловлював незадоволення, а якщо хтось і намагався, то він тут же втихомирював його. 4. Марка Катона, що виступав проти нововведень, виставив з курії за допомогою ліктора і наказав запроторити його в карцер. Луція Лукулла, що відверто йому суперечив, так нажахав неправдивими звинуваченнями, що той сам впав перед ним на коліна. Коли Цицерон, виступаючи в суді, нарікав на важкі часи, то Цезар тут же перевів Публія Клодія, ворога Цицерона, із патриціїв у плебеї, чого він сам довго й безуспішно прагнув, і зробив це того ж дня о дев'ятій годині. Врешті, готуючи справу проти загальної опозиції, підкупив інформатора, який признався, що начебто готував убивство Помпея, і за домовленістю повинен був з трибуни назвати імена змовників. Однак те чи інше ім'я було названо надаремно, через що виникла підозра в омані, і Цезар, зневірившись у такому поспішному рішенні, як подекують, усунув інформатора, отруївши його.

21. Приблизно у цей же час одружився з Кальпурнією, донькою Луція Пізона, який мав бути його наступником у сенаті; а свою доньку, Юлію, повінчав із Гнеєм Помпеєм, скасувавши попередні заручини з Сервілієм Цепіоном, незважаючи на те, що саме той незадовго перед тим багато допоміг йому у справі проти Бібула. Після створення нових родинних зв'язків почав насамперед питати поради у Помпея, попри те, що за звичаєм повинен був звертатися до Красса, бо який порядок опитування було встановлено з січневих календ², такого й слід було дотримуватися консулові протягом усього року.

22. Тож заручившись голосами тестя і зятя, з-поміж усього числа провінцій обрав Галлію³, оскільки вона була найкориснішою та найвигіднішою з огляду майбутнього тріумфу. На початок, за законом Ватинія, отримав лише трансальпійську Галлію разом з Іліриком,

¹ Переклад віршів Андрія Содомори.

² Календи – перший день місяця, звідси – календар.

³ По суті, сучасна Франція.

проте згодом завдяки сенатові отримав також і Кошлату¹, оскільки члени сенату боялися, що у разі відмови отримає її завдяки народові. 2. Окрилений такою радістю, Цезар не міг цим не гордитися, і кілька днів опісля хвалився перед всією курією, що він досяг того, чого так сильно прагнув, незважаючи на заздрість і нарікання супротивників, і від цього часу буде скакати їм по головах; і коли хтось, аби принизити його, сказав, що це нелегко зробити жінці, то він відповів, наче жартуючи, що у Сирії колись панувала Семіраміда, а також, що значною частиною Азії колись володіли амазонки.

23. Наприкінці його консульства претори Гай Меммій і Луцій Доміцій почали розслідування про те, що він вчинив протягом останнього року, а Цезар доручив цю справу сенатові; коли ж сенат відмовився, то він, три дні без успіху посперечавшись, відлучився в провінцію. В той же час притягнули до суду його квестора для попереднього розслідування деяких злочинів. Також і його самого намагався притягнути до відповідальності народний трибун Луцій Антистій, однак завдяки звертанню до цілої колегії його не засудили начебто з тієї причини, що він був відсутній у справах імперії. 2. Тож задля майбутньої безпеки він докладав значних зусиль для того, щоб кожного року серед посадовців мати тих, що йому особисто зобов'язані, і не допомагати жодним претендентам та не допускати їх до влади, за винятком тих, що допомагатимуть йому за його відсутності; і задля дотримання цієї угоди не соромився вимагати від деяких, щоб вони запряглися, чи навіть укладав з ними письмовий договір.

24. Коли ж Луцій Доміцій, кандидат на посаду консула, відкрито погрожував, що як тільки заступить на посаду, то здійснить те, чого не міг здійснити, будучи претором, Цезар, щоб відібрати у нього військо, викликав Красса і Помпея в місто Луку, що в його провінції, аби з метою усунути Доміція вони домагалися другого консульства; з їх допомогою на поліг також на продовженні свого терміну на п'ять років. 2. Ствердившись таким чином, до числа тих легіонів, які отримав від республіки, додав також ті, що набрав за свій власний кошт – один з них був сформований з трансальпійців і мав галльську назву, бо називався “Алауда”: озброїв його та витренував відповідно до римських звичаїв і тактики, а згодом усім їм надав громадянство. 3. Тож відтоді не пропускав жодної можливості розпочати війну,

¹ Трансальпійська Галлія отримала назву через жителів, що носили довге волосся.

навіть несправедливу та небезпечну, як із союзниками, так і з ворожими та дикими племенами, і нападав на них перший, так що сенат вирішив послати легатів¹ для того, щоб визначити статут Галлії, а дехто навіть радив здати Цезаря ворогам. Але оскільки його справи йшли успішно, то він значно частіше і на довше отримував дні похвали², аніж будь-хто інший.

25. Ось так діяв протягом дев'яти років свого правління. Всю Галлію, що розташована між Піренеями, Альпами та хребтом Себенна, ріками Рейном та Роданом і загалом простягається на 32 тисячі миль, окрім союзників та племен, що були на доброму рахунку, понизив до статусу провінції і наклав на неї щорічний податок. Він перший, збудувавши міст, почав нападати на германські племена, що жили за Рейном, і завдавав їм великої шкоди; нападав також і на британів, невідомих до того, і, перемігши, накладав на них податки та брав заручників; попри такий успіх зазнав невдачі не більше, аніж три рази: у Британії, коли його флот майже повністю розбила буря, у Галлії, коли під Герговією втратив легіон, і також поблизу германського кордону, коли загинули його легати, Титурій і Аврунцелій, потрапивши у засідку.

26. Приблизно у цей же час втратив матір, потім доньку, а невдовзі й онука. Попри те, республіка була стурбована вбивством Публія Клодія, і тому сенат постановив залишити тільки одну посаду консула, на яку призначити Гнея Помпея; і коли народні трибуни прагнули зробити його колегою Помпея, то Цезар запропонував, що краще, незважаючи на його відсутність, звернутися до народу, оскільки час його керування добігає кінця, і домагатися другого консульства, щоб через це передчасно не покидати незавершеної війни. 2. Досягнувши цього, він знову міг думати про щось значно вище і бути сповненим надії, не пропускаючи жодної можливості публічно чи приватно виявити свою щедрість чи зробити якусь послугу. На кошти, отримані з військової здобичі, започаткував будівництво форуму, лише земля під який коштувала понад сто мільйонів сестерціїв. Обіцяв народові бої гладіаторів і бенкет на пам'ять доньки, чого ніхто до нього не робив. І щоб досягнути найбільшого успіху в цих заходах, влаштовував бенкети як у найманих крамницях, так і в своєму будинку. 3. Відомих гладіаторів, що якимось чином потрапили у немилість глядачів, наказував силою відбивати та затримувати їх при

¹ Легат – посланець сенату.

² Тобто суплікації – дні, в які проводили почесні загальні молебні; таких днів було до двадцяти.

собі. Новаків же навчав не на видовищах і не за допомогою наставників, а при помістях римських вершників та досвідчених у зброї сенаторів, переконливо наполягаючи, щоб вони самі намагалися подати цю науку кожному і слідували за їх навчанням: це видно навіть з його листів. До того ж, назавжди подвоїв платню легіонерам. Зерно, коли його було достатньо, теж вділяв без міри та рахунку, а попри те деколи давав кожному одного раба із загарбаної здобичі.

27. Для того, щоб зберегти свої добрі стосунки та дружбу з Помпеєм, запропонував йому Октавію, внучку своєї сестри, яка на той час була одружена з Гаєм Марцеллом, відхиливши попередню домовленість, а сам просив одружитися з його дочкою, яка була вже обіцяна Фаусту Суллі. Усіх друзів Помпея довкола нього, а також частину сенату притягнув до себе зовсім дармовими або дуже низькими відсотками на позики, а всіх інших, що приходили до нього на запрошення чи навіть без нього, схиляв на свій бік щедрими подарунками, у тому числі вільновідпущеників і рабів, які перебували у милості свого господаря. 2. Тож він був єдиним та найпершим, хто допомагав підсудним, боржникам та розтратливим юнакам, хіба що хтось мав за собою важкі злочини, дуже великі борги чи розпусту, що навіть і він не міг їм допомогти; і таким одразу відверто говорив, що їм необхідна громадянська війна.

28. Не меншими стараннями схилив на свій бік царів та провінції усіх прилеглих територій, одним даруючи тисячі полонених, іншим, оминаючи санкції сенату та народу, надавав військову допомогу – тим, хто хотів, і скільки хотіли; великі міста по всій Італії, Галлії та Іспанії, а також по Азії та Греції прикрашав унікальними спорудами; 2. врешті, коли всі були вражені цим і роздумували, чого він прагне досягти, консул Марк Клавдій Марцелл проголосив едиктом, що він представить перед сенатом справу найвищої ваги для республіки, а саме, що наступник Цезаря повинен передчасно зайти на пост, оскільки війна вже завершилася, встановився мир і переможець повинен розпустити військо; а також звернув увагу на те, що Цезар, оскільки перебуває поза містом, не має права брати участі у виборах, адже Помпей не відмінив рішення народу. 3. Позаяк трапилося так, що Помпей, вносячи закон про права посадовців, у тій главі, де забороняє брати участь у виборах тим, хто відсутній у місті, забув зробити виняток для Цезаря, і виправив помилку тільки тоді, коли закон уже був вирізьблений на мідній таблиці і віднесений у сховище. Марцелл же, недостатньо вдоволений тим, що у Цезаря відбирають провінції та

привілеї, вимагав також, щоб позбавити громадянства тих колоністів, яких Цезар згідно з постановою Ватинія ввів у Новий Комум, оскільки, на його думку, воно було їм надане з політичних мотивів та всупереч закону.

29. Цезар, зворушений усім цим, і вважаючи, що його, найпершого у державі, важче зіпхнути з першого місця на друге, аніж з другого на останнє (як говорять, це часто від нього можна було почути), з усіх сил опирався: частково за посередництва трибунів, а частково з допомогою другого консула, Сервія Сульпіція. Наступного ж року, коли Гай Марцелл заступив у консуляті свого двоюрідного брата Марка, і спробував зробити те саме, то Цезар за величезну платню найняв собі у захисники його колегу, Емілія Паула, а також Гая Куріона, найзаповзятішого з консулів. 2. Однак коли побачив, що події розгортаються не на жарт, що призначають консулів з опозиційної партії, то послав до сенату прохального листа, щоб його не позбавили тих привілеїв, які надав йому народ, та щоби й інші полководці¹ розпустили свої війська: адже, як вважають, він був переконаний, що йому в разі необхідності буде легше знову скликати своїх ветеранів, аніж Помпею набрати нових воїнів. З противниками ж він домовився, що розпустить свої вісім легіонів та віддасть Трансальпійську Галлію, однак доки буде консулом, то залишить при собі два легіони та Цісальпійську² провінцію, чи принаймні один легіон та Ілірик.

30. Коли ж сенат вирішив у це не втручатися, а противники відмовилися укладати будь-які угоди щодо республіки, то Цезар вирушив у Близню Галлію і, завершивши всі судові справи, зупинився у Равенні, погрожуючи розпочати війну, якщо сенат вдаватиметься до якихось заходів проти когось із народних трибунів, що вступалися за нього. 2. Та це послужило лише приводом для громадянських заворушень, а причинами, як вважають, було щось інше. Гней Помпей стверджує, що Цезар не мав змоги за власний кошт ані завершити ті справи, які розпочав, ані не виправдовував тих сподівань, які народ покладав на його повернення, і тому й прагнув усе зворохобити та перемішати. 3. Інші говорять, що боявся, аби його не змусили відповідати за все те, що він вчинив супроти провіщань³, законів та заборон за свого першого консуляту: адже й Марк Катон запевняв не

¹ Йдеться про Помпея, який командував військами в Іспанії та Африці.

² Трансальпійська частина – за Альпами, цісальпійська – перед.

³ Тобто ауспіції – віщування з польоту птахів.

один раз і присягався, що притягне Цезаря до відповідальності, як тільки той розпустить військо; в народі також відкрито говорилося, що якби він повернувся як приватна особа, то відповідав би перед судом на зразок Мілона, перебуваючи під охороною. 4. Підтверджує цю думку Азиній Полліо, стверджуючи, що Цезар під час битви під Фарсалом, дивлячись на розбитих та втікаючих ворогів, промовляв до нього дослівно так: “Цього самі прагнули; я, Гай Цезар, що чинив такі величні справи, був би засуджений, якщо б моє військо мене не захищало”. Дехто вважає, що ним правила жадоба влади, і тому він, зваживши свої та ворожі сили, використав нагоду захопити владу, чого сильно прагнув ще з молодого віку. Так само вважав і Цицерон, коли у третій книзі “Про обов’язки” писав, що Цезар завжди мав на устах слова Евріпіда, які сам перекладає так:

Переступати закон наважусь хіба задля влади,
В усьому іншому ти щонайпобожнішим будь¹.

31. Коли ж до нього дійшла звістка, що зняли вето, яке винесли трибуни, а самі вони покинули місто, то тут же таємно вислав когорти², а щоб не виникло якоїсь підозри і щоб приховати задум, прийшов на народні видовища, обговорював вигляд будівлі, яку зводив для гладіаторських змагань, а також, для годиться, не пропускав і бенкетів. 2. Але одразу після заходу сонця, запрягши у віз мулів, яких дістав у найближчій пекарні, та взявши кількох супутників, потайки вирушив у дорогу; але як тільки погасли факели, збилися з дороги, і так довго блукали, що аж над ранок, віднайшовши якогось провідника, вузькими стежками пішки потрапили на місце³. Тож наздогнавши свої когорти поблизу ріки Рубікон, яка була межею його провінції, дещо завагався, осмислюючи, на що відважився, і звернувся до своїх з такими словами: “Ще ось зараз можемо повернутися; але як лиш перейдемо міст, то усе залежатиме тільки від зброї”.

32. Коли стояв у нерішучості, з’явилось йому таке видіння: раптово виник чоловік надзвичайного зросту та вроди, що сидів і грав на флейті; і слухати його збіглися не лише пастухи, а також і багато воїнів із своїх постів, і були поміж ними й флейтисти; і вирвавши в одного з них флейту, той скочив до річки, і просурмивши із

¹ Евріпід, “Фінікіянки”, 542.

² Когорта – військовий загін.

³ Інші історики стверджують, що Цезар зумисне заплутував сліди (Плутарх, 33).

величезною силою бойовий клич, поплив до протилежного берега. Гукнув же тоді Цезар: “Вперед! Туди, куди кличуть знамення богів та несправедливість ворогів! Жереб кинуто!”¹ – ось так і сказав.

33. Тож коли військо переправилося, він викликав народних трибунів, які примкнули до нього після втечі з міста, і на загальному зібранні, плачучи та рвучи на собі одяг, благав воїнів про вірність. Говорять, що тоді він пообіцяв надати усім вершницькі маетки – однак це, мабуть, хибна думка. Бо коли він, звертаючись до них та закликаючи їх, часто показував на палець своєї лівиці, стверджуючи, що зробить усе для тих, які допомагають захистити йому свою честь, і що може без вагань віддати навіть перстень, то крайні ряди, яким було видно промовця, але не було чути його, прийняли як сказане те, що запідозрили оком: і так рознеслася чутка, що пообіцяв їм право персня² та чотириста тисяч.

34. Тепер слід розповісти по порядку, як усе відбувалося далі. Захопив Піцен, Умбрію, Етрурію; полонивши Луція Доміція, якого через безлад були призначили його наступником, що тримав під собою Корфіній з гарнізоном, та згодом відпустив його; потім попрямував попри Верхнє море³ до Брундізію, куди втекли консули та Помпей, аби якнайшвидше переправитися на той бік. 2. Без успіху намагаючись всілякими способами перешкодити їх переправі, повернувся назад у Рим, і звернувшись із промовою до сенату про стан у республіці, напав на великі війська Помпея, що перебували в Іспанії під керівництвом трьох легатів – Марка Петрея, Луція Афранія та Марка Варона. Перед тим, як вирушити, промовив до своїх, що йде до війська без вождя, а згодом повернеться до вождя без війська. Врешті ж, незважаючи на те, що його затримала облога Массилії⁴, оскільки закрили перед ним ворота, а також на жадливу нестачу продовольства, швидко підкорив усіх.

35. Повернувшись звідти назад до Рима, перейшов у Македонію, де майже чотири місяці тримав Помпея у великій облозі та врешті розбив у битві під Фарсалом та змусив до втечі; а переслідуючи його аж до Александрії, дізнався, що той загинув. Тоді ж розпочав битву з царем Птолемеем, оскільки вважав, що той готує йому підступ: війна була

¹ Alea jacta est – вислів став крилатим.

² Йдеться про перстень як символ вершництва, громадян середнього класу.

³ Адриатичне море.

⁴ Сьогодні Марсель.

доволі важка, місце було не вигідне для нього – супроти укріпленя численного та впертого супротивника, та й час був не підходящий – посеред самої зими, до того ж і сам був не дуже підготований – не мав багато необхідного. Все ж переміг, віддав Єгипет у володіння Клеопатрі та її меншому братові, і не зробив з нього провінції тільки тому, щоб Єгипет, отримавши свавільнішого намісника, не став територією для нових заворушень. 2. З Александрії подався у Сирію, а згодом у Понт, бо його підганяли звістки про Фарнака, сина Мітрідата Великого, який, користаючи з нагоди, на той час досяг уже значних успіхів у війні, чим дуже гордився. Потрапивши туди на п'ятий день, через чотири години після того, як його зустрів, розбив у першому ж бою; після цього часто згадував вихвалання Помпея, військова слава якого полягала у перемогах над зовсім безпомічними супротивниками. Невдовзі переміг Сціпіона та Юбу, які намагалися зібрати рештки своїх прибічників у Африці, а згодом – синів Помпея в Іспанії.

36. В усіх цих громадянських війнах Цезар не зазнав жодної поразки, якщо не брати до уваги його легатів, а саме: Гай Курій загинув в Африці, Гай Антоній потрапив у ворожу засідку в Ілірику, Публій Долабелла втратив флот у цьому ж Ілірику, Гней Доміцій Кальвін – військо при Понті. Самому ж завжди таланило у бою, і перемога завжди була однозначною, за винятком хіба що двох випадків: один раз – при Дирахії, коли Помпей переміг його, але не переслідував, – Цезар сказав, що той не вміє перемагати; і другий раз – в Іспанії, коли під час останнього бою справи повернулися проти них, так що подумував навіть про самогубство¹.

37. Завершивши бої, Цезар тріумфував п'ять разів: чотири рази після перемоги над Сціпіоном того ж місяця, хоча і з перервами по кілька днів, а також один раз після того, як переміг синів Помпея. Перший та найвизначніший тріумф був галльський, наступний – александрійський, згодом – понтійський, відтак – африканський, а останній був іспанський – і всі вони відрізнялися один від одного засобами та здобиччю. 2. У день галльського тріумфу, минаючи Велабр², Цезар заледве не випав із колісниці, бо зламалася вісь; і тоді вийшов на Капітолій при яскравому світлі смолоскипів – сорок слонів з правого і лівого боку несли на собі світильники. У понтійському тріумфі, попри усі хоругви, що несли на процесії, був напис із трьох

¹ Йдеться про битву при Мунді.

² Район у Римі.

слів: “Прийшов, побачив, переміг”, що позначав не військові дії, як усі інші, а швидкість, з якою вони здійснювалися.

38. Як військову здобич кожному піхотинцеві з легіонів ветеранів, крім двох тисяч, які надав на початку громадянських заворушень, виділив по двадцять чотири тисячі сестерціїв. Призначив їм також і землі, однак не межа в межу, аби не усунули когось із власників. Народові ж, попри десять мір зерна і стільки ж фунтів олії, роздав також по триста сестерціїв на кожного чоловіка, що колись обіцяв, а також додав ще сто за те, що довелося чекати довше. 2. Квартиривинаймачів, що сплачували у Римі часом аж до двох тисяч сестерціїв, а в Італії – до п’ятисот, позбавив річної оплати. До того ж, влаштував бенкет і роздав по шматку м’яса, а після перемоги в Іспанії – й два обіди: коли перший видався йому недостатнім як на його щедрість, то через чотири дні замовив ще один, який був значно розкішніший.

39. Видовища влаштовував найрізноманітніші: бої гладіаторів, вистави по всіх районах міста, в яких виступали різномовні актори, циркові розваги, змагання атлетів та бої навчальних кораблів. Фурій Лептін, що походив з преторського роду, та Квінт Калпен, колишній сенатор і судовий адвокат, змагалися у двобої на форумі; пірійський танець виконували сини принців Азії та Битинії. 2. Луцій Децім Лаберій, римський вершник, сам був актором у своїй комедії, і отримавши п’ятсот тисяч сестерціїв та золотий перстень, перейшов просто зі сцени через оркестру в перші чотирнадцять рядів і зайняв там своє місце. Щоб збільшити місце для видовищ, цирк було розширено з обох боків, а скакове коло оточено каналом; юнаки знатних родів правили колісницями, запряженими четвірками або двійками коней, чи впокорювали необ’їжджених скакунів. У видовищі під назвою “Троя” брало участь два гурти старших і молодших хлопчаків. 3. Бої диких звірів проводилися протягом п’яти днів, а на завершення влаштували битву двох армій по п’ятсот піших воїнів та по двадцять слонів і тридцять вершників у кожній. А щоби було вільніше їм змагатися, то знесли ворота, а на їх місці влаштували один навпроти одного два табори. На тимчасовому стадіоні, збудованому поблизу Марсового поля, протягом трьох днів влаштовували змагання атлетів. 4. Для морської битви викопали озеро на Кодетському полі, і там влаштували битву бірем, трирем та квадрирем¹ Тирійського та Єгипетського флоту

¹ Човни відповідно з двома, трьома та чотирма рядами весел.

з великою кількістю бійців. На всі ці видовища звідусіль зійшлася багато кількість глядачів, так що новоприбулі розташовували свої намети поміж вулицями та вздовж доріг; стався великий здвиг люду, так що багато кого задушили в юрбі, у тому числі й двох сенаторів.

40. Врепті, Цезар повернувся до впорядкування справ у республіці: виправив календар, який раніше через неухважність та часті недоречні вставляння жерців став настільки неточним, що навіть свято косовиці не сходилося з літом, а свято збору винограду не припадало на осінь: пристосував рік до кругообігу сонця, так що у році стало триста шістдесят п'ять днів, бо усунув місяць, який були додали через невігластво, а натомість додав один день на чотири роки. 2. А для того, щоб надалі січневі календи сходилися з новітнім часом, то між листопадом та груднем вставив ще два інші місяці: отож цей рік, так, як він його улаштував, складався із п'ятнадцяти місяців, разом із тим, який був доданий через неухважність, оскільки належав до цього року за попереднім порядком.

41. Доповнив сенат, добрав патриціїв, побільшив число преторів, едилів та квесторів, а також кількість нижчих посадовців; до того ж, відновив тих, що були звільнені з посади постановою цензора чи судовим вироком за звинувачення в хабарництві. 2. Щодо виборів, то розділив голоси з народом так, що, за винятком претендентів на консульство, половину кандидатів обирав народ, а іншу половину він призначав сам. І в коротких записках, що розсилав по трибах, повідомляв так: "Цезар, диктатор цієї триби. Доручаю вам (того чи того), щоб у вашому виборчому окрузі отримав таку посаду". Допустив до керівних посад також синів тих, що були засуджені в часи проскрипцій. Реформував суд, встановивши лише два класи – вершницький та сенаторський, ліквідувавши клас ерарних¹ трибунів, який був третім. 3. Влаштував перепис населення, провівши його не за попередньою традицією, не за місцем, а поквартально – через власників помешкань; а також кількість тих, що отримували зерно за громадський кошт, скоротив із трьохсот двадцяти тисяч до ста п'ятдесяти; а щоб не було подальших заворушень з приводу списків, то постановив, аби щорічно на місце померлих записували за жеребкуванням тих, яких не було у списку.

¹ Плебеї, що були відповідальні за скарбницю.

42. Вісімдесят тисяч громадян розселив по заморських колоніях, а щоб підтримати належну кількість населення в місті, постановив, щоб жоден громадянин, старший за двадцять років, і молодший за сорок, який не пов'язаний військовою присягою, не покидав Італію більше, аніж на три роки поспіль, а також, щоб син сенатора не виїжджав за кордон, хіба що у почті претора¹ чи посадовця; і ще, щоб ті, які займаються худобою, приймали на пастухів не менше третини дорослих вільнонароджених громадян. Надав громадянство усім, що практикували лікарську справу в Римі, а також викладачам вільних наук², що спонукало їх самих поселитися у місті та заохочувало до цього інших. 2. Щодо грошових позик, то розвіяв сподівання на нові списки³, до чого часто провокували попередники⁴, натомість постановив, аби боржники розраховувалися з кредиторами відповідно до оцінки їх майна так, як воно вартувало ще перед громадянською війною, віднявши від загальної суми виплати все те, що зараховувалося як надлишок чи було виплачено, а такі умови погашали майже четвертину боргу. 3. Розпустив усі колегії⁵, за винятком лише тих, що були утворені дуже давно. Побільшив кару за злочини, адже багаті тому легко йшли на злочин, що навіть під час вигнання усе їх майно залишалося за ними: і тому за вбивство вільного громадянина, як пише Цицерон, Цезар постановив позбавляти цілого маєтку, а за вбивство когось іншого – половини.

43. Правосуддя вершив надзвичайно вимогливо та строго. Звинувачених у хабарництві навіть позбавляв чину сенатора. Скасував шлюб одного претора, який одружився з жінкою, що розлучилася лише за два дні до того, хоча й не було підозри про перелюб. Наклав податок на товари іноземних купців. Використовувати лектики⁶, пурпуровий одяг та самоцвіти дозволив лише деяким особам визначеного віку, і то лиш у певні дні. 2. Особливо дотримувався закону обмеження розкоші⁷: для цього розставив сторожів довкола ринку, які повинні були конфіскувати страви, що потрапляли під

¹ Молоді знатні римляни для ознайомлення з військовою справою прикріплялись до претора.

² Tres artes liberales – риторика, граматика, філософія.

³ Йдеться про боргові зобов'язання.

⁴ Долабелла намагався впровадити закон про відміну виплат.

⁵ Колегії, добровільні союзи вільних громадян (за професією чи сусідством), відігравали велику роль у політичному житті країни.

⁶ Ноші, на яких раби носили вельмож.

⁷ Закон дозволяв тратити лише певну кількість грошей на день.

заборону, і відносити до нього, а також часом виряджав лікторів із воїнами, які відбирали просто зі столу те, що прогавили сторожі.

44. Що ж до впорядкування та розбудови самого міста, а також для безпеки та процвітання імперії, з дня в день мав чимраз більше задумів: насамперед, спорудити храм Марса, якого ніколи ще не було, засипавши та вирівнявши те озеро, на якому колись проводились показові морські битви, а на схилі гори Тарпей побудувати величезний театр; 2. цивільне право звести до єдиного певного порядку, а незмірну кількість різноманітних законів скоротити до найважливіших та найнеобхідніших, уклавши їх у кілька книг; доручив Марку Варону скласти та описати якомога більші грецькі та латинські бібліотеки і відкрити їх для загального доступу; 3. наказав осушити Помптинські болота і спустити Фуцинське озеро; провести шлях від Верхнього моря через Апеннінський хребет аж до Тибру; прокопати канал через Істм; приборкати дакійців, що вторглися у Понт і Фракію, а також піти війною на Парфіян через Малу Вірменію, попередньо перевіривши супротивника на досвідченість у бою. Але усі його дії та помисли зупинила смерть. Однак перед тим, як про неї говорити, не зайво буде у загальних рисах викласти все, що стосується зовнішності, звичок, стилю життя, характеру Цезаря як у громадянських, так і у військових справах.

45. Говорять, що Цезар мав струнку поставу, світле волосся, міцну статуру, був дещо повновидий, з гострими чорними очима, мав міцне здоров'я, хіба лиш останнім часом бувало, що млів та бачив жахи вві сні. Двічі під час походів його мучила падуча хвороба. 2. Був дуже педантичним щодо свого тіла, і не лише стригся і голився, але також і висмикував волосся, так що навіть насміхалися над ним через це; стидався своєї великої лисини, оскільки часто терпів кпини недоброзичливців. І саме через це мав звичку зачісувати своє негусте волосся з потилиці на чоло, і з усіх почестей, що йому надав сенат і народ, жодного не прийняв настільки охоче, як право постійно носити лавровий вінок. 3. Також говорять, що визначався він одягом: носив туніку з широкою облямівкою¹ і з мереживом на рукавах, і до того ж, завжди тільки підперезану, але не туго: звідси й походить Суллова приповідка, що застерігає оптиматів берегтися погано підперезаного юнака.

¹ Широка пурпурова смуга на туніці була у сенаторів, вузька – у вершників.

46. Спочатку мешкав у скромному будиночку на Субурні, а після того, як став найвищим понтифіком, переселився у громадський будинок на Святий Дорозі. Багато істориків твердять, що мав глибоку пристрасть до вишуканості та розкоші: адже віллу в Неморенсі, яку вибудував з першого каменя за великі гроші, повністю зруйнував, оскільки вона не зовсім відповідала його вимогам, хоча й не був тоді багатим і мав достатньо боргів; разом із собою в походи возив мозаїчні та паркетні підлоги.

47. У надії знайти перли напав на Британію, і, порівнюючи величину каменів, навіть власноруч визначав їх вагу; завжди ревно збирав самоцвіти, різьблення, статуї, картини стародавніх майстрів; купував гарних та тренуваних рабів за величезні гроші, так що навіть сам цього соромився і забороняв заносити їх у списки.

48. У провінціях зазвичай влаштовував бенкети на два столи – один для військових або союзників-греків, а за іншим засідали¹ гості в тогах разом з найзнатнішими людьми з провінцій. Він був надзвичайно вимогливий та строгий щодо дисципліни у себе вдома – як щодо дрібниць, так і щодо поважних справ: закував у кайдани свого пекаря за те, що він подавав один сорт хліба йому, а інший гостям; призначив найвище покарання своєму улюбленому вільновідпущенику за перелоб, вчинений з дружиною римського вершника, хоча ніхто й не звинувачував того.

49. Окрім перебування у Нікомеда, більше ніщо не підірвало загальної думки про його цноту, і це для нього було великою і постійною ганьбою, відкритою для загального несхвалення. Я не говоритиму про відомі віршики Кальва Ліцінія:

... усе, чим в бітинців,

Ласий до хлопців, колись Цезаря друг володів.

2. Не згадуватиму про напади Долабелли та Куріона Старшого, в яких Долабелла називає його “конкурентом цариці” та “нижньою підстилкою царської лектики”, а Куріон “кублом Нікомеда” і “борделем Бітинії”. Також пропускаю едикти Бібула, в яких він оголошує свого колегу царицею Бітинії, і говорить, що той спочатку бажав самого царя, а згодом і царства. Також Марк Брут говорить, що десь у той же час Октавій, оскільки страждав розумовою слабкістю і тому був непередбачуваний, на великому зібранні проголосив Помпея

¹ Властиво, римляни не сиділи за столом, а лежали на ложах. За одягом визначали ранг та посаду особи.

царем, а Цезаря – царицею. Але Гай Меммій стверджує, що Цезар прислуговував виночерпієм при Нікомеді на великому бенкеті разом з іншими розпусниками, і що було там багато купців з самого Рима, і навіть подає їх імена. 3. А невдоволений Цицерон писав у деяких листах, що прислужники заводили Цезаря в царські палати, і лежав він на позолоченому ложі, зодягнений у пурпуровий одяг, і що цвіт юності цього нащадка Венери було знищено у Битинії; і коли Цезар якось захищав у сенаті справу Нісси, доньки Нікомеда, згадуючи всі благодіяння, що зробив йому цар, то Цицерон вигукнув: “Перестань, благаю тебе, адже усім відомо, що він дав тобі, а що ти дав йому”. 4. А відтак, під час галльського тріумфу, поміж іншими піснями, які жартома співали його воїни, що йшли за колісницею, співали й ось такої, найвульгарнішої:

Покорив наш Цезар галлів, Нікомед же – Цезаря;

Ось наш Цезар тріумфує – той, хто галлів покорив,

Нікомед – не тріумфує, покоритель Цезаря

50. Існує загальна думка, що Цезар був нестриманий та розтратливий у своїх похотях: часто зваблював також знатних жінок, і серед них – Постумію, дружину Сервія Сульпіція, Лолію, дружину Авла Габіна, Тертулію, дружину Марка Красса, Муцію, дружину Гнея Помпея. Адже відомо, що Помпееві дорікали син та батько Куріони, а також і багато інших за те, що через прагнення влади він одружився з донькою того чоловіка, через якого вигнав дружину, що народила йому трьох дітей, і якого часто, стогнучи, називав Егістом¹. 2. Однак понад усіх Цезар любив Сервілію, матір Марка Брута, якій ще за свого першого консуляту купив самоцвіт за шість мільйонів сестерціїв, а в часі громадянської війни, окрім усіх інших дарів, продав із торгу величезний масток за надзвичайно низькою ціною. А коли деякі, дивуючись низькій ціні, перепитували Цезаря, то він віджартовувався: “Чи буває краща угода, як отримати третину після продажу?": адже вважалось, що Сервілія звела з Цезарем свою доньку, Терцію.

51. Також не погордував і провінційними жінками, що видно хоча би із дистиху, який воїни виспівували під час галльського тріумфу²:

Гей жінок, мужі, пильнуйте: з нами лисий звабник йде:

Що у Римі взяв – на блуд те витратив у Галлії

¹ Егіст, за міфом, підмовив Клітемнестру вбити Агамемнона, її чоловіка.

² Був звичай жартувати над переможцем під час тріумфу, щоб той не загордився.

52. Кохав також і цариць, і серед них – Евною Мавру, дружину Богуда, і подарував їй та її чоловікові великі маєтки, як описує Назон. Проте найбільше Цезар любив Клеопатру, з якою часто бенкетував до світанку, і на її кораблі-галамезі¹ проплив би аж до Ефіопії через цілий Єгипет, якщо б його військо не відмовилося слідувати за ним. Приймав її також у самому Римі, вшановуючи великими почестями, та відпустив із численними подарунками, і навіть дозволив назвати новонародженого сина своїм іменем. 2. За описами багатьох грецьких авторів, малий був подібний до Цезаря як зовнішністю, так і звичками. Марк Антоній засвідчив перед сенатом, що той визнав хлопця за свого сина, і що це знають Гай Марцій, Гай Оппій та інші друзі Цезаря. Однак Гай Оппій, наче задля захисту та опротестування цієї справи, видав цілу книгу про те, що не є сином Цезаря той, кого Клеопатра вважала за такого. 3. Гельвій Цінна, народний трибун, часто зізнавався, що мав написаний та підготований закон, який Цезар наказав провести у час його відсутності, що дозволяв йому задля породження нащадків брати жінок, скільки він забажає і яких забажає. А щоб у когось не виникало жодного сумніву щодо чуток про його неславну поведінку та перелюбство, то скажу, що Курій Старший у якійсь промові назвав його “чоловіком усіх жінок та жінкою усіх чоловіків”.

53. До вина Цезар не був пристрасний, чого не заперечують навіть вороги. Марк Катон говорить, що тільки Цезар приступив до перевороту в республіці тверезий. Гай Оппій описує, що також стосовно їжі був зовсім невибагливим, адже навіть тоді, коли господар подав стару оливу замість нової, Цезар спожив її навіть більше, щоб не дорікнути господареві за неохайність чи сільські звички, тоді коли всі інші не брали її.

54. Зрештою, Цезар ніколи не демонстрував особливої чесності ані у військових, ані у мирських справах. Як засвідчують деякі очевидці у своїх споминах, під час консульства в Іспанії Цезар випрошував гроші у союзників для погашення своїх боргів, а також повністю розграбував кілька лузитанських міст, хоча ті й не відмовлялися від передбачених домовленостей і навіть відкрили перед ним ворота. 2. У Галлії грабував повні жертв святині та храми богів, а міста руйнував частіше через здобич, аніж через будь-яке правопорушення. Тож і сталося так, що нагарбав багато золота, і продавав його по три тисячі

¹ Корабель для подорожей з розкішними каютами.

сестерціїв за фунт¹ по всій Італії та провінціях. У час першого консульства викрав з Капітолію три тисячі фунтів золота, підмінивши його такою ж вагою позолоченої міді. Союзництво та царство надавав за хабарі, і з одного Птолемея стягнув приблизно шість тисяч талантів за себе та за Помпея. Згодом лише відкритий грабунок та святотатство дали йому змогу покрити витрати громадянських воєн, тріумфів та видовищ.

55. Його красномовство та військове мистецтво або дорівнювало славі найдосвідченіших, або ж навіть перевершувало її. Після звинувачування Долабелли Цезаря одногосно зарахували до провідних адвокатів міста. Відомо, що Цицерон, перераховуючи ораторів у “Бруті”², говорить, що не бачить когось такого, хто дорівнював би Цезареві, і називає його спосіб викладу елегантним та блискучим, і водночас величним та у певному сенсі благородним; і до Корнелія Непота так про це пише: 2. “Тож що? Якого промовця ставитимеш понад ним з-поміж усіх тих, які присвятили себе лише цьому? Чия мова гостріша чи змістовніша? Чиї слова гарніші чи вишуканіші?” Виглядає на те, що в молоді роки Цезар намагався наслідувати манеру красномовства Цезаря Страбона, з чиєї промови, що називається “За Сардів”, багато чого дослівно переніс у свій виступ на суді. Говорять, що промовляв сильним голосом, був пристрасний у руках та жестах і, попри те, не позбавлений вишуканості. 3. Залишив ряд промов, однак поміж ними є такі, що приписують йому випадково. Август заслужено вважав, що промову “За Квінта Метелла” записав писар, що заледве встигав за словами промовляючого, а не видав сам Цезар: а також я сам у деяких зразках віднаходжу, що у заголовку не було написано “За Метелла”, а “Яку написав Метеллові”, хоча й мовиться від імені Цезаря, і в ній він захищає себе та Метелла від спільних наклепників. 4. Також промова “До воїнів у Іспанії”, на думку Августа, не належить Цезареві, однак ця промова існує у двох частинах: одна – перед початком бою, а друга – опісля; хоча Азиній Полліон говорить, що він тоді не мав часу для промови через раптовий напад ворогів.

56. Залишив також “Записки” про війну в Галлії та про громадянську війну з Помпеєм. Але щодо записок про Александрійську, Африканську та Іспанську війни, його авторство сумнівне: одні вважають за їх автора Оппія, інші – Гірція, який також доповнив

¹ Ціна золота на той час була дещо вищою.

² Цицерон, “Брут”, 75, 261.

останню незавершену книгу про війну в Галлії. Щодо Цезаревих “Записок”, то Цицерон у цьому ж “Брутї” говорить так: 2. “Залишив записи доволі високого гатунку: вони чисті, прямі, вишукані, позбавлені усіляких мовних прикрас та полови. Адже він прагнув, щоб ті, які писатимуть історію, мали усе готове: однак, мабуть, зробив послугу лише недолугим, які прагнули б оздобити їх непотрібними прикрасами; а здорові ж глуздом люди утримуються від будь-яких поправок”. 3. Про ці “Записки” Гірцій так говорить: “Загальна думка настільки високо їх оцінює, що видається, наче він позбавив усіх наступних дописувачів можливості щось додати, а не подав їм таку нагоду. А цьому більше маємо дивуватися ми, аніж будь-хто інший: усі інші знають, як добре і довершено уклав, а ми ж знаємо, як до того ж легко і швидко”. 4. Анізій Полліон вважає, що вони укладені з недостатньою скрупульозністю та не зовсім відповідають тому, що справді було, оскільки Цезар швидко приймав на віру те, що інші говорили про свої дії, а також те, що робив сам він, чи з певним наміром, чи то просто через забудькуватість передавав неточно: адже вважав, що це все буде переписуватися та виправлятися. 5. Залишив також дві книги “Про аналогію”, і дві “Проти Катона”, а також поему, що зветься “Дорога”. Першу з цих книг уклав під час переходу Альп, коли з Близньої Галлії повертався до війська після судових засідань, а наступні – у час битви при Мунді; останню ж написав під час двадцятичотириденного переходу із Рима до Дальньої Іспанії. 6. Збереглися також його листи до сенату, які він, мабуть, чи не перший уклав за зразком і формою книжечки пам’ятних записок, бо перед тим консули і полководці писали свої послання тільки на окремих аркушах. Збереглися також листи до Цицерона і до близьких зі своєї родини про приватні справи. Якщо виникає необхідність щось приховати у цих листах, він використовує тайнопис, тобто так переставляє літери, що неможливо виділити жодного слова: якби хтось хотів дослідити та зрозуміти щось, то мав би замінити кожную літеру четвертою: “D” замість “A”, і так далі. 7. Залишилися також деякі твори з його дитячих та юнацьких років, як-от “Похвала Геркулесовї”, трагедія “Едіп”, а також “Зібрані вислови”, проте Август заборонив публікувати всі ці книги, відіславши відповідного листа до Помпея Марка, якого призначив для впорядкування бібліотек.

57. Був досконалим у володінні зброєю та верховій їзді, вражала його неймовірна витривалість. У бойовій лаві завжди виступав попереду – часом верхи, але частіше – як піший, з оголеною головою – як у спеку, так і в дощ; довжелезні відстані долав із неймовірною швидкістю; без

непотрібної поклажі, на випозиченому повозі робив щоденно по тисячі миль; якщо на шляху траплялися ріки, то перепливав їх або самотужки, або верхи на міхах із повітрям, при чому так, що часто випереджував навіть своїх глашатаїв.

58. Це ще питання, чи він був обережніший, чи відважніший під час військових походів: ніколи не провадив військо по дорогах, на яких могли бути засідки, попередньо не розвідавши місцевості; також не подався у Британію доти, доки особисто не перевірів і гавані, і курс, і доступ до острова. А коли прийшла звістка, що у Германії оточено його табір, то він проник до своїх через ворожі пости, перебравшись у галльську одіж. 2. Взимку переходив із Брундізію у Дирахій через блокаду ворожого флоту: а коли його військо, якому наказав слідувати за ним, відстало, то він безуспішно намагався підігнати його, посилаючи гінців. Але врешті сам, тасмно, уночі, на маленькому човнику, загорнувшись із головою у накидку, вирушив до своїх: і ніхто не дізнався, ким насправді він є, і аж тоді наказав стерновому відступити перед бурею, коли човен мало не увесь був повен води.

59. Жодні забобони не могли відстрашити його чи сповільнити будь-який почин. Якось під час жертвоприношення втекло ягня, але навіть цей знак не змусив його відкласти похід на Сціпіона та Юбу. А коли впав під час висадки з корабля, то й це витлумачив інакше: “Я вже охоплюю тебе, Африко”. Для висміювання пророцтв, за якими ім’я Сціпіона проголошувалося вічно щасливим та непереможним у цій провінції, він тримав у своєму таборі гореславного чоловіка з роду Корнеліїв, якому через ганебний спосіб життя дали прізвисько Сальвітон¹.

60. Вступав не лише у заплановані бої, але також і у випадкові, часто нападаючи просто із походу, навіть у найгіршу погоду, коли ворог найменше цього сподівався; однак з плином років почав стриманіше розв’язувати бій, бо вважав, що наскільки частіше перемагає, настільки менше повинен випробовувати долю: адже не стільки вже здобуде перемогою, скільки зможе втратити поразкою. Завжди, коли змушував неприятеля до втечі, виганяв його також і з табору, так щоб не залишати жодної можливості для перепочинку. У разі сумнівного успіху битви одразу ж відсилав коней, і насамперед – свого: щоб спонукати військо вистояти, позбавивши можливості для втечі.

¹ Ім’я мімічного актора.

61. Коня мав особливого: ноги у нього були майже як у людини, а копита – розщеплені, наче пальці. Віщуни сповістили, що господар цього коня буде володіти усім світом: і Цезар тримав його біля себе від самого народження, добре доглядав, сам об'їжджав його, і кінь нікого іншого не підпускав до себе. Згодом Цезар навіть встановив йому статую перед храмом Венери-Праматері.

62. Відступаюче військо часто зупиняв сам-один, стоячи на шляху втікачів, і повертав їх лицем до ворога, хапаючи навіть декого за горло: а воїни часом були такі нажахані, що якимось одним затриманий прапорonosець поціляв у нього древком, а інший полишив знамено просто у Цезаря в руках.

63. Великою була його сила духу, і є багато свідчень цього. Як-от після Фарсальської битви, виславши своє військо в Азію, переправлявся через Геллеспонт у маленькому човнику; і коли зустрів Луція Кассія, свого затятого противника, на чолі десяткох озброєних кораблів, то не втік, а навпаки – змусив його здатися: і той, благаючи про змилоствлення, перейшов на сторону Цезаря.

64. В Александрії, під час штурму моста, коли ворог раптово прорвався, Цезар був змушений скочити у невеликий човен; але коли багато воїнів також ринули в нього, то взяв та й скочив у море, і пливучи кроків двісті до найближчого корабля, тримав у піднятій руці свої записники, аби вони не заюкли, а в зубах волочив свою накидку, щоб вона не дісталася ворогам як здобич.

65. Своїх воїнів цінував не за характер і не за походження, а лише за відвагу, і ставився до них з однаковою вимогливістю та поблажливістю. Був строгий з ними не завжди й не всюди, а лише коли ворог був близько: тоді вимагав найбільшої дисципліни, ніколи не повідомляв заздалегідь години походу чи бою, а тримав їх готовими виступити кожної миті, куди б лиш не забажав. А робив це часто й без причини, і особливо – у дощові чи святкові дні. А ще, наказуючи, щоб воїни завжди тримали його у полі зору, сам зникав удень чи уночі, роблячи великі переходи, так щоб втомилася ті, які слідували за ним.

66. Коли ж воїни лякалися чуток про кількість ворогів, то Цезар ніколи не заперечував і не применшував їх, а навпаки – стверджував та зумисне побільшував. Коли зі страхом очікували надходження Юби,

то скликавши воїнів, промовив: “Знайте, що за декілька днів прибуде сюди цар із десятима легіонами, тридцятьма тисячами кінноти, сотнею тисяч легкоозброєних, трьомастами слонів. Тому краще, аби деякі з вас перестали надалі допитуватися чи домислюватися, а вірили мені, бо я знаю напевне: або ж посаджу їх на старезний човен та накажу забиратися під будь-яким вітром у будь-які землі”.

67. Звертав увагу не на всі правопорушення, і не карав усіх без винятку, а лише дезертирів та заколотників – переслідував та карав їх суворо, закриваючи очі на все інше. Часто після великої битви та перемоги звільняв їх від усіх обов’язків та давав можливість повеселитися усім на дозвіллі, і мав звичку вихвалитися, що його воїни можуть добре битися навіть тоді, коли пахнуть олією. 2. На всіх зібраннях звертався до них не “воїни”, а значно поважніше, називаючи їх “друзями по зброї”. Завжди дбав про їх озброєння, нагороджував їх гарною зброєю, оздобленою сріблом та золотом – як для вигляду, так і щоб краще тримали її у битві, боячись втратити. Любив їх настільки, що коли довідався про поразку Титуріана, то почав відпускати бороду та волосся, і обривав не швидше, аніж помстився ворогам.

68. Завдяки цьому зробив усіх відданими собі та відважними. Тількино розпочав громадянську війну, центуріони з кожного легіону зафірували одного кінного воїна за свій кошт, а всі воїни служили задарма та навіть без харчів, оскільки багатші взяли на себе турботу про бідніших. І за такий довгий період ніхто з воїнів не покинув його, а кожен із тих, що потрапили у полон, відмовлявся служити проти Цезаря навіть за умови збереження життя. 2. Голод, а також усілякі інші труднощі, чи то коли перебували в облозі, чи коли самі стояли облогою, переносили з надзвичайною стійкістю, так що сам Помпей, побачивши біля укріплень Дирахія щось на зразок хліба з трави, яким ті харчувалися, то сказав, що має справу зі звірами, і наказав швидше викинути його і не показувати нікому, аби його воїни не підупали духом, спостерігаючи таку стійкість і рішучість ворога. 3. А про відвагу, з якою воїни боролися, засвідчує те, що після єдиної невдалої битви при Дирахії самі вимагали для себе покарання, так що імператор повинен був радше втішати їх, а не карати. В інших боях незліченну кількість ворожих військ легко перемагали значно меншими своїми силами. Тож одна когорта шостого легіону перед фортецею протягом кількох годин стримувала натиск чотирьох легіонів Помпея, і майже вся полягла від зливи ворожих стріл, яких згодом серед мурів фортеці

знайшли сто тридцять тисяч¹. 4. І це не дивно, якщо згадати окремі подвиги – чи то центуріона Кассія Сцеви, чи воїна Гая Ацилія, не говорячи про інших. Адже Сцева, втративши око, із пораненим стегном та плечем, щитом, пробитим у ста двадцяти місцях, все ж утримував доручену йому оборону брами фортеці. Ацилій у морській битві при Массилії, вхопившись за корму ворожого корабля правицею і втративши її, все ж продовжував одним щитом гнати ворогів перед себе, наслідуючи відомий подвиг грека Цинегіра².

69. Ніколи за всі десять років Галльської війни воїни не підняли бунту, і хоча були деякі заворушення протягом громадянських баталій, проте воїни швидко поверталися до служби – і не через терпеливість вождя, а через повагу до нього. Цезар ніколи не йшов на поступки бунтівникам, а завжди ставав проти них: при Плацентії ганебно розпустив дев'ятий легіон³, хоча Помпей і досі був при зброї, і заледве відновив його після численних та слізних прохань, належно покаравши заколотників.

70. Коли ж в Африці ще палала війна і Рим також був у великій небезпеці, а десятий легіон, погрожуючи, вимагав відпустки та платні, Цезар не завагався вийти до них та розпустити, незважаючи на перестороги друзів. Усіх їх легко переконав та схилив на свій бік одним лише словом – “квірити”⁴, яким назвав їх замість “воїни”, а ті одразу ж заперечили, сказавши, що вони воїни; і хоча Цезар відмовлявся, все ж подалися за ним до Африки. Усіх найзаповзятіших бунтівників позбавив третини і здобичі, і призначених земельних наділів.

71. Навіть замолоду йому не бракувало турботи та довіри у стосунку до підлеглих. Масинту, юнака знатного походження, настільки ревно захищав проти царя Гіемпсала, що під час диспуту вхопив сина царя Юби за бороду; і навіть коли юнака проголосили винним та намагалися схопити, Цезар вирвав його з їхніх рук та переховував у себе довгий час, а коли невдовзі після преторства вирушав до Іспанії,

¹ Когорта мала приблизно 350 воїнів, тоді коли 4 легіони – близько 20 тис. Про цей подвиг воїнів Цезаря писало багато інших істориків.

² Герой Марафонської битви.

³ 49 рік до р. Х.

⁴ Квірити – жителі сабінського міста Курес; згодом так урочисто називали римлян та повноправних громадян.

то забрав його з собою, посадивши у свою лектику та сховавши за юрбою своїх прихильників і лікторів з фасками.

72. До друзів завжди ставився з такою повагою та любов'ю, що коли Гай Оппій, слідуючи із ним лісовою дорогою, раптово захворів, то Цезар помістив його у свій намет, який мав тільки один, а сам ночував на голій землі під відкритим небом. Коли сам був уже при владі, підвищив деяких з найнижчих верств аж до найвищих посад, а коли йому дорікали цим, то відверто заявив, що якби користався допомогою розбійників та горлорізів для захищення своєї честі, то навіть їм відплатив би такою ж вдячністю.

73. Особливої ворожості, такої, що не відмовився б від неї при першій-ліпшій нагоді, не виявляв ні до кого. Хоча Гай Меммій виступав проти нього з дошкульними промовама, а Цезар відповідав також із не меншою гостротою, все ж підтримував його, коли той домагався консульства. Гаеві Кальвію, який знеславляв його епіграмами, сам написав листа, коли той почав через друзів робити кроки до примирення. Валерія Катутла, який віршиками про Мамурру затаврував його постійним соромом, що визнавав і сам Цезар, у цей же день, коли той попросив пробачення, запросив на обід та продовжував звичні дружні стосунки з його батьком.

74. Поблажливий був і в помсті: коли притяг до відповідальності піратів, які були його схопили, то хоча перед тим й запрягнувся розіп'яти їх, все ж наказав спочатку перерізати їм горло, а вже потім розіп'яти. Корнелію Фагітові, до якого потрапив у засідку, коли був хворий та переховувався ночами, і щоб той не видав його Суллі, заледве відкупився хабаром, так і не заподіяв ніякого зла у відповідь. Писаря-прислужника Филемона, який дав обіцянку ворогам отруїти його, покарав лише звичайною смертю, а не тортурами. 2. Коли його викликали як свідка у справі Публія Клодія, звабника дружини Помпеї та осквернителя церемоній, то заперечив, що знає щось, хоча і його матір Аврелія, і сестра Юлія перед тими ж суддями виклали всю правду; а коли його запитали, чому він розлучився з дружиною, то відповів: "Я вважаю, що мої рідні мають бути чисті від підозр так само, як і від звинувачень".

75. Дивовижну поміркованість та милосердя виявляв як у веденні громадянської війни, так і в годину перемоги. Якщо Помпей проголосив, що вважає ворогами усіх тих, які не допомагали

республіці, то Цезар назвав своїми друзями усіх тих, що не приєдналися ні до кого та не належали до жодної партії. Усім тим, кого призначав на посади з наказу Помпея, надав можливість перейти до нього назад. 2. Коли ж при Ілерді виникли сприятливі умови для капітуляції, і коли два війська уже вели дружні балачки, Афраній та Петрей, несподівано змінивши своє рішення, схопили в своєму таборі Цезаревих підлеглих та повбивали їх: однак Цезар не заподіяв такого ж віроломства їм у відповідь. Під час Фарсальської битви наказав, щоб милувати громадян, а також дозволив кожному зі своїх воїнів зберегти життя одного з супротивників, якого хто забажав. 3. Також відомо, що всі вороги, які загинули від його руки, загинули винятково на полі бою, хіба що за винятком Афранія, Фауста і юного Луція Цезаря; і до того ж, існує думка, що не з його волі їх було вбито. Два перші навіть після отримання прощення продовжували виступати проти нього, а Луцій Цезар мечем та вогнем жорстоко винищив його вільновідпущеників та рабів, а до того ж вбив усіх тварин, яких той зібрав для влаштування народних видовищ. 4. Врешті, в останні роки Цезар дозволив повернутися до Італії та зайняти пости в імперії та війську всім тим, кому ще не дав прощення, а також відновив статуї Луція Сулли та Помпея, що їх зруйнував народ. А якщо хтось замислював щось проти нього чи зводив якісь наклепи, то волів зупиняти ці виступи, а не карати бунтівників. 5. Тож і тоді, коли викривали змови та різні нічні зібрання, не вдавався до жодних дій, а лише заявляв у едиктах, що йому відомо про все це; і тим, що гостро виступали проти нього, вважав за достатнє лише сповістити, аби вони не наполягали на своєму. З рівним духом переніс наклепницький твір Авлія Цеціни та злослівні віршики Пітолая, що сильно похитнули його добру славу.

76. Однак усі інші його справи та слова настільки переважили, що виникла думка про те, що він зловживав своєю владою, і що був убитий справедливо. Адже не лише приймав надмірні почесті, як-от неперервне консульство, постійне диктаторство, був також префектом звичаїв, до того ж прийняв титул імператора, титул “батька батьківщини”, поставив статую поміж царями, трибуну в оркестрі. Також встановлював для себе почесті, надто високі для людського достоїнства – золоте крісло у курії та суді, колісницю та лектику в циркових урочистостях¹, храми, жертovníки, статуї разом з богами, культові бенкети, жрецтво, луперків², назвав місяць своїм іменем. Усі

¹ На цій колісниці возили зображення богів.

² Луперк – божество стад.

ці почесті приймав та надавав сам собі для приємності. 2. Трете та четверте консульство мав лише через сам титул, оскільки був задоволений повноваженнями диктатора, що були надані йому разом із консульством; два роки призначав консулів замість себе на три останні місяці, так що поміж тим не робив жодних виборів, окрім трибунів та народних едилів, і призначав префектів замість преторів, які у час його відсутності управляли справами в місті. Коли напередодні першого січня раптово помер консул, то він віддав звільнену посаду наступникові всього лиш на кілька годин. 3. Із такою ж вседозволеністю відкидаючи батьківський закон, призначив посадовців на кілька років поспіль, десятюм преторам надав консульські відзнаки, прийняв у курію тих, кому тільки-но було надане громадянство, а також деяких галлів-напівварварів. Власних рабів призначив керувати монетним двором та народними податками. Піклування та керівництво трьома легіонами, які залишив у Александрії, передоручив улюбленцеві Руфіонові, синові свого вільновідпущеника.

77. Такими ж зневажливими, як записує Тит Лівій, були його слова, які відкрито говорив: “республіка – це ніщо, лише назва без тіла та вигляду”; “Сулла навіть не вмів читати, коли полишив диктаторство”; “люди повинні розважливіше звертатися до нього, та вважати законом усе, що він говорить”. У цій зневажливості дійшов до того, що коли віщун сповістив сумні новини, бо в нутрощах тварини не виявилось серця, то він сказав: “майбутнє буде радіснішим, якщо він цього захоче; і не слід приймати за чудо те, що у тваринки немає серця”¹.

78. Проте особливу та смертельну ненависть до себе викликав ось чим. Коли сенат у повному складі наближався до нього з усіма найпочеснішими постановами, а він сидів перед храмом Венери-Праматері, то прийняв їх сидячи. Дехто вважає, що він хотів піднятися, але його стримав Корнелій Бальб, інші ж говорять, що він зовсім не намагався піднятися, і навіть коли його штурхнув Гай Требатій, щоб піднятися, то з осудом поглянув на нього. 2. І це, що сталося, було ще нестерпнішим з огляду на те, що він сам, проминаючи якомсь під час тріумфу лави трибунів, наймовірно розгнівався, коли Понтій Аквіла, один із колегії, не піднявся, що аж вигукнув: “Забери від мене республіку, Понтію Аквіле, трибуне!” І навіть протягом кількох днів, коли щось обіцяв комусь, то не

¹ У словах – двозначність: вважалося, що у серці міститься розум.

переставав повторювати: “Якщо тільки Понтію Аквілі подобатиметься”.

79. Такий жажливий вияв неповаги до сенату побільшив ще одним, значно зневажливішим вчинком. Повертався до міста після жертвоприношень на латинських святах, і супроводжував його величезний галасливий натовп, а хтось із юрби увінчав його статую лавровим вінком з білою стрічкою довкола¹, то народні трибуни Епідій Марул та Цезетій Флавій наказали зняти цей вінок, а чоловіка відвести у в'язницю. Однак Цезар, ображений тим, що натяк на царську владу не мав успіху, чи тим, що від нього забрали честь самому відмовитися від неї, зухвало дорікнув їм та позбавив посади. 2. Відтоді уже не знаходив у собі сили відхилити від себе неславу здобуття титулу царя. Хоча й тоді, коли народ називав його царем, у відповідь він говорив, що не є царем, а є Цезарем²; а також, коли на луперкаліях³ промовляв з ростральної трибуни, консул Антоній кілька разів намагався покласти йому на голову діадему, та він відмовлявся від цього та відіслав діадему в храм Юпітера Величного Блаженного, що на Капітолії. 3. До того ж, виникали різні чутки, що Цезар намірявся переселитися в Александрію чи Іліон, одночасно перевівши туди також усі сили імперії, тим самим спорожнивши Італію податками та полишивши турботу про місто на друзів, і що на першому засіданні сенату Луцій Котта, один із “п’ятнадцяти”⁴, повинен повідомити, що згідно із пророчими книгами, парфіян може перемогти лише цар, і тому Цезаря слід проголосити царем.

80. Саме тому змовники й поспішили влаштувати змову, аби не дозволити цьому статися. Тож усі невдоволені, що колись збиралися по двоє чи троє, тепер зійшлися разом, оскільки і народ вже не був задоволений наявним станом речей, а відкрито і тасмно виступав проти диктатури, прагнучи знайти захисників. 2. Коли ж у сенат почали допускати іноземців, то появилися листівки із написами: “Нехай благо створиться⁵: аби ніхто новим сенаторам не показував дорогу в сенат!” А народ поспівував такі пісеньки: Галлів Цезар вів в триюмфі; він же їх веде – в сенат,

¹ Біла стрічка – символ царської влади.

² У словах Цезаря – двозначність: див. Гораций, *Serm.*, 1, 7.

³ Свято на честь бога Фавна.

⁴ Квіндецимвір – (*quindecimviri sacris faciundi*) колегія із 15 чоловік, що відповідала за Сивіліні (пророчі) книги.

⁵ *Vonum factum (sit)* – формула, якою починалися едикти.

От вони й взяли з каймою тогу, скинувши штани.

3. Коли Квінт Максим, що був призначений консулом на три місяці¹, входив у театр, і коли ліктор за звичаєм наказав привітати його, то звідусіль залунали вигуки: “це не консул!” Після усунення трибунів Цезетія та Марулла на наступних виборах було віддано багато голосів за те, щоб їх призначити консулами. Під статусю Луція Брута хтось написав: “Якщо б тільки ти був живий!”, а під Цезаревою – Брут, царів прогнавши з Риму, першим консулом там став; Цей же, консула прогнавши, врешті, першим став царем.

Понад шістдесят змовників, на чолі з Гаєм Кассієм та Марком і Децімом Брутом, готували підступ. Спочатку вони вагалися, чи вбити Цезаря на Марсовому полі, розділившись на дві групи та скинувши його з мосту, коли він закликав триби голосувати, чи схопити його на Святій Дорозі, чи на підході до театру. Та після того, як сенат намірився скликати збори в курії Помпея травневих ід², вони легко визначилися з місцем та часом змови.

81. Очевидне знамення попередило Цезаря про майбутній замах. За кілька місяців перед тим переселенці, виведені у колонію Капуя за Юлієвим законом, для влаштування своїх поселень розкопували древні поховання. Робили вони це дуже наполегливо, бо знайшли посуд роботи давніх майстрів, а також у гробниці, де, як вважалося, був похований Капій, що заснував Капую, знайшли мідну табличку, на якій грецькою мовою було написано так: “коли буде викрито прах Капія, тоді й нащадок його загине від руки співвітчизника, і невдовзі буде відімщений великими нещастями по Італії”. 2. Це свідчення не слід вважати вигаданим чи неправдивим, оскільки його автором є Корнелій Бальб, близький друг Цезаря. За кілька днів перед смертю Цезар дізнався, що табуни коней, яких при переході Рубікону присвятив цьому місцю та відпустив на волю без охорони, вперто відмовлялися від їжі та постійно плакали. А коли приносив жертву богам, віщун Спурінна попереджав його, щоб остерегатися небезпеки, яка надійде не пізніше, аніж на травневі іди. 3. За день до травневих ід, пташка, що називалася цар-пташкою і несла гілочку лавру, залетіла до Помпеевої курії, а її переслідували різні птахи з сусіднього лісу і там же й розтерзали. А тієї ночі, що була перед самим днем убивства, сам уві сні бачив, що літає понад хмарами, а також, що потискає праву руку самого Юпітера. Кальпурнії, його дружині, наснилося, що

¹ Цезар впровадив тримісячний термін для посади консула, що було незвичним.

² Іди – 15^й день березня, травня, червня та жовтня, 13^й усіх решти.

завалилася покрівля їхнього будинку, а також, що чоловіка убивають в її обіймах; і раптово у їх спочивальні самі по собі відчинилися двері. 4. Як через усе це, так і через слабе здоров'я довго вагався, чи залишитися вдома і відкласти те, що має робити у сенаті, однак Децім Брут все-таки намовив його вийти, аби не підвести всіх тих, що вже давно зібралися у великій кількості та чекали на нього. Тож десь о п'ятій годині все-таки вийшов, і коли хтось із зустрічних простягнув йому записку про зраду, то він поклав її поміж усі інші записки, що тримав у лівій руці, наче наміряючись невдовзі прочитати. Відтак, принісши у жертву кількох тварин, але не отримавши доброго знаку, все-таки ввійшов у курію всупереч пророцтвам та насміхаючись над Спурінною, називаючи його лжепророком, сперечаючись про те, що травневі іди прийшли без жодної шкоди, на що той відповів, що вони й справді настали, проте ще не закінчилися.

82. Коли він зайняв своє місце, змовники оточили його, ніби віддаючи почесні, і тоді Цімбер Тілій, що взяв на себе першу частину справи, підійшов ближче, наче щось запитуючи. Коли ж Цезар відмовив і дав знак, що потрібно зачекати, той схопив його за тогу на двох плечах, на що Цезар вигукнув: "Та це ж насильство!" Тоді один із Касків, стоячи позаду, поранив його у нижню частину шиї. 2. Цезар, схопивши Каску за руку, простромив її стилетом, намагаючись зіп'ятися на рівні ноги, але наступний удар зупинив його; коли ж побачив довкола себе зграю ворогів з оголеними мечами, то накрив голову тогою, і водночас лівою рукою стягнув її складки донизу на гомілки, аби впасти з якнайбільшою гідністю, прикривши також і нижню частину тіла. Тож отримав двадцять три удари, не промовивши при цьому ані слова, хіба що тихо застогнав при першому. Хоча дехто засвідчує, що до Марка Брута, який нападав, промовив: "І ти, дитя моє?"¹ 3. Усі розбіглися, а Цезар, випустивши дух, деякий час ще лежав там, аж доки три раби віднесли його додому, поклавши на лектику так, що рука його звисала долі. З усіх тих ран, які отримав, жодна, окрім другої, у груди, не була смертельною, на думку лікаря Антістія. 4. Змовники мали на думці вкинути тіло убитого в Тибр, конфіскувати його майно та відмінити усі постанови, проте не зробили цього зі страху перед консулом Марком Антонієм та керівником кінноти Лепідом.

83. На вимогу Луція Пізона, свекра Цезаря, відкрили та зачитали його заповіт у будинку Антонія, що був уклав у вересневі іди минулого

¹ В оригіналі фраза грецькою мовою. Існує версія, що Брут був сином Цезаря.

року у своєму маєтку в Лавікані та доручив на зберігання найголовнішій весталці¹. Квінт Тубер говорить, що він зазвичай записував Гнея Помпея як свого наступника ще від першого консульства аж до початку громадянської війни, і навіть зачитував це перед усім військом. Але у своєму останньому заповіті Цезар перелічує трьох спадкоємців, онуків своєї сестри: Гая Октавія, призначивши йому три чверті, а також Луція Пінарія та Квінта Педія, залишивши їм чверть маєтку. Врешті, Цезар приймає Гая Октавія в родину та надає йому своє ім'я. Багатьох з убивць призначає опікунами свого сина, якщо такий народиться, а Деціма Брута призначає другорядним спадкоємцем². Народові призначив поля поблизу Тибру для громадського користування та по триста сестерціїв кожному.

84. Коли сповістили про похорон, то на Марсовому полі, поблизу могили Юлії, влаштували вогнище, а перед ростральною трибуною – позолочену гробницю на зразок храму Венери-Праматері, в якій поставили позолочене ложе зі слонової кістки та з пурпуровою попоною, а в головах поставили колону з тим одягом, в якому загинув. Оскільки було зовсім очевидно, що дня не буде достатньо для тих, які приносять подарунки, то дали розпорядження, щоб усі бажаючі, не дотримуючись порядку, зносили їх просто на поле. 2. На поминальних ігрищах народ співав пісні з “Суперечки про зброю” Пакувія, виливаючи свою жалобу та ненависть, породжену вбивством: Чи ж я для вбивць своїх рятівником не став?

Співали також строфи з “Електри” Атілія подібного змісту. Замість поминальної евлогії консул Антоній через глашатая виголосив постанову сенату, за якою Цезареві надавалися усі людські та божественні почесті, а також клятву, за якою всі зобов'язувалися пильнувати за безпекою кожного, і до цього додав кілька слів від себе.

3. Похоронне ложе із ростри на форум несли теперішні та колишні службовці. І коли одні наполягали на тому, щоб спалити тіло в храмі Юпітера, що на Капітолії, а інші – в Помпеевій курії, раптово надбігли двоє невідомих із мечами при боці та двома списами напоготові, і смолоскипами запалили вогонь. Тут же й усі, що стояли довкола, почали зносити сухі гілки, лавки суддів та все інше, що було принесено в дар. 4. Врешті, всі музики й актори познімали з себе всю одіж, яку отримали на тріумфах та мали з цієї нагоди, та порвавши на клапті, покидали у вогонь, а легіонери-ветерани – свою зброю, яку

¹ При храмі Вести було шість весталок.

² Другорядні спадкоємці призначалися на випадок смерті перших.

малі на похороні як прикраси, жінки почали кидати у вогонь свої незліченні намиста, які носили на собі, а також булли¹ та одіж дітей. До глибокого загального смутку долучилася велика кількість іноземців, які почали оплакування кожен за своїм звичаєм, а головно – юдеї, які багато ночей опісля продовжували збиратися на попелищі.

85. Народ, озброївшись факелами, одразу ж після похорону рушив до будинку Брута і Кассія, так що сторожа заледве стримала натовп. Коли ж по дорозі зустріли Гельвія Цінну, помилково прийнявши його за Корнелія, якого шукали за те, що напередодні він виголосив промову проти Цезаря, то його вбили, а голову настромили на списа й носили по місту. Невдовзі після цього на форумі встановили велику колону майже на двадцять футів із нумідійського мармуру, написавши на ній – “Батькові батьківщини”. Довший час біля неї приносили жертви, давали клятви, вирішували суперечки, заприсягаючись іменем Цезаря.

86. Дехто з близьких підозрював, що Цезар ані не прагнув довше жити, ані не піклувався тим, що має уже слабше здоров'я, і через це нехтував і пересторогами пророцтв, і попередженнями друзів. Одні вважали, що останнім часом він дуже довіряв сенатові та його присязі, так що навіть розпустив своїх озброєних мечами іспанських охоронців, що завжди слідували за ним. Інші ж, навпаки, вважали, що прагнув радше один раз виставити себе на поталу підступові, що нависав звідусіль, аніж постійно жити у страхіві. Деякі кажуть, що мав звичку часто говорити, ніби його цікавить бути здоровим не для себе, а для республіки, і що він уже давно досягнув достатньої для себе влади та слави, але якщо з ним щось трапиться, то республіка потрапить у ще гірший вир громадянських воєн та ще довше не матиме спокою.

87. Але майже всі були згідні з тим, що він прагнув, аби йому випало померти такою смертю. Адже колись, читаючи у Ксенофонта про те, як цар Кір, важко хворіючи, давав розпорядження щодо свого похорону, то жахався такої повільної смерті, бажаючи собі швидкої та раптової. А ще, напередодні вбивства, в розмові при обіді в Марка Лепіда про найкращий кінець життя, надавав перевагу швидкому та неочікуваному.

88. Загинув Цезар на п'ятдесят шостому році життя і був зарахований до числа богів – не лише за формальними постановами, але й за

¹ Булли – медальйони, що носили діти до повноліття.

переконанням народу. А ще на ігрищах, які вперше влаштував на його честь наступник Август, протягом семи днів сяяла комета, підносячись над горизонтом близько одинадцятої години¹: тоді й почали вірити, що душу Цезаря прийняли на небі, і через це корону його статуї було прикрашено зіркою. Вхід у курію, де був убитий, вирішили замурувати, день травневих ід назвати днем Батьковбивства, і в цей день більше ніколи не збирати сенат.

89. З усіх заколотників майже ніхто не пережив його більше, аніж на три роки, чи не помер своєю смертю. Усі вони були засуджені й загинули в різний спосіб: хто – у кораблетрощі, хто – у бою, а деякі навіть убили себе тим же мечем, який підняли на Цезаря.

¹ За годину до заходу сонця.

1. Багато хто засвідчує, що рід Октавіїв був особливим у Велітрах¹. Адже й вуличка в центральній частині міста віддавна звалася Октавієвою, і жертовник видно неподалік, також присячений Октавіям. Цей чоловік певний час був полководцем у війні із сусідніми племенами. Коли ж одного разу він приносив жертву Марсові, і прийшла несподівана звістка про раптовий напад ворогів, то вихопив з полум'я напівсирі нутрощі тварини і приніс їх у жертву такими, як були². Виступивши тоді проти ворога, здобув перемогу. Тоді й видали постанову, в якій говорилося, щоб надалі у такий сам спосіб приносили жертву Марсові, а решту віддавалося Октавіям.

2. Цю родину разом з іншими меншими родинами цар Тарквіній Пріск увів до сенату, а згодом Сервій Тулій перевів її в патриції. Дещо пізніше родина знову перейшла до плебеїв, і аж після довшого часу Божественний Юлій повернув її назад у патриції. Першим з цієї родини, кого народним голосуванням обрали на керівну посаду, був Гай Руф. 2. Він став квестором і породив синів Гнея і Гая, від яких утворилися дві гілки родини Октавіїв різних станів: Гней та всі його нащадки займали найвищі посади, тоді як Гай та його нащадки, чи то за долею, чи за волею перебували в сані вершників аж до Августового батька. Прадід Августа під час другої Пунічної війни служив у Сицилії як військовий трибун під командуванням Емілія Паппи. Дід же його вдовольнявся провінційними посадами, і в достатку та спокої дожив до похилого віку. 3. Але це кажуть інші, сам же Август говорить лише про те, що народився у древній та багатій вершницькій родині, в якій вперше сенатором став його батько. Марк Антоній докоряє йому прадідом, який був вільновідпущеником і плів линви поблизу Турина, а дід був лихварем. Це все, що я міг віднайти про родичів Августа по лінії батька.

3. Гай Октавій, його батько, вже замолоду був багатий та поважаний, і я дивуюся, що дехто говорить, що він був лихварем, роздавав хабарі під час виборів та виконував різні обов'язки в таборі: вихований у достатку, легко досяг високих посад і достойно поведився на них. Опісля претури за жеребом дістав Македонію, і, отримавши особливе завдання від сенату, по дорозі туди знищив загін рабів-утікачів

¹ Місто у південному Лації, сучасне Велетрі.

² Це вважалося порушенням традиції.

Спартака й Катиліни, що утримував землі поблизу Турина. 2. Керуючи провінцією, виявляв таку ж справедливість, як і сміливість: бессів та фракційців¹ розбив у великій битві, а з союзниками поведився настільки чесно, що Марк Цицерон у листах (що навіть збереглися) спонукає та переконує свого брата Квінта, який у цей же час був проконсулом Азії та користувався не зовсім доброю славою, наслідувати свого сусіда Октавія щодо поведінки з союзниками.

4. Повертаючись із Македонії, раптово помер, перш ніж встиг висунути свою кандидатуру на посаду консула. Після себе залишив Октавію Старшу, що народилася від Анхарії, та Октавію Молодшу й Августа, що від Атії. Атія була донькою Марка Атія та Юлії, сестри Гая Цезаря. Батько Бальба походив з Арицини², і в його роді була ціла плеяда senatorів, а матір його була у тісних родинних зв'язках з Помпеем Великим. Виконував обов'язки претора, був у колегії Двадцяти, розподіляючи землі Кампану згідно з Юлієвим законом. 2. Однак той же Антоній, намагаючись очорнити й материнське походження Августа, стверджував, що його прадід походив з Африки, і мав олійну крамницю, а потім – пекарню в Ариції. Також Кассій Парменійський у своєму листі обмовляє Августа, наголошуючи, що він є онуком не лише пекаря, але також і лихваря: “Матір твоя спечена з грубої арицинської муки, а замісив тісто брудними руками нерулонський³ міняйло”.

5. Август народився за консульства Марка Тулія Цицерона і Гая Антонія, восьмого дня перед жовтневими календами⁴, незадовго перед сходом сонця, поблизу Бичачих Голів на Палатині⁵, де сьогодні є його гробниця, збудована невдовзі після смерті. Навіть записано у постановах сенату, що коли Гай Леторцій, юнак із роду патрицій, благав про пом'якшення покарання за перелюб, посилаючись на свою молодість та знатність, то заявив перед сенатом, що є власником та охоронцем землі, якої вперше при народженні торкнувся Божественний Август, і благав змилостивлення в ім'я цієї, наче своєї власної та особливої святині. Тоді й було видано декрет про посвячення цієї частини будинку.

¹ Племена на Балканському півострові.

² Місто в Лациї, сьогодні Риція.

³ Місто Нерул на півдні Італії.

⁴ 23 вересня 63 р.

⁵ Палатин – один із 7 пагорбів, на яких був збудований Рим.

6. Невеличку кімнатку, де він вигодувався, щось на зразок харчової комори, й досі показують у дідівському скромному передмісті поблизу Велітрів: сусіди й дотепер переконані, що він там і народився. Увійти туди можна, згідно з древнім повір'ям, лише через необхідність та після очищення, бо всіх тих, що входять туди необдумано, охоплює жах та паніка: і це нещодавно підтвердилося. Бо коли новий власник помістя, чи то випадково, чи то з метою пересвідчитися, переніс туди своє ложе, то сталося так, що після кількох годин спання якась невідома та раптова сила викинула його звідти, і знайшли його напівживого на постелі під порогом.

7. В юності Август мав прізвисько Турин на пам'ять про походження родичів, чи тому, що поблизу Турія його батько Октавій, одразу після народження сина, успішно здійснив похід на рабів-утікачів. Про те, що мав прізвисько Турин, я маю достатній доказ, бо випадково знайшов мідну статуетку, що зображала його в юності, на якій було написано його ім'я майже стертими металевими літерами. Цю статуетку я подарував імператорові, а він помістив її у спочивальні поміж Ларами¹. Також і Марк Антоній у листах образливо називає його Турійцем, на що той відповідає, що це його лише дивує, чому попереднє ім'я використовується як образливе. 2. Згодом він прийняв прізвисько Гая Цезаря, а відтак – Августа, одне – за заповітом старшого вуйка, інше – за пропозицією Мунатія Планка. Дехто висловлював думку, що він мав би називатися Ромулом, оскільки сам був наче засновником міста. Однак було визнано за найкраще, щоб називався Августом, бо це ім'я було не лише новим, але також і славнішим, адже священні місця, де авгури² здійснювали свячення, називалися “августами”: чи то від слова “побільшувати”³, чи то від годування та польоту птахів⁴, як і повчає Енній, пишучи: Лиш було славний засновано Рим за пророцтвом високим.

8. В чотири роки втратив батька. Коли ж йому сповнилося дванадцять, то на похороні своєї бабці Юлії виголосив промову. Чотири роки після того, як одягнув чоловічу тогу, отримав нагороду на африканському тріумфі Цезаря, хоча й не брав участі у війні, бо був ще дуже молодий. Одразу ж за своїм вуйком вирушив до Іспанії проти синів Гнея Помпея – ще навіть не зовсім одужавши від хвороби – дарма, що дороги були

¹ Лари та Пенати – божества, що охороняли дім.

² Авгур – жрець, вісун по птахох.

³ Augeo – збільшувати.

⁴ avium gestu gustusve.

геть запружені ворогами. Мав при собі зовсім невеликий загін, і це навіть після того, як зазнав кораблетроці: тим дуже прислужився Цезареві, підтвердивши невдовзі також свої природні здібності до ведення походів. 2. Коли Цезар приєднав Іспанію і почав готувати похід на даків та парфійців¹, то відслав Августа в Аполлонію, щоб той на дозвіллі присвятив себе навчанню. Як лиш Август дізнався про вбивство, усвідомлюючи себе спадкоємцем Цезаря, деякий час вагався, чи не вдатися до помочі найближчих легіонів, однак полишив цю думку як швидко та передчасну. Врешті, повернувшись до міста, прийняв спадщину, незважаючи на пересторогу матері та доволі різку незгоду консула Марка Филипа, його вітчима. Від того часу, зібравши військо, почав керувати республікою – спочатку з Марком Антонієм та Марком Лепідом, згодом, протягом приблизно дванадцяти років, з Антонієм, а відтак, протягом сорока чотирьох років – сам.

9. Тож розповівши про його життя у загальному, тепер спробую викласти його по частинах, і не у хронологічному порядку, а за подіями – щоб докладніше все подати та зрозуміти. Провадив п'ять громадянських воєн: мутинську, филипійську, перусійську, сицилійську, актійську. З них перша й остання були проти Марка Антонія, друга – проти Брута й Кассія, третя – проти Луція Антонія, брата триумвіра, і четверта – проти Секста Помпея, сина Гнея.

10. Початком та причиною усіх воєн було ось що. Оскільки перед собою не бачив жодного іншого завдання, окрім помсти за вбивство свого вуйка та продовження його починів, то одразу ж після повернення до Аполлонії хотів несподівано напасти на Брута й Кассія, але ті передбачливо сховалися від небезпеки. Все ж, незважаючи на їх втечу, постановив притягти їх до відповідальності за вбивство через суд. Ігри на честь Цезаревої перемоги влаштував сам, бо ті, що мали це робити, відмовилися. 2. Аби ще пильніше виконувати все, що намірився, незважаючи на те, що був патрицієм, а не сенатором, висунув свою кандидатуру на посаду народного трибуна, оскільки попередній раптово помер. Але консул Марк Антоній, на якого той уповав найбільше, виступив проти таких намірів, а також ні в чому не підтримував його, навіть у звичайних законних справах, вимагаючи величезного хабара. Тоді він перейшов на сторону оптиматів, бо вважав, що Антоній їм ненависний насамперед тому, що він оточив Деціма Брута в Мутині, намагаючись силою зброї викинути його з

¹ Кочові племена: даки – поблизу скіфських, парфійці – поблизу іранських.

провінції, яку надав йому Цезар та затвердив сенат. 3. Піддавшись намовлянням деяких осіб, Август заплатив найманцям, щоб вбили Антонія, проте замах було викрито, і тоді, боячись удару у відповідь, почав збирати за великі гроші воїнів-ветеранів для свого власного захисту та оборони республіки. Дістав наказ очолити зібране військо як пропретор, і разом з Гірцієм та Пансою, які прийняли консульство, вирушити на допомогу Деціму Брутові: і цю доручену йому війну завершив двома битвами у тримісячний строк. 4. Антоній описує, що в першій битві він утік, і появився аж через два дні без плаща і без коня; хоча багато хто засвідчує, що вже в наступній битві виступав не лише як полководець, але і як воїн, перебуваючи в самій гущавині бою. Коли ж важко поранили знаменоносця з його легіону, то сам перехопив знамено й довгий час носив на плечах.

11. У цій війні Гірцій загинув у бою, а Панса невдовзі опісля помер від рани. Це породило чутку, що вони обидва загинули від руки Августа, оскільки після втечі Антонія і загибелі консулів тільки він сам залишився керувати переможним військом. Смерть Панси була настільки підозрілою, що лікаря Гліко взяли під варту через те, що він начебто увів отруту в рану. Атілій Нігер також додає, що іншого консула, Гірція, той убив під час замішання у битві.

12. Однак дізнавшись, що Марк Лепід прийняв Антонія після втечі, а інші полководці та решта війська також прилучилися до них, без вагань полишив партію оптиматів, подавши як причину свого відходу слова та вчинки деяких осіб, одні з яких називали його хлопчиком, інші жартували, що його слід “прославити та винести”¹, аби згодом не розплачуватися з ним та з ветеранами. І щоб якомога більше виявити своє розкаяння за належність до попереднього угруповання, наклав неймовірний податок на нурсинців, а коли ті не змогли його платити, то за кару вигнав їх з міста, бо вони за кошти громадян збудували монумент полеглим у мутинській битві, написавши на ньому: “Загиблим за свободу”.

13. Тож об’єднавшись із Антонієм та Лепідом, згодом і філіппійську війну завершив усього лиш за дві битви, незважаючи на те, що недуга дуже ослабила його. У першій битві його вибили з табору, так що заледве врятувався втечею на фланг до Антонія. Проте успіх перемоги зовсім не пом’якшив його: адже голову Брута відіслав до Рима, щоб

¹ “Opandum tollendumque” – має два значення: 1) прославити та вихвалити, як переможця, і 2) розрубати та винести, як мертвого.

кинути її в ноги статуї Цезаря, а також вилив свій гнів на полонених знатного походження, ображаючи їх різними словами. 2. Коли ж один чоловік випрошував у нього дозвіл поховати тіла загиблих, то говорять, що він відрізував щось на зразок: “Ігтахи швидко це влаштують”. А також, коли батько й син просили його про помилювання, то наказав їм вирішити жеребкуванням чи грою на пальцях, хто має загинути: і споглядав, як загинули обое, оскільки батько вибрав померти замість сина, а син після цього добровільно прийняв смерть. Тому й усі інші, в тому числі й відомий імітатор Катона, Марк Фавоній, проходячи в кайданах, віддавали честь Антонію як імператорові, а йому просто в лице кидали бридкі образи. 3. Коли ж після перемоги розподіляли обов’язки, і Антонію випало наводити порядок на сході, Августові ж – повести ветеранів назад в Італію та надати їм муніципальні землі, то він не зміг вдовольнити ані ветеранів, ані землевласників: одні ображалися, що їх виселили з домівок, а інші нарікали, що не так оцінили їх заслуги, як вони надіялися.

14. В цей час Луцій Антоній, покладаючись на посаду консула, яку займав, і заручившись підтримкою брата, намірився підняти бунт. Але Август змусив його відступити в Перузію і облогою змусив здатися, але все ж не без великої небезпеки для себе як перед, так і в часі війни. Адже коли він під час ігор побачив у театрі рядового воїна, що сидів у чотирнадцятому ряді¹, й наказав службовцю вивести його, то негайно недоброзичливці розпустили чутку, що він катував і вбив того. Одразу збігся натовп розлючених воїнів, так що його самого заледве не вбили. Врятувався він лиш тому, що той воїн, якого шукали, несподівано появився цілий та неушкоджений. Коли приносив жертву поблизу мурів Перузію, то його ледве що не захопив загін гладіаторів, зробивши несподівану вилазку з міста.

15. Після захоплення Перузію зігнав свою злість на багатьох жертвах. Усім, хто благав його про змилювання чи прощення, відповідав однаково: “пришов час вмирати”. Дехто описує, що він вибрав з полонених триста жертв з обох партій, і при жертovníку, збудованому для Божественного Юлія, на травневі іди, так само, як жертovníх тварин, приніс усіх у жертву. Деякі очевидці повідомляють, що він зумисне вдався до зброї, аби викрити всіх прихованих супротивників, а також тих, що примкнули до нього більше зі страху, аніж за

¹ Ряди, призначені для вершників.

бажанням, надавши їм змогу долучитися до Луція Антонія. Викривши таким чином і подолавши всіх, міг конфіскувати їх майно та виплатити нагороду ветеранам.

16. Сицилійську війну розпочав найпершою, однак довго вів її, бо часто переривав – чи то з причини відбудови флоту, який двічі зазнав катастрофи під час бурі, дарма, що було літо, чи то з причини підписання миру через незадоволення народу, оскільки виник голод, бо припинили підвозити харчі. Коли ж флот повністю відбудували, а двадцять тисяч рабів назвали вільновідпущениками, витренувавши їх на веслярів, взявся за влаштування Юлієвого порту поблизу Байїв, прокопавши перешийок з моря до озер Люкрин та Аверн. На цьому місці військо вправлялося цілу зиму, і згодом перемогло Помпея між Мілами й Навлохієм. Саме перед битвою Август раптово поринув у такий глибочезний сон, що друзі мусили його будити, аби подав сигнал до бою. 2. І я вважаю, що саме це подало Антонію привід насміхатися з нього: адже не міг навіть відкритими очима дивитися на вишикувані ряди, а зовсім бездумний, задивлений у небо, нерухомо лежав, і не піднявся й не появився перед воїнами аж доти, доки Марк Агриппа навернув до втечі ворожі кораблі. Деякі сучасники засуджують ось які його слова та вчинки: коли його флот загинув у бурі, то він вигукнув, що досягне перемоги, незважаючи на небажання Нептуна, і в день найближчих щорічних видовищ статую цього бога вилучив з урочистої процесії. 3. Врешті, у жодній іншій війні не траплялося йому стільки серйозних небезпек, як у цій. Адже коли він переправив своє військо у Сицилію, то по дорозі на континент до решти війська на нього раптово напали Демогар та Аполофан, префекти Помпея, і він заледве утік від них тільки з одним кораблем. Також, коли пішки йшов попри Локри до Регія і побачив Помпееві біреми, то, прийнявши їх за свої, спустився до берега, так що заледве не потрапив у полон. Тоді ж, утікаючи по звивистих стежках, раб його супутника, Емілія Паула, повний ненависті за те, що Август в часи проскрипцій стратив батька Паула, вважаючи, що якраз має добру нагоду для цього, намагався його вбити. 4. Після втечі Помпея, інший колега Августа, Марк Лепід, якого прикликав з Африки собі на допомогу, почав зухвало зазіхати на двадцять легіонів, погрозами й криком вимагаючи найвищої посади. Однак Август усунув його від війська, і лиш завдяки благанням подарував йому життя, назавжди відіславши у Церцеї.

17. Врешті, розірвав свій союз із Марком Антонієм, який був зовсім непевним і заледве підтримувався різними угодами. І щоб яскравіше висвітлити його зіпсованість як громадянина, Август відкрив та зачитав перед народним зібранням заповіт, який той уклав та залишив у Римі, зараховуючи до спадкоємців навіть своїх дітей від Клеопатри.

2. Однак, коли Антонія проголосили ворогом республіки, Август все-таки відпустив до нього всю рідню та друзів, у тому числі Гая Сосія і Тита Доміція, що були на той час консулами. Він також звільнив жителів Бононії від присяги, яку давала йому вся Італія, бо вони віддавна були клієнтами Антонія. Невдовзі після цього переміг у морській битві поблизу Акцію, хоча бій тривав до пізньої ночі, так що переможець був змушений ночувати на кораблі.

3. Після Акцію, відправляючись на зимівлю у Самос, отримав тривожну звістку про те, що воїни, яких відібрав з-поміж усіх та відіслав у Брундізію після перемоги, підняли заколот у зв'язку з невиплатою платні та відпусткою. Він тут же повернувся в Італію, і по дорозі його флот двічі потрапив у бурю: перший раз – між мисами Пелопонесу й Етолії, а другий – поблизу Церавинських гір. Тоді загинула частина його лібурнійських¹ човнів, а в його човні бурею зірвало вітрило й зламало кермо. Затримався у Брундізії не більше, аніж на двадцять сім днів, необхідних для влаштування потреб війська, і попрямував довкола через Азію та Сирію в Єгипет, обступив Александрію з облогою, де засіли Антоній та Клеопатра, і в короткому часі захопив місто.

4. Антоній пропонував запізнілі умови миру, та Август змусив його померти і сам спостерігав цю смерть. Надзвичайно прагнув зберегти Клеопатру для тріумфу, однак вважають, що вона загинула від укусу ехидни: щоб зберегти її, прикликав навіть Псиллів, які висмоктують отруту й недугу. Для них двох влаштував почесне спільне поховання, а також наказав завершити гробницю, яку вони почали будувати.

5. Юнака Антонія, старшого з двох синів Фульвії, відтягнув від статуї Божественного Юлія, до якого той прибігав опісля багатьох даремних прохань, та й наказав його убити. Також Цезаріона, якого Клеопатра назвала сином, зачатим від Цезаря, перехопив під час втечі й наказав стратити. Проте помилував усіх інших спільних дітей Антонія та цариці, і піклувався про них так, як про своїх – відповідно до їх становища.

18. Десь у цей же час наказав винести гробницю й тіло Александра Великого зі святилища, аби поглянути на нього, і виявив свою пошану

¹ Легкі швидкохідні судна.

до нього тим, що поклав золотий вінок та обсипав квітами; а коли його запитали, чи він не бажає поглянути на Птолемея, то сказав, що прагнув побачити царя, а не мертвих. 2. Єгипет звів до статусу провінції, і щоб повніше й зручніше звідти постачали врожай у місто, силами воїнів прочистив канали, якими розливався Ніл, оскільки вони замулилися з плином років. А щоб пам'ять про перемогу в актійській битві не затерлася у віках, поблизу Актію заснував місто Нікополь¹, де постановив проводити ігрища кожні п'ять років; а до того ж, побільшив древній храм Аполлона, а місце, на якому стояв табором, прикрасив здобиччю з морської битви та присвятив Нептунові й Марсу.

19. Невдовзі своєчасно придушив цілий ряд бунтів, заколотів та змов ще в зародку: їх було викрито задовго перед тим, як вони набрали сили. Бунтівниками було проголошено спочатку молодшого Лепіда, згодом Варона Мурену й Фанна Сціпіона, потім Марка Ігнатія, а невдовзі Плавта Руфа і навіть Луція Паула, чоловіка його внучки, а також Луція Авдасія, якого звинуватили у підробці документів, хоча він був старий та німецький; потім – Анізія Епікада, який наполовину походив із Партинського роду, і врешті – Телефа, раба-називальника² однієї жінки. Змови та заколоти проти нього влаштовували навіть люди з найнижчих верств. 2. Авдасій та Епікад намагалися викрасти і привести до війська його доньку Юлію та онука Агриппу з острова, де вони перебували, а Телеф, отримавши начебто якесь пророцтво про володарювання, намірився напасти на нього і на сенат. Також якоесь уночі у переддвер'ї його спочивальні перестріли одного служника з іллірійського війська, що обійшов сторожу та мав мисливський ніж при боці: але навіть тортурами не змогли з'ясувати, чи він був недоумкуватий, чи лише вдавав безумство.

20. Сам провадив дві зовнішні війни: далматійську, ще коли був юнаком, і кантабрійську, після поразки Антонія. У далматійській війні його навіть поранили – в одній битві дістав удар каменем у праве коліно, а в іншій – пошкодив гомілку та обидва плеча, бо впав із моста, що завалився. Усіма іншими битвами керував через легатів, хоча й сам був присутній на одних, як-от у Панонії чи Германії, або був неподалік, виїжджаючи з міста до Равенни, Медіолану чи Аквілену.

¹ Нікополь – Місто Перемоги.

² Раб, який підказував господареві імена гостей чи зустрічних.

21. Тож частково своїм безпосереднім керівництвом, а частково – наглядом покорив Кантабрію, Аквитанію, Паннонію, Далматію разом з цілим Іліриком, а також Ретію разом із венделами й саласами¹, що населяли Альпи. Подолав наскоки дакійців, убивши трьох їх вождів та знищивши велику кількість війська. Відігнав племена германців поза ріку Альбу, окрім хіба що Свебів та Сигамбрів, які перейшли на його сторону, і за це перевів їх в Галлію та розмістив на землях поблизу Рейну. Попри те, приборкав також багато інших неспокійних народностей. 2. Однак ні з ким і ніколи не розпочав війни без справедливої та необхідної причини, а також був далекий від прагнення за будь-яку ціну побільшити свою владу чи військову славу, так що навіть примусив деяких варварських воєначальників записатися у храмі Марса Месника, що вони вірно дотримуватимуться миру, якого самі прагнули. З деяких племен почав уперше вимагати в заручники жінок, тому що бачив, як вони нехтують заручниками-чоловіками²; але завжди надавав можливість у будь-який час відкликати заручників. До тих, що частіше й віроломніше бунтували, ніколи не застосовував найвищого покарання, а лише продавав полонених так, щоб вони служили у віддалених районах і ставали вільновідпущениками не швидше, аніж за тридцять років. 3. Слава про його чесність та поміркованість у керуванні сягнула навіть Індів та Скітів, а ці племена були відомі лише з переказів, і це спонукало їх відправити своїх посланців просити дружби в нього та в Римського народу. Також Парфіяни, коли він висунув претензії до Вірменії, легко відступили на його вимогу військові знамена, що були відібрали у Марка Красса й Марка Антонія, і до того ж надали йому заручників, а ще пообіцяли у випадку багатьох кандидатур на корону обрати лише того, кого запропонує він.

22. Храм Януса Квіринта³, що був закритий заледве два рази від самого заснування міста, у час його правління був закритий аж три рази за набагато коротший проміжок часу, оскільки домігся миру на суші й на морі. Двічі увійшов у місто під овації: один раз – після філіппійської війни, а згодом – після сицилійської. Справив три великі тріумфи – далматійський, актійський, александрійський: усі за три дні поспіль.

¹ Альпійські племена.

² Йдеться про Германські племена. Деякі інші історики також підтверджують такі факти (Тацит).

³ Цей храм був закритий під час миру та відкритий під час війни.

23. Великих неславних поразкок зазнав лише двічі, і то лиш у Германії – Лолія та Вара. Із Лолієм отримав більше неслави, аніж втрат, зате поразка Вара була нищівною, бо втратив три легіони разом з полководцем, легатами та допоміжними частинами¹. Отримавши звістку про це, наказав розставити по місту сторожі, аби не виникло заворушень, а також продовжив повноваження керівникам провінцій, щоб керували союзниками досвідчені та поважані люди. 2. Присвятив Юпітеру Величному Блаженному великі ігри з надією повернути справи республіки на краще, оскільки подібне сталося у війні з цимбрами та марсами. Говорять, він до того потерпав, що протягом кількох місяців відрощував бороду й волосся і навіть часом бився головою в одвірок, голосячи: “Квінтілію Варе, поверни мені легіони!” День поразки щороку відзначав як жалобний та скорботний.

24. У військовій справі багато чого змінив та встановив, а також відродив деякі давні звичаї. Суворо вимагав дисципліни. Нікому з легатів не давав дозволу відвідувати своїх жінок, хіба що у зимові місяці, і то неохоче. Коли один римський вершник відрізав двом своїм синам-підліткам великі пальці на ногах, щоб ті не потрапили на військову службу, Август продав з торгів його самого і його майно: але побачивши, що того хочуть викупити друзі, присудив його своєму вільновідпущенику, щоб він відіслав вершника у село і там дозволив жити на свободі. 2. Ганебно розпустив увесь десятий легіон, який відмовився підкорятися, а всіх інших, які нестримано вимагали відпустки, позбавив заслуженої премії і також розпустив. У когортах, які відступили у битві, страчував кожного десятого, а решту переводив на кінський корм. Тих центуріонів, які покинули свої позиції, а також і рядових, карав найвищою карою; за решту правопорушень також накладав різні ганебні покарання, як-от цілий день стояти перед преторією, часом у туніках та непідперезаних, а деколи й тримати десятифутовий стовп, чи навіть дерен.

25. Ніколи – ані після громадянської війни, ані на зборах, ані в едиктах нікого з воїнів не називав “друзями по зброї”², а просто “воїнами”, і також не дозволяв так звертатися до воїнів ані своїм синам, ані пасинкам, коли вони були при військовій владі, оскільки вважав це занадто підслесливим як у військовій дисципліні, так і в часі миру, а також і стосовно достоїнності своєї та своїх близьких. 2. Набирав у військо вільновідпущеників, окрім пожежної охорони у Римі та зі

¹ 2 серпня 9 р. Б.

² Так називав воїнів Цезар.

страху перед заворушеннями у час нестачі продовольства, лише двічі: один раз, для захисту колоній поблизу Ілірика, і другий – для оборони берега ріки Рейн. Їх набирав на службу від заможних господарів та господинь, і відпускав без жодних зволікань; тримав їх під окремим знаменом, і ніколи не змішував з вільнонародженими воїнами та не озброював їх так, як інших. 3. Як військові дари радше надавав ланцюжки та браслети з дорогого золота чи срібла, аніж вінки за взяття стін чи валів, що були почесними винагородами: їх надавав якомога рідше та безпристрасніше, і часто навіть звичайним воїнам. Марку Агриппі після перемоги у морській битві в Сицилії подарував голубе знамено. Лише тріумфаторам, попри те, що вони брали участь у походах і були причетними до перемог, не вважав за можливе надавати винагороди, тому що вони самі мали право надавати їх, кому вважали за потрібне. 4. Сам він вважав, що найгірші риси справжнього вождя – це поспішність та нерозсудливість. Тому часто було чути від нього:

Квапся поволі,

Обережний полководець кращий од зухвалого,

А також:

Добрий поспіх, як на діло зважитись без поспіху.

Стверджував, що будь-яку війну чи битву слід розпочинати лиш тоді, коли надія вигоди значно більша, ніж страх поразки. Говорив, що маленьку вигоду здобувати великим ризиком – це так само, як ловити рибу золотим гачком: адже шкоду від його втрати не виправдала б жодна здобич.

26. Керівні посади та почесні приймав передчасно, включно з новими та постійними. Консульство дістав у двадцятирічному віці: підступивши як ворог з легіонами до міста, вислав посланців, домагаючись посади від імені війська; коли ж сенат завагався, то центуріон Корнелій, керівник легатів, відгорнувши плаща, показав руків'я меча і не соромлячись сказав у курії: “Ось хто зробить, якщо ви не зробите”. 2. Наступне консульство отримав дев'ять років опісля, а третє – ще через один рік. Усі наступні, аж до одинадцятого, одержував поспіль; дванадцяте ж дістав аж після перерви у сімнадцять років, оскільки відмовлявся від багатьох запропонованих, а тринадцяте попросив через два роки після останнього, прагнучи обіймати найвищу посаду в керівництві, щоб вивести своїх синів, Гая та Луція, на форум у їх повноліття. 3. П'ять проміжних консульств, із шостого по десяте, займав по рокові кожне, а всі решта – по дев'ять, шість, чотири та три місяці: хоча друге тривало всього лиш кілька годин,

адже коли вранці першого січня зайняв своє місце на курульному кріслі¹ перед храмом Юпітера Капітолійського, посидівши трохи, склав повноваження та передав посаду наступнику. Не всі консульства розпочинав у Римі: четверте – в Азії, п'яте – на острові Самос, восьме та дев'яте – у Тарраконі.

27. Десять років був у триумвіраті, створеному для відновлення республіки, і спочатку деякий час виступав проти колег, намагаючись не допустити проскрипцій, але коли їх встановили, то жорстокістю перевершив їх обох. Адже якщо ті часто піддавалися впливу та благанням окремих осіб, то він прагнув бути якомога менше податливим: покарав навіть свого наставника Гая Трояна, який був колегою його батька Октавія під час едильства. 2. Ще більше про це пише Юлій Сатурнін: коли після завершення проскрипцій Марк Лепід вибачився у сенаті за минуле і висловив надію на милосердя у майбутньому, то він виступив проти цього, заявивши, що хоча проскрипції завершено, все ж він залишає за собою повну свободу дій. Проте згодом, наче розкаюючись у своїй впертості, надав сан вершника Титові Вінію Філопеменові: були чутки, що він колись переховував свого патрона, коли той потрапив у списки. 3. Таким управлінням Август накликав на себе велику ненависть. Якось, виступаючи з промовою перед воїнами та юрбою простолюду, помітив Пінарія, римського вершника, що робив нотатки: наказав його тут же заколоти, запідозривши того у шпигунстві та зраді. Коли ж трапилось, що Тедій Афр, новообраний консул, доволі саркастично висловився про якийсь його вчинок, то Август жахливими погрозами довів його до самогубства. 4. А також, коли претор Квінта Галл підійшов його привітати, тримаючи під плащем подвійні таблиці, то запідозрив, що той приховує меч: але не зважився одразу його обшукувати, щоб це не виявилось чимось іншим, а невдовзі опісля наказав центуріонам та воїнам схопити його просто в суді, катував його, наче раба, і не вивідавши нічого, наказав стратити, попередньо власноруч вибравши йому очі. Сам же Август описує, що той накинувся на нього при спробі порозмовляти, за що його взяли під сторожу, а згодом покарали вигнанням із міста; загинув той, мовляв, у кораблетрощі чи під час нападу розбійників. 5. Згодом Август отримав довічну посаду трибуна, у якій раз чи навіть двічі вибирав собі колегу терміном на п'ять років. Як довічну дістав також посаду наглядача за звичаями і законами, і

¹ Крісло преторів та консулів.

саме тому тричі влаштовував перепис населення – перший та третій раз із колегою, а другий – самотужки, хоча й не був на посаді цензора.

28. Двічі роздумував про відновлення республіки: вперше – безпосередньо після усунення Антонія, пам'ятаючи його постійні закиди, що саме через нього її не відновлено; і вдруге – після довгої виснажливої недуги, коли навіть закликав посадовців та сенаторів до себе додому, аби передати їм зведення про загальний стан справ імперії. Однак вважаючи, що навіть на дозвіллі не буде у повній безпеці, і що доручати владу багатьом є необдумано, вирішив не віддавати владу: і невідомо, що краще – його воля чи її наслідки. 2. Свою волю неодноразово висловлював усно, і врешті записав у едикті такими словами: “Оскільки мені випадає честь воздвигнути республіку і надати їй стійкості та надійності, то я сподіваюся пожати бажані плоди цієї праці: щоб називали мене найкращим творцем республіки, і відійшовши, узяти з собою надію, що ті основи республіки, які я заклав, будуть і надалі непохитними”. Сам Август домігся бажаного, усілякими способами намагаючись зробити так, щоб ніхто не нарікав на нові порядки. 3. Місто, яке не мало вигляду, відповідного до величності імперії через часті потопи та пожежі, так відбудував, що справедливо прославляють його за те, що залишив його мармуровим, хоча й отримав цегляним. Про безпеку на майбутнє подбав настільки, наскільки можливо було передбачити людським розумом.

29. Збудував багато громадських будівель, а саме: форум з храмом Марса Месника, храм Аполлона на Палатині, храм Юпітера Громовержця на Капітолії. Причиною збудувати новий форум було збільшення кількості людей та судових справ, через що виникла необхідність збудувати третій форум, оскільки двох¹ було недостатньо. Тому й швидше відкрили його для загального доступу, не завершивши навіть храм Марса, щоб у ньому проводити громадські судові справи та жеребкування суддів. 2. У час філіпійської війни, коли мстився за батька, запрягнув збудувати храм Марса, і постановив, що там сенат буде радитися щодо воєн та тріумфів², звідти полководці вирушатимуть у провінції, туди будуть повертатися переможці, приносячи відзнаки з тріумфів. 3. Звів храм Аполлона у тій частині помістя на Палатині, про яку віщуни провістили, що бог вказав на неї блискавкою; долучив до нього також і портик з латинською та

¹ Республіканський Форум та Форум Цезаря.

² Перед тим такі рішення ухвалювали на Капітолії.

грецькою бібліотекою, і саме тут, коли вже був поважного віку, часто скликав сенат і переглядав списки суддів. Храм Юпітерові Громовержцю присвятив за те, що уникнув небезпеки: адже в кантабрійській війні під час нічного переходу блискавка вдарила в його лектику та вбила раба, що ніс факел попереду. 4. Дещо зробив також і від імені інших, наприклад, своїх онуків, жінки та сестри: портик і базиліку Гая та Луція а також Лівії та Октавії, театр Марцелла. Часто закликав й інших вищих посадовців, щоб кожен відповідно до своїх спроможностей будував нові споруди чи відновлював давніші, прикрашаючи так місто. 5. Тоді багато всілякого будували різні люди: Марцій Филип збудував храм Геркулеса Музагета, Луцій Корніфіцій – храм Діани, Азиній Полліо – портик Свободи, храм Сатурна збудував Мунатій Планк, Корнелій Бальб – театр, амфітеатр – Статілій Тавр, а також чимало величних будівель збудував Марк Агриппа.

30. Все місто поділив на райони та блоки¹, постановивши, щоб перші підкорялися правлінню, яке обиралося щорічно жеребкуванням, а другі – старшині, яка обиралася б із достойних громадян кожного блоку зокрема. Задля протипожежної безпеки встановив нічні сторожі з вартовими; для запобігання наводків розширив та очистив русло Тибру, яке було замулене і завалене будівельним сміттям. А щоб легше було з різних боків дістатися до міста, особисто взявся за реконструкцію Фламінієвого шляху аж до самого Ариміна і розподілив також решту магістралей поміж усіма тріумфаторами, аби ті поправили їх за гроші, вилучені з військової здобичі. 2. Священні будівлі, що зруйнувалися під впливом часу чи згоріли під час пожеж, відбудував, склавши їм та всім іншим храмам дорогі пожертви: тож храмові Юпітера Капітолійського одноразово він пожертвував шістнадцять тисяч фунтів золота, а до того ж перлів та інших коштовностей на суму п'ятдесят мільйонів сестерціїв.

31. Як лиш заступив на посаду вищого понтифіка (отримав її лише після смерті Лепіда, бо не зазіхав на цю посаду за його життя), звідусіль зібрав та спалив понад дві тисячі латинських та грецьких пророчих книг сумнівних чи маловідомих авторів, що передавалися з рук у руки, залишивши тільки деякі вибрані сивіллині книги² та вклавши їх у дві позолочені скрині біля підніжжя храму Аполлона Палатинського. 2. Знову привів у належний порядок той календар, що

¹ Районів стало 14, блоків – 265.

² Пророчі книги, до яких зверталися за порадою у важкі для республіки дні.

його уклав Божественний Юлій, але який згодом через неуважність занедбали та переплутали. При його впорядкуванні вважав за потрібніше назвати своїм іменем місяць секстилій, коли вперше посів консульство та здобув славі перемоги¹, а не вересень, коли народився. 3. Побільшив кількість та повноваження жерців, додавши їм привілеїв, особливо дівам-весталкам. Коли на місце померлих потрібно було взяти інших, і багато хто вживав усіляких заходів, аби не віддати до них своїх доньок², то він присягнув, що як тільки якась його внучка була б відповідного віку, то сам віддав би її. 4. Відновив багато давніх звичаїв, що потроху відходили у забуття, як-от віщування про безпеку республіки, сан жерців Юпітера³, церемонії луперкалій, столітні ігри⁴, компіталійський фестиваль⁵. Заборонив безвусим юнакам брати участь у змаганнях з бігу на луперкаліях, також на столітніх іграх заборонив молоді обох статей відвідувати будь-які вечірні спектаклі, хіба що за супроводу старших родичів. Постановив прикрашати придорожніх⁶ Ларів двічі на рік – весняними та літніми квітами. 5. Пам'ять полководців, які піднесли імперію римського народу від занепаду до процвітання, вшановував одразу ж за почесними безсмертних богів. Відновив і пам'ятники, що вони залишили, разом із написами, що були на них, а також на обох портиках свого форуму встановив статуї, що зображали їх у тріумфальному вбранні, проголосивши едиктом, що він задумав усе це з такою метою, аби на їхнє життя, як на приклад, народ скеровував і його, допоки він живий, і правителів усіх будучих віків. Статую Помпея поставив просто перед воротами його театру на мармуровій базиліці, перенісши її з тієї курії, де було убито Гая Цезаря.

32. Загальним лихом були жахливі злочини, що брали початок із всездозволеності та звичок громадянської війни, чи навіть виникли у мирний час. Адже багато грабіжників відкрито ходили з мечами при боці – начебто для власного захисту. Траплялося, що подорожніх, вільновідпущеників та рабів захоплювали у різних місцях без жодної провини та тримали в ергастулах⁷ у землевласників. Під виглядом

¹ Взяття Александрії – серпень (Augustus), 30 р.

² В обряд набирали дівчаток до 10 років, після чого вони 30 років повинні були зберігати невинність. Відповідно, охочих було небагато.

³ Жерця Юпітера не було від часу, коли Сулла позбавив Цезаря цього сану.

⁴ Проводилися кожні 110 років.

⁵ Проводився на честь богів Ларів.

⁶ Лари стояли на перехрестях доріг.

⁷ Ергастули – в'язниці для рабів-робітників

новітніх колегій створювалося багато угруповань для здійснення всіляких злочинів. Отож для ліквідації злочинності у відповідних місцях Август розставив сторожові пости, перевірів ергастули та розпустив усі колегії, окрім давніх та дозволених. 2. Спалив старі списки боржників скарбниці, які були головною причиною незгод; загальні ділянки, що були причиною суперечок, присудив їх власникам; скасував довготривалі процеси, в яких лише приниження іншої сторони мало значення для позивачів, попередивши, що у випадку поновлення справи покарає всіх однаково. А щоб не залишалися злочини непокараними та не відкладалися справи, до судового процесу додав ще тридцять днів, які раніше відводилися для ігор. 3. До трьох судових декурій¹ додав четверту нижчого цензу, що називалася “двосотневою” і займалася справами на менші суми. Суддів добирав, починаючи від тридцяти років, тобто на п’ять років молодших, аніж звичайно. Коли ж багато з них почало уникати судових обов’язків, то погодився, щоб кожна декурія по черзі мала перерву протягом одного року, а також, щоб звичайні справи не велися в листопаді та в грудні.

33. Август сам часто чинив правосуддя – бувало, що й до темної ночі; якщо ж був хворий – то з лєктики, яку ставили поруч із трибуналом, а то й навіть лежачи вдома. Правосуддя здійснював не лише з найвищою добросовісністю, але й з поблажливістю: приміром, не бажаючи, щоб одного очевидного батьковбивцю зашили в мішок та втопили (а таке покарання присуджували тільки тим, хто визнавав свою провину), говорять, запитав його так: “То ти справді не вбивав свого батька?” 2. У справі про фальшивий заповіт, у якій, відповідно до Корнелієвого закону, підлягали покаранню всі, хто поставив підпис, він видав суддям не лише дві таблиці для засуджених та виправданих, але також і третю таблицю – для прощення тих, кого втягнули в цю справу підступом чи помилково. Щорічні апеляції міщан у різних справах передавав міському преторові, а жителів провінцій – відповідним консулам, яких призначав керувати справами кожної провінції.

34. Переглянув закони та встановив деякі нові, як-от про марнотратство, перелюб та розпусту, хабарництво, а також про шлюби між різними верствами населення. В останньому законі намірився встановити жорсткіші умови, аніж в інших, але через протести, що

¹ Декурія – група із десяти чоловік.

виникли, не зміг цього здійснити, і був змушений усунути чи полегшити деякі покарання, побільшивши винагороди та дозволивши трирічне відвіство¹. 2 Коли ж і далі вершники на громадських виставах наполегливо вимагали відміни закону, то він прикликав дітей Германіка і, посадивши одних на коліна до себе, а інших – до батька, виразом обличчя та жестами показував, що не слід відмовлятися наслідувати приклад юнака. Коли ж і надалі продовжували одружуватися з неповнолітніми та часто міняти жінок, він встановив обмеження на вік одружень та термін розлучень.

35. Кількість сенаторів, значно побільшену за рахунок невідповідної та недостойної публіки (було їх понад тисячу, і поміж ними було багато цілком недостойних, яких прийняли туди за проханням та за винагороду після смерті Цезаря, і їх у народі називали “підземними”), повернув до попередньої кількості та чистоти двома відборами: перший – відбором самих членів, за яким кожен вибирав іншого, а другий – своїм та Агриппиним голосом. Вважають, що у цей час він мав кольчугу під одягом та меча при боці, а також охорону з десяти кращих друзів сану сенаторів, що стояли довкола його крісла. 2. Корд Кремутій описує, що туди допускали сенаторів лише по одному й обшукували. Декого, присоромивши, намовив добровільно покинути посаду, залишивши, однак, за ними відзнаки в одязі, місця в оркестрі² та право участі у загальних бенкетах³. 3. Для того, щоб обрані та перевірені службовці належно та з меншою шкодою виконували свої сенаторські обов’язки, наказав, щоб кожен перед зайняттям посади приносив у жертву ладан і вино перед вівтарем того бога, у храмі якого відбувалися збори; а також, щоб офіційні збори сенату відбувалися не частіше, аніж двічі на місяць – у календи та іди, і щоб у вересні та жовтні на зборах були присутні лише обрані за жеребом, відповідно до кількості, необхідної для прийняття постанов. Також постановив обирати за жеребкуванням на кожні півроку собі раду, з якою обговорював справи перед поданням у сенат. 4. У справах найбільшої ваги опитував сенат не за порядком, як звичайно, а так, як вважав за необхідне: щоб кожен був напоготові та більше розмірковував сам, аніж прислухався до чиеїсь думки.

¹ Закон Паппія (9р.) дозволяв річну перерву між шлюбами, згодом дозвіл було продовжено до трьох років.

² Передні ряди в театрі для сенаторів.

³ Йдеться про загальні бенкети для сенаторів, що проводилися на Капітолії щороку.

36. Запровадив також багато чого іншого: записки сенату не публікувати; опісля складання службових повноважень відсилати у провінцію не відразу; проконсулам виділяти певну суму грошей на мулів та намети, що раніше зазвичай винаймали у народу; щоб турбота про скарбницю перейшла від міських квесторів до преторів та експреторів; щоб сотницький суд скликали десятники¹, а не екс-квестори, як звичайно.

37. Влаштував нові посади для залучення більшої кількості людей до управління республікою: відповідальних за громадські будівлі, дороги, водойми, канали Тибру, розподіл зерна для народу, крім того, міських управителів, тріумвірат для вибору сенату, а також інший для перегляду турм² вершників, якщо виникала необхідність. Відновив посаду цензора, якої не існувало вже протягом довгого часу та побільшив кількість преторів. Також домагався, щоб у час кожного консульства йому дозволили мати двох колег замість одного: але цього не отримав, бо всі почали вигукувати, що він і без того принижує свою гідність, поділяючи посаду з колегою, а не займаючи її сам.

38. Не був скупим у нагородженні військової доблесті: понад тридцять полководців вшанував справжніми тріумфами, і дещо більшої кількості призначив тріумфальні відзнаки³. 2. Для того, щоб діти сенаторів якомога швидше при звичаювалися до справ республіки, дозволив їм тут же після дорослої тоги⁴ одягати тогу з облямівкою⁵ та бути присутніми в курії⁶; а коли вони починали військову службу, то надавав їм не лише посаду трибуна у легіоні, але також і префекта в загонах кінноти⁷. А щоб у них був належний досвід життя у таборі, нерідко ставив двох сенаторських синів над одним загonom. 3. Часто перевіряв загони вершників, відновивши після довгої перерви звичай процесії⁸. Август заборонив сходити з коня на вимогу звинувачувача, як було прийнято раніше, а дозволив усім старшим та тим, що мали тілесні вади, залишати коня у строю, а для відповіді, коли їх

¹ Сотницький суд (із 105 чол.) розглядав справи про власність, десятницький – про громадянство.

² Турма – загін вершників із 20-30 чол.

³ Тріумфальні відзнаки – одяг, вінок, статуя та курульне крісло.

⁴ *Toга virilis* – одяг, що носили повнолітні.

⁵ Сенаторська тога.

⁶ В курії проводилися засідання сенату.

⁷ Загін кінноти, прибіл. 300 воїнів.

⁸ Вершники проїжджали перед цензором.

викликали, підходити пішки. Врешті тим, хто досяг тридцятип'ятирічного віку та не хотів більше утримувати коня, дозволив повернути його республіці.

39. До того ж, від сенату отримав десять помічників та зобов'язав кожного вершника звітувати про своє життя: і деяких нечесних покарав, інших присоромив, багатьом дорікнув у різний спосіб. Найм'якшим покаранням було привселюдно тримати таблиці та мовчки їх читати, стоячи непорушно на місці; декого покарав за те, що вони позичали гроші під менші відсотки та вкладали їх під більші.

40. Якщо на виборах трибунів не вистачало кандидатів senatorів, то набирав їх із римських вершників – так, щоб опісля закінчення повноважень вони залишалися в тому сані, в якому бажали. Оскільки багато вершників збідніли у ході громадянських воєн та не зважувалися на видовищах займати перші чотирнадцять рядів зі страху перед театральними законами, проголосив, що закони не обмежують тих, які чи самі, чи їх родичі колись посідали вершницький ценз¹. 2. Провів перепис населення за вулицями, а щоб народ з приводу частих роздач зерна не відволікався від справ, постановив тричі на рік на чотири місяці видавати жетони, проте на вимогу повернув знову старий звичай, за яким кожен отримував їх щомісяця. Відновив також давні закони про вибори, прагнучи великими покараннями зупинити хабарництво. У двох своїх трибах, фабіанській та скаптіській, в день виборів сам роздавав кожному по тисячі сестерціїв, щоб ніхто нічого не вимагав у кандидатів. 3. Вважав надзвичайно важливим зберегти народ чистим та незіпсованим домішками різної іноземної та рабської крові: тому й нерado надавав римське громадянство, а також обмежив кількість вільновідпущеників. Тиберію, що просив за свого клієнта-грека, відписав, що тільки в тому разі надасть йому громадянство, якщо той сам з'явиться перед ним і переконає у раціональності причини свого прохання; Лівії, що просила про громадянство для одного галла з підлеглої провінції, відмовив, запропонувавши тому звільнення від податків, стверджуючи, що йому легше перенести нестачу казни, аніж приниження честі римської спільноти. 4. Не задовольнившись ускладненням умов звільнення рабів та здобування повноправної свободи зокрема, він докладно передбачив і кількість, і умови, і статус

¹ Ценз – оцінка майна римського громадянина, на основі якої кожен відносився до певного ордену. Вершницький ценз був не нижчим за 400 тисяч сестерціїв, senatorський – удвічі більший.

тих, що здобували волю, а також додав, що ті, які хоч колись були у в'язниці чи на допиті, не мають права домагатися громадянства при жодному ступені свободи. Також намагався відновити давній стиль та одяг, а коли побачив гурт людей у темних плащах¹, розлючено вигукнув:

Римлянам, цілого світу владикам, народіві в тогах².

І тоді дав завдання еділам, щоб ніхто не з'являвся на форумі та в околицях у плащі, а лише в тозі.

41. Часто виявляв щедрість до різних санів за різних обставин. Коли привіз до міста царські скарби під час александрійського тріумфу, пустив у обіг таку велику кількість грошей, що відсотки прибутку значно знизилися, а ціни на землю вирости. Згодом, коли виник надлишок грошей із майна засуджених, надавав його без відсотків на певний час тим, хто міг заставити удвічі більшу суму. Побільшив сенаторський ценз, довівши його з восьми до дванадцяти тисяч сестерціїв: а тим, кому не вистачило грошей, додав зі своїх. 2. Часто роздавав народу подачки³, однак на різні суми: то по чотири, то по три, а часом і по дві з половиною сотні сестерціїв на чоловіка; також подбав і про менших дітей, хоча зазвичай хлопцям починали роздавати подарунки тільки з одинадцяти років. У скрутні часи роздавав людям зерно за низькою ціною, а часом і зовсім безплатно; грошові виплати подвоював.

42. Наскільки більше він був дбайливим, а не славолюбним керівником, видно з його строгої відповіді натовпові, який жалівся на нестачу та дорожнечу вина: “Достатньо уже подбав мій зять Агриппа, провівши багато водопроводів, щоб людей не мучила спрага”. 2. Коли ж народ вимагав обіцяних подачок, відповідав, що він є людиною слова; натомість, коли вимагали необіцяного, то ганьбив їх безсоромність та нахабство едиктом, ствердивши, що не дасть нічого, хоча й мав намір. Довідавшись, що багато вільновідпущеників було внесено у списки громадян, з відповідною твердістю та рішучістю відмовився видавати обіцяні подачки тим, кому не належалося; решті ж видав менше, аніж обіцяв, так що визначена сума залишилася попередньою. 3. Якось у час голоду, якому важко було зарадити, вигнав з міста рабів, яких виставляли на продаж, школи гладіаторів,

¹ Темний плащ – ознака нижчого класу, бідноти.

² Вергілій, “Енеїда”, I, 282. Переклад М. Білика.

³ Конгіарії, певна кількість продуктів (хліб, олія, вино), що видавалася простому народіві; згодом їх замінили грошима.

сім'ї іноземців, за винятком лікарів та учителів, і частково домашніх рабів; а коли настали врожайніші часи, то написав, що намагався назавжди відмінити роздачу народові зерна, оскільки покладання на це шкодить сільському господарству: проте не довів справи до кінця, бо розумів, що це з часом відновлять задля чийогось власного славолюбства. Надалі ж справу поставив так, щоб мали з цього користь не лише громадяни, але й землероби та купці.

43. Усіх своїх попередників перевершив частотою, різноманітністю та величністю видовищ. Сам Август говорить, що чотири рази влаштував ігри на свою честь, а двадцять три – на честь інших полководців, які або були на той час далеко, або ж не мали засобів. Влаштував також вистави по вулицях міста на різних сценах різними мовами, бої гладіаторів не лише на форумі та в амфітеатрі, але й у цирку та в септах¹, хоча часто влаштував тільки бої зі звірами; змагання атлетів проводив у збудованих на Марсовому полі дерев'яних помостах, а морську битву – на викопаному озері поблизу Тибру, де тепер є Цезарів ліс. У ці дні ставив у місті сторожу, аби через невелику кількість тих, що залишилися, не розгулялися грабіжники. 2. У цирку влаштував біг, змагання на колісницях та бої з дикими звірами, і часто їх учасниками були знатні юнаки. Але найчастіше влаштував троянську битву із меншими та більшими хлопчачками, вважаючи, що це добрий древній спосіб для нащадків дізнатися про славних предків. Коли Ноній Аспренат на цих іграх упав та скалічився, Август подарував йому золотий браслет, дозволивши йому та його нащадкам носити прізвисько Торкват². Але кінець таким видовищам поклала гнівлива й різка скарга оратора Азинія Полліона у курії через те, що його внук Есернін зламав гомілку. 3. Часом Август використовував у виставах та гладіаторських боях і римських вершників, але ще перед тим, як сенат заборонив це своїм рішенням. Після цього виставив лише Луція, юнака знатного походження, і то лиш для показу, бо той мав тільки два фути зросту, важив сімнадцять фунтів, але був наділений гучним голосом. 4. У якийсь день ігор він уперше привів на виставу парфійських заручників, провів їх через середину арени та посадив у другий за собою ряд. Також у дні після видовищ, якщо знаходилося щось незвичайне та варте показу, позачергово виставляв це у будь-якому місці: як-от носорога – в септі, тигра – на сцені, змію в тридцять ліктів – перед коміцією. 5. Трапилося, що заслаб у часі святкових видовищ і очолював

¹ Септи – відгороджене місце на Марсовому полі.

² Torquetum – браслет.

процесію, лежачи в лектиці; а ще, на відкритті ігрищ, якими присвячував театр Марцеллові, сталося так, що послабилися кріплення курульного крісла, і він упав на спину. На іграх, присвячених своїм онукам, коли ніяк не міг стримати та заспокоїти натовп, наляканий начебто падінням театру, перейшов із свого місця та сів у тій частині, яка викликала найбільші підозри.

44. Вдосконалив та впорядкував заплутану та безладну манеру перегляду видовищ: приводом до цього стала образа одного сенатора, якому ніхто не дав місця на людних ігрищах в Путеолі. Тоді декретом сенату було встановлено, що на будь-яких народних іграх перший ряд залишався вільним для сенаторів. У Римі заборонив сидіти в оркестрі посланцям вільних союзних народів, оскільки помітив між ними вільновідпущеників. Військових відділив від народу. 2. Призначив окремі ряди для одружених громадян, окремих сектор для неповнолітніх, а сусідній – для їх вихованців, і постановив, щоб ніхто в темному плащі не займав середніх рядів. Якщо жінкам на гладіаторських боях колись зазвичай можна було сидіти будь-де, то він дозволив їм оглядати бої тільки з верхніх лав. 3. Лише дівам-весталкам виділив окремі місця в театрі навпроти преторської лави. Зовсім не допускав жінок до змагань атлетів: на іграх з приводу понтифікату відклав змагання кулачних бійців аж на ранок наступного дня і постановив, щоб жінки не заходили в театр до п'ятої години.

45. Сам він оглядав циркові видовища з верхніх кімнат своїх друзів та вільновідпущеників, а деколи – з пульвінара¹, де сидів з дружиною та дітьми. Часом відлучався на декілька годин, або ж навіть і днів, приносячи вибачення та залишаючи замість себе розпорядників. Але коли він був присутній, то приділяв усю свою увагу видовищам: чи то задля уникнення чуток, адже в народі згадували батька Цезаря, нарікаючи, що він у час видовищ читав листи й документи та відписував на них; чи то із прагнення дивитися ігри та з цікавості до них, чого ніколи не приховував, а навіть відкрито визнавав. 2. Тому часто надавав розкішні нагороди й подарунки від себе самого навіть на ігрищах та видовищах, присвячених комусь іншому; і не було жодних грецьких змагань, на яких він би когось не нагородив. Та найбільше полубляв кулачних бійців, а до того ж – латинських; і не лише професійних та ординарних, яких часом ставив разом із греками, але й ватаги міських розбишак, що билися в провулках без правил та

¹ Пульвінар – ложа в цирку для цезарів.

навичок. 3. Загалом, підтримував усіляких учасників народних видовищ та ігор: атлетам зберіг привілеї та в дечому навіть побільшив їх, гладіаторам заборонив битися без права зберігати життя, позбавив урядовців старого права, що дозволяло їм карати акторів¹ будь-де та будь-коли, дозволивши робити це тільки під час видовищ та на сцені. 4. Однак завжди строго вимагав дисципліни у залах для змагань та на боях гладіаторів. Акторам настільки обмежив права, що коли довідався, що актор Стефанін тримає у себе жінку, підстрижену під хлопчика, то наказав бити його різками у трьох театрах² та вигнати з міста; мімічного актора Гілана за скаргою претора покарав батоном в атріумі³ свого ж будинку на очах у всіх; Пілада вигнав з міста й з Італії, коли той привселюдно показав пальцем на глядача, що засвістав його.

46. Упорядкував місто й міські справи так: в Італії заснував двадцять вісім колоній, побільшивши таким чином населення, звів там різні громадські будівлі та встановив податки; законами та значенням частково прирівняв їх до міста, встановивши такі виборчі закони, щоб декуріони кожної колонії були задіяні у виборі міського управління, присилаючи в день виборів запечатані списки до Рима. А щоб не зменшувалася кількість достойних громадян і простолюду породжував нащадків, до вершницької служби допускав усіх охочих навіть за рекомендацією жителів містечок; а тим із простолюду, хто міг похвалитися своїми синами чи доньками, коли він їздив по районах, давав тисячу сестерціїв за кожного.

47. Керівництво над поважнішими провінціями, якими було небезпечно та нелегко керувати за допомогою щорічного уряду, прийняв сам, а над рештою поставив консулів, обраних за жеребом; щоправда, часто міняв одних на інших та постійно навідувався до них. Деякі союзні міста, що були на шляху до самознищення через беззаконня, позбавив свободи, іншим полегшив суму податку чи наново відбудував після землетрусу, чи подарував латинське або навіть повне громадянство⁴ за заслуги перед римським народом. Гадаю, що немає провінції, окрім хіба що Африки та Сардинії, яку Август не відвідав. Планував піти й туди з Сицилії після перемоги над

¹ Актори були неповноправними громадянами.

² Три театри – Помпея, Бальба, Марцелла.

³ Головна кімната будинку.

⁴ Латинське громадянство відрізнялось від римського: останнє було повніше.

Секстом Помпеем, проте на перешкоді стали постійні та непомірні шторми, а пізніше не було вже нагоди та причини подаватися туди.

48. Усі царства, що їх завоював у війнах, окрім хіба що кількох, віддавав або тим же, у кого їх відбирав, або ж дарував іншим чужоземним народам. Союзницьких царів поєднував узами взаємної необхідності, радо сприяючи одруженням та спонукуючи товариськість; усіх їх сприймав як членів та складові частини імперії, приставляючи вихователів до молодих віком та незрілих розумом, допоки виростали та дозрівали; дітей багатьох виховував та навчав разом із своїми.

49. З військових ресурсів надавав провінціям легіони та іншу допомогу: розмістив один флот у Мізені, інший – у Равенні для оборони Вищого та Нижчого морів, решту війська залишив у місті та для своєї особистої охорони, розпустивши калагуританський загін своїх охоронців після перемоги над Антонієм, а германський – після перемоги над Вароном. Однак ніколи не залишав у місті більше, аніж три когорти, і навіть їх – без табору, а решту звичайно відправляв у зимові та літні табори по ближніх містах. 2. Усім воїнам, незалежно від місця служби, призначив єдину стипендію та премії, докладно визначивши окремі ступені, тривалість служби, а також розмір пенсії, аби після звільнення не влаштували заворушень через вік чи нестатки. Щоб мати постійно та в достатку засоби для виплат і забезпечення війська, встановив окрему військову скарбницю та нові податки. Для швидкого та вчасного отримання повідомлень про справи у провінціях, розташував по шляхах через однакові проміжки спочатку юнаків, а відтак і повози. Це дозволяло швидко розпитати тих, що приносили листи з різних місць, якщо виникала така необхідність.

50. У документах, посланнях та листах спочатку використовував як підпис образ сфінкса, згодом – Александра Великого, і врешті – свій, вирізьблений рукою Діоскурида: і цей знак як свою печать використовували всі його наступники. До всіх листів додавав точну годину, коли вони були написані: і не лише дня, але навіть і ночі.

51. Багато є переконливих свідчень його поблажливості й людяності. Навіть не перелічуватиму, скільком (і яким!) людям із протилежних партій надав прощення та недоторканість, дозволивши зайняти навіть перші місця в республіці: плебеїв Юнія Новата вважав за достатне

покарати штрафом, а Кассія Патавіна – легким вигнанням, хоча перший оприлюднив гострого листа про нього, підписавшись молодим Агриппою, а другий на велелюдному бенкеті виголосив, що рішуче прагнув його вбити. 2. На слуханні справи Емілія Еліана з Кордуби, якому поміж іншими злочинами закидали насамперед те, що він погано висловлювався про Цезаря, звернувшись до звинувачувача із удаваним збудженням, сказав: “Я би хотів, щоб ти довів мені це: нехай Еліан знає, що я також маю язика, бо можу сказати багато про нього”; і більше не проводив жодних розслідувань – ані у той час, ані опісля. Коли ж Тиберій поскаржився у цій же справі, але жорсткішим тоном, то відписав йому так: “Юності своїй, друже Тиберію, не слід піддаватися у таких справах, та не надто розпачай, коли хтось говорить щось погане про мене: достатньо уже й того, що ніхто не може нічого поганого нам зробити”.

52. Знаючи, що зазвичай храми присвячували навіть проконсулам, у жодній провінції не дозволяв зводити їх особисто на свою честь, а лише на честь свою та Рима. У місті рішуче відмовлявся від усіх почесей, так що навіть розплавив свої срібні статуї, що колись був поставив, викарбувавши з них монети і зафігувавши за них триніг у храмі Аполлона Палатинського. Коли ж народ усіма силами пропонував йому диктатуру, то він, упавши на коліна й скинувши тогу з плеча й оголивши груди, благав на цьому не наполягати.

53. Звертання “владико” завжди жахало його як образливе та негідне. Якось, коли він сидів на видовищах, мімічний актор виголосив: “О справедливий та добрий Владико!”, і тоді усі глядачі, так наче це було про нього сказано, піднялися й почали аплодувати. А він тут же порухом руки та виразом обличчя зупинив недоречні лестощі, а наступного дня засудив їх суворим едиктом. Відтак не дозволяв називати себе “владикою” ані дітям, ані онукам, ані рабам, чи навіть жартома: і заборонив їм це улесливе звертання навіть поміж собою. 2. Невипадково входив у міста чи селища та виходив із них лише увечері чи вночі – аби нікого не тривожити церемоніями. У час консульства по вулицях ходив по вулицях пішки, а коли не був консулом, то у закритій лектиці. Для ранкових привітань допускав також і простолюд¹, виявляючи велику люб’язність до прохань усіх

¹ Кожен високопосадовець мав певну кількість людей, що вітали його щоранку та супроводжували на вулицях, їх називали “клієнтами”. Останні отримували за це певні блага від своїх покровителів, і чим більше клієнтів хтось мав, тим багатшим вважався.

тих, що підходили, так що навіть коли хтось, вагаючись, простягав йому петицію, він віджартовувався: “наче для слона монетка”. 3. У день засідання сенату вітав senatorів лише в курії, коли всі сиділи на своїх місцях, називаючи кожного на ім’я без підказок; і навіть коли виходив, то не наказував усім вставати. Із багатьма підтримував дружні зв’язки, і відвідував святкування аж доти, доки у старшому віці сильно не втомився на якомусь галасливому весіллі. Коли senator Галл Цериній раптово осліп і через це постановив померти голодною смертю, то Август, хоча й не був близький із ним, прийшов до нього та утішанням переконав повернутися до життя.

54. Коли Август виступав у сенаті, хтось сказав: “Не розумію”, а ще хтось “Заперечив би, якщо мав би можливість”. Часом, коли в гніві вибігав із курії через гарячі суперечки диспутантів, деякі вигукували йому навздогін: “Потрібно дозволяти senatorам говорити про республіку!” Під час виборів сенату, коли senatorи вибирають один одного, Антістій Лабей вибрав Марка Лепіда, давнього Августового ворога, що на той час був у вигнанні; а коли Август запитав, чи є якісь інші, достойніші, той відповів, що кожен має свою власну думку. Тож нікого не переслідував за вільнодумство чи непокірність.

55. Зовсім не боявся пасквільних книжечок про себе, розповсюджених у курії, а старанно доводив їх неправдивість; і навіть не розшукуючи їх авторів, постановив лише карати тих, які для знеславлення інших випускають такі книжечки чи віршики під чужими іменами.

56. Коли ж йому врешті надокучали заздрісні та непристойні жарти певних осіб, то стримував їх едиктом. Однак заборонив перешкоджати вияву вільної волі у заповітах. Щоразу, як був присутній на виборах посадовців, обходив триби зі своїми кандидатами та просив за них у звиклий спосіб. Також сам голосував у трибах, як звичайна людина. Коли ж був свідком у суді, то зі спокійним серцем переносив допитування і суперечки. 2. Форум зробив дещо вужчим, аніж намірявся, не наважуючись виселити власників із найближчих домів. Ніколи не рекомендував своїх синів перед народом, не додавши: “Якщо вони цього варті”. Якось, коли вони ще носили претексту, весь народ у театрі піднявся та стоячи аплодував для їх привітання, він строго засудив такий вчинок. Прагнув, щоб його друзі були поважними та могутніми у державі, але водночас – і рівноправними разом з усіма громадянами та відповідали перед однаковими законами. 3. Коли Аспренату Нонію, його близькому другові, Кассій Север

висунув звинувачення в отруєнні, то Август радився з сенатом, як йому слід вчинити: сумнівався, чи слід йому підтримати того, адже виглядало б, що він захищає винного перед законом, але з іншого боку, якщо б не робив цього, то вважали б, що він покинув колегу й таким чином виніс йому вирок. Оскільки всі настояли на його присутності в суді, мовчки сидів на лаві протягом кількох годин, не говорячи нічого на користь підсудного. 4. Допомігав також і своїм клієнтам, як-от Скутарію, одному з його колишніх воїнів, якому закидали правопорушення. Врятував лише одного з-поміж усіх звинувачених – Кастриція, через якого дізнався про змову Мурени, і то лиш своїми проханнями уклінно благаючи звинувачувача перед суддями.

57. Легко уявити, що за такі заслуги Август користувався великою повагою. Не згадує про постанови сенату, бо їх можна сприймати як необхідність або вияв улесливості. Римські вершники за власним бажанням та домовленістю святкували день його народження протягом двох днів. Громадяни всіх санів щороку кидали монетки в Куртське озеро, бажаючи Августові здоров'я, а також першого січня приносили на Капітолій святкові подарунки, навіть якщо його не було в місті. За ці гроші він купив та подарував різним районам дорогі статуї богів – Аполлона Сандалярія, Юпітера Трагеда й інші. 2. На відбудову його будинку на Палатині, що згорів під час пожежі, гроші приносили і ветерани, і триби, й окремі громадяни – добровільно і скільки хто міг. Однак заледве торкнувся цих куп грошей, взявши не більше, аніж по динарію. Коли Август повертався з провінції, приймали його не лише добрими побажаннями, але й милозвучними піснями. Було навіть прийнято не карати нікого в той час, коли входив у місто.

58. Йому надали титул “батька батьківщини” несподівано й одногосно: спочатку зробили це плебеї, пославши в Анції легатів, а згодом, оскільки він цього не прийняв, у Римі, коли він увійшов на виставу, на якій усі вони були увінчані лавром; врешті – в курії сенату, але не постановою чи виголошенням, а виступом Валерія Мессали. 2. Той від імені усіх сказав так: “Нехай доля сприяє тобі й твоєму дому, Цезаре Августе! Так-бо й ми відчуваємо, що молимося за вічне процвітання й щастя республіки: сенат, у згоді з Римським народом, вітає тебе як “батька батьківщини”. На його слова Август відповідав, плачучи (його слова я передаю дослівно, як і слова Мессали): “Осягнувши свої найвищі мрії, отці-сенатори, про що маю ще молити

безсмертних богів, як не про те, щоб ця ваша згода провадила мене до самого кінця мого життя”.

59. Лікареві Антонію Музі, завдяки якому він вийшов із важкої недуги, на добровільно зібрані гроші встановили статую поблизу статуї Ескулапа¹. Деякі господарі записували в заповітах, щоб їх нащадки принесли жертву від їх імені на Капітолії за те, що Август їх пережив, і щоб перед жертвними тваринами був плакат із написом про це. Деякі з італійських племен починали відлік року від того дня, коли Август уперше завітав до них. У багатьох провінціях, окрім храмів та жертвників, майже у всіх містечках що п'ять років влаштовували ігри на його честь.

60. Його друзі та союзники з-поміж царів кожен у своєму царстві заснували міста Цезарії, а всі разом постановили спільними коштами завершити й присвятити його генієві храм Юпітера Олімпійського в Афінах, що був започаткований ще давніше; і часто, залишивши свої царства, скинувши царський одяг і одягнувши тоги, прислугуюючи йому, наче клієнти, супроводжували його у щоденних справах не лише в Римі, але також і в провінціях.

61. Оскільки я виклав те, як він поводив себе на військових та громадянських посадах, як управляв республікою в усіх її кінцях під час миру та війни, тепер викладу, як він провадив своє внутрішнє та родинне життя, який був у нього характер, як він поводився вдома й із близькими: від юності й аж до останнього дня його життя. Матір втратив під час першого консульства, сестру Октавію – на п'ятдесят четвертому році життя. До них двох він з повагою ставився протягом життя, а також вшановував їх найвищими почестями після їх смерті.

62. У юності заручився з донькою Публія Сервілія Ісаврика, однак згодом, як примирився з Антонієм після першої суперечки, обидва війська почали вимагати, аби ті поєдналися тіснішими узами, і тоді одружився з Клавдією, його пасербицею, донькою Фульвії від Публія Клодія, хоча вона й ще не була зовсім дорослою; проте не дійшовши згоди з тещею Фульвією, залишив її, навіть не почавши спільне життя. 2. Врешті, взяв за жінку Скрибонію, що раніше була дружиною двох консулів, від одного з яких мала дітей. З нею також розлучився, і про це пише, що “втомився від її жахливого характеру”. Одразу ж

¹ Ескулап – фессалійський цар, вважався одним із перших лікарів, згодом – бог лікарів.

одружився з Лівією Друзиллою, відібравши її, вагітну, від Тиберія Нерона, і любив її одну та шанував дбайливо.

63. Від Скрибонії мав доньку Юлію, а від Лівії зовсім не мав дітей, хоча й дуже цього хотів. Дитя, що вони були зачали, народилося надто рано. Юлію спочатку віддав за Марцелла, сина своєї сестри Октавії, який заледве вийшов з хлоп'ячого віку, а після його смерті – за Марка Агриппу, випросивши в сестри для себе зятя, незважаючи на те, що Агриппа був одружений з однією із сестер Марцелла і мав з нею дітей. 2. Поховавши й цього, довгий час шукав когось для неї, розглядаючи пропозиції навіть із вершницького стану, і врешті вибрав Тиберія, свого пасинка, змусивши його покинути вагітну жінку, з якою той мав уже дітей. Марк Антоній описує, що він спочатку заручив Юлію із своїм сином Антонієм, а відтак – із Котизоном, царем Гетів; а сам він у цей час хотів одружитися з донькою цього царя.

64. Від Агриппи та Юлії мав трьох онуків – Гая, Луція й Агриппу, та двох онучок – Юлію та Агриппіну. Юлію видав заміж за сина цензора Луція Паула; за Германіка, онука своєї сестри, видав Агриппіну. Залишив Гая і Луція у себе вдома, відкупивши їх у батька Агриппи за символічним ритуалом¹, і змолоду при звичаїв їх до служіння республіці, а згодом призначав консулами й відправляв у провінції та до війська. 2. Своїх доньок та онучок виховував так, що навчав їх навіть плести вовну, забороняв їм говорити й робити щось, що не можна було говорити чи робити відкрито, що вони записували у щоденники; строго забороняв їм спілкуватися з незнайомими, так що навіть написав Луцієві Вініцію, знатному та гарному юнакові, що він вчинив не дуже скромно, коли у Баях прийшов привітати його доньку. 3. Онуків навчав писати, плавати та багато чого іншого – почасти сам; понад усе старався, щоб вони наслідували його письмо. Коли обідав із ними, то вони завжди сиділи на нижчому ложі, а коли подорожував – їхали попереду його колісниці або збоку на конях.

65. Однак його радість та впевненість у нащадках і порядку в родині зрадила Доля. Юлію, доньку та онучку, заражених всілякими хібами, вислав; Гая та Луція протягом дванадцяти місяців обох втратив: Гай загинув у Ліквії, Луцій – у Массилії. Агриппу, третього внука, а також пасинка Тиберія, всиновив на форумі перед куріями², та дуже швидко

¹ Звичай всиновлення, за яким той, хто всиновлює когось, три рази стукає монетою по вазі: тричі куплений виходить з-під влади батька.

² Інший обряд всиновлення – коли всиновлювали вже старших.

відмовився від Агриппи через нищий та жорстокий характер і відіслав його в Сорент. 2. Насправді, Августові легше було перенести смерть близьких, аніж ганьбу. Адже випадок із Гаєм та Луцієм надламав його не так сильно: натомість про свою доньку зробив доповідь для сенату, яку зачитав квестор за його відсутності; сам Август довгий час уникав людей через сором і подумував навіть про те, щоб стратити доньку. Врешті, коли приблизно у той сам час одна з її подруг, вільновідпущениця Феба, повішалася, то він сказав, що волів би бути батьком Феби. 3. Коли Юлію вигнали, то він заборонив їй вино та всілякі розваги, не допускав до неї ані раба, ані вільного без окремого дозволу: вимагав доповідати про вік, вигляд, колір а також про всі особливі прикмети чи шрами кожного, хто до неї приходив. Опісля п'яти років заслання врешті перевів її з острова на континент, дещо пом'якшивши умови. Але ніяк не можна було його вблагати повністю відпустити її: і коли римський народ часто й наполегливо заступався за неї, він лише побажав усьому зібранню таких дочок та жінок. 4. Немовля, народжене від його онуки Юлії опісля вироку, не вважав за потрібне визнавати чи виховувати. Оскільки Агриппа виростав зовсім некерованим та з дня на день безумнішим, то переправив його на острів, поставивши над ним військову охорону, і за постановою сенату він мав перебувати там пожиттєво. На кожну згадку про нього та Юлію, зітхаючи, зазвичай говорив: “Краще я був би безженим та помер бездітним”¹. Називав їх не інакше, як “три чиряки” та “три виразки”.

66. Друзів мав небагато, але вірно їх тримався: достойно винагороджував не лише їх чесноти і заслуги, але й мирився з їх вадами й огріхами, наскільки вважав за можливе. Серед усього числа його друзів не знайдемо тих, що потрапили у неласку, хіба що Сальвіден Руф, консул, а також Корнелій Галл, що був префектом у Єгипті – їх обох вивів із самих низів. 2. Першого передав на суд сенату, бо він готував переворот, а другого не допускав до свого дому та провінцій через невдячний та зловісний норов. Але коли через нападки звинувачувачів та рішення сенату Галл убив себе, то Август, дякуючи за те, що всі так ревно за нього заступалися, все ж оплакував та жалівся на свою долю, адже не може собі дозволити безкінечно гніватися на друзів. 3. Інші всі до кінця свого життя втішались владою та багатствами, перебуваючи на керівних посадах у своїх орденах, незважаючи на дрібні незгоди. Багато чого й сам вимагав, аби не

¹ “Гліада”, III, 40.

згадувати про багатьох: у Марка Агриппи – терпіння, а в Мецената – мовчазності, коли перший, підозрюючи легкий холод у стосунках та більшу прихильність до Марцелла, ніж до нього, подався в Митілені, покинувши все; а другий, дізнавшись про викриття змови Мурени, розповів таємницю своїй дружині Теренції. 4. Сам він вимагав у своїх друзів поваги навзаєм: як прижиттєвої, так і посмертної. Хоча він аж ніяк не був жадібний до спадщини, ніколи не прагнув прийняти щось із чужого заповіту, і все ж був особливо чуйним до останніх заповітів своїх друзів: не приховував ані розчарування, коли його не зовсім належно згадували, чи його частка була скупенькою, ані радості, коли вона була щедрою та поважною. Спадщину чи її частину, що залишали йому громадяни, які мали дітей, він або відразу передавав їхнім дітям, або, якщо вони не були ще дорослими, зазвичай повертав їм разом із відсотками у день, коли вони одягали чоловічу тогу, чи коли одружувалися.

67. Патрон і господар він водночас був водночас як строгий, так доброзичливий та поблажливий: було в нього багато вільновідпущеників, до яких ставився з повагою й щирістю, як-от Луціній, Целад та інші. Раба Косма, що зухвало висловлювався про нього, покарав лише ув'язненням. Якось, коли прогулювався із Діомедом, своїм розпорядником, на них раптово напав дикий вепр, і той у страхі утік: Август повернув справу серйозної небезпеки на жарт, тому що не було лихого наміру, і насварив того лише за боягузтво, а не за непослух. 2. Натомість Пола, одного з найближчих вільновідпущеників, примусив покінчити самогубством, довідавшись про те, що він зводив заміжніх жінок; секретареві Талові, коли той за п'ятсот динарів розголосив зміст листа, переламав ноги; а коли ж вихователь та управитель його сина Гая, скориставшись хворобою та смертю господаря, почали красти й наживатися у провінції, втопив їх у ріці, повішавши тягар на шию.

68. У час ранньої юності знеславився різними ганебними вчинками. Секст Помпей насміхався над ним за жіночі манери; Марк Антоній – за те, що вуйко всиновив його завдяки непристойним зв'язкам; Луцій, брат Марка Антонія, стверджував, що після того, як той віддав свою невинність Цезареві, пропонував себе Авлові Гірцію в Іспанії за триста тисяч сестерцій, а також мав звичку припалювати собі гомілки гарячим горіхом, аби волосся було м'якшим. Якось у день ігор весь народ сприйняв як закид на його адресу й бурхливо аплодував на вірш,

проголошений зі сцени, в якому йшлося про жерця Матері богів, що бив у бубон:

Глянь, як вправно крутить бубном¹ спритнорукий танцюрист.

69. Навіть його друзі не заперечують, що він був схильний до перелюбу, але виправдовують його тим, що робив це не з похоті, а щоб легше вивідувати задуми своїх противників через їхніх жінок. Марк Антоній дорікав йому за поспішне одруження з Лівією, а також за те, що він просто з гостини забрав жінку консула від її чоловіка й відвів її у спальню, і повернулася вона з почервонілими вухами й розтріпаним волоссям; що розлучився із Скрибонією через те, що вона надто вільно дорікала йому за надмірну пристрасть до коханок; що друзі підшуковували йому коханок, роздягаючи та оглядаючи одружених жінок та дорослих дівчат, наче в работоргівця Торанія. 2. Сам Антоній, коли ще не був його відкритим недругом та ворогом, пише до нього так: “Що тебе змінило? Що я з царицею? Вона моя дружина. Я почав це не шойно, а ось уже дев’ять років тому! Чи ж ти живеш лише з Друзиллою? Нехай тобі так щастить, щоб ти, читаючи цього листа, не був із Тертуллою, чи Терентіллою, чи Руфіллою, чи Сальвією Титісенією, чи навіть з усіма. Чи ж має значення, де і з ким ти розважаєшся?”

70. Влаштував таємну гостину, яку в народі називали “бенкетом дванадцяти богів” і про яку ходили різні чутки: усі гості були зодягнені в одяг богів та богинь, а сам Август – як Аполлон. Не лише Антоній у листах дорікає йому, насмішкувато перелічуючи імена гостей, докір міститься й у відомих анонімних віршиках:

Тільки-но з-поміж гостей для застілля обрали хорага,

Шість богів, шість богинь Маллія тут же уздрів.

І поки Цезар облудника-Феба наслідуює образ,

Поки зображує те, як то боги чинять блуд,

Всі небожителі враз од землі відвернулись і навіть

Трон позолочений свій, втікши, Юпітер лишив.

2 Посилили незадоволення від цього бенкету біда й голод у місті, а наступного дня лунали вигуки, що боги поз’їдали усі харчі, що Цезар і справді є Аполлоном, але Мучителем: під цим іменем Аполлона вшановували в одному з районів міста. Дорікали йому також за пристрасть до коштовного коринтського посуду² й азартних ігор. Тож у часи проскрипцій на його статуї написали: “Мій батько був

¹ Лат. orbis має кілька значень, і тут – їх гра: барабан – світ.

² Коринт славився мідним посудом.

лихварем, а я – коринтянин”, оскільки вважали, що він увів деяких громадян у списки проскрибованих через коринтський посуд, що був у них, а в час війни у Сицилії поміж народом гуляла епіграма:
Розбитий двічі в морі, судна втративши,
Тепер хоч грою в кості хоче гору взять.

71. Найлегше з усіх цих докорів та нарікань він позбувся звинувачення у розпусництві – завдяки чистоті свого життя як у той час, так і пізніше; а згодом звільнився також від звинувачення у пристрасті до багатств, бо навіть після захоплення Александрії не взяв з царського краму для себе нічого, окрім одного перламутрового¹ глека, а весь золотий посуд щоденного вжитку віддав переплавляти. Що ж до інших пристрастей, то ніколи не втрачав до них запалу, адже подекують, що і пізніше був падкий на молодих дівчат, яких звідусіль приводила навіть його власна дружина. Чуток про ігри в кості ніколи не соромився, і грав часто й відкрито для власного задоволення, навіть у старшому віці, і не лише у грудні², але також і в інші святкові дні, а часом навіть й в будні. 2. Щодо цього немає жодного сумніву, бо пише у листі так: “Я пообідав, мій Тиберію, у тому ж товаристві: до бенкету долучилися Виніцій та Силій Старший. Вчора й сьогодні попри обід ми грали, як старі: кидали так, що як у когось випаде “пес”³ чи шістка, той щоразу ставить динарій на середину, а кому випаде Венера, той забирає усе”. 3. В іншому листі: “Ми, дорогий Тиберію, доволі приємно провели Квінкватрії⁴: кожен день грали, так що гральна дошка не встигала охолонути. Твій брат постійно нервував, хоча загалом втратив небагато, бо втративши спочатку багато, всупереч сподіванням потроху відігрався. Я ж особисто програв двадцять тисяч сестерціїв, але тільки тому, що був щирим у грі, як звичайно. Якщо б я вимагав від кожного те, що я позичив, чи залишив би те, що кожному дав, то виграв би принаймні п’ятдесят тисяч. Однак не хочу я цього: нехай краще моя щедрість возвисить мене до небес”. 4. До своєї доньки пише так: “Посилаю тобі двісті п’ятдесят динаріїв, і так само роздаю кожному гостеві, щоб могли пограти під час обіду в кості чи у парний-непарний”.

¹ Точне значення слова невідоме.

² У грудні на Сатурналії були дозволені всі ігри.

³ Римляни грали довгими костями, і “псом” називався кидок, коли випадали усі “1”. “Венера” – найкращий кидок.

⁴ Квінкватрії – свято у другій половині березня.

72. Вважається, що в усіх інших аспектах життя він був поміркований та без жодного натяку на порочність. Мешкав спочатку поблизу Римського форуму над Сходами Перснярів у будинку, що колись належав ораторові Кальвію. Згодом жив на Палатині у такому ж скромному будинку Гортензія, що не вирізнявся ані розміром, ані вишуканістю, так що навіть у портиках мав короткі колони з албанського каменю, зовсім без мармурових оздоблень та без штучної долівки у кімнатах. Понад сорок років, узимі та вліті, він використовував тільки одну спальню; хоча й вважав, що у місті взимку жити не зовсім корисно для його здоров'я, все ж постійно зимував у місті. 2. Якщо планував щось робити таємно чи наодинці, то мав для цього свою кімнатку на горищі, яку називав “сиракузами” чи “робітнею”, і перебирався туди або до якогось свого вільновідпущеника, що жив поза містом; коли ж був хворий, то перебував у будинку Мецената¹. Відпочивати часто їздив на морське узбережжя чи на острови Кампанії, або ж у містечка поблизу Рима – Ланувій, Пренест, Тибур, де часто у портикові храму Геркулеса вів судові засідання. 3. Не любив пишних та багатих помість. Будинок внучки Юлії, що був надто розкішно збудований, зрівняв з лицем землі; свої ж доволі скромні помістя прикрашав не так статуями чи картинами, як терасами й садами, а також древніми й цінними речами, як, скажімо, на Капрі – гігантськими кістками звірів й чудовиськ та зброєю героїв.

73. У простоті його домашнього приладдя та меблів можна переконатися й тепер²: ложа й столи, що залишилися з його дому, заледве відповідали б вимогам звичайного жителя. Говорять, що він завжди спав на низькому ложі з простеньким покриттям; окрім хіба що свят, носив одіж лише домашнього виробництва, що виготовляли його сестра, дружина, донька чи онуки; тогу мав не широку й не вузьку, пояс – ні широкий, ні вузький, черевики мав із грубою підошвою, щоб видаватися вищим, аніж був насправді. Хоча завжди про всяк випадок у своїй спальні мав наготові парадний одяг і черевики.

74. Дуже часто влаштовував бенкети, до того ж – завжди за правилами, уважно добираючи гостей за їх рангом. Валерій Мессала пише, що він жодного разу не запросив до себе на обід вільновідпущеника, за винятком Мени, і то лиш після того, як він отримав громадянство за викриття флоту Секста Помпея. Сам Август описує, що якимось він

¹ Будинок Мецената був на Есквіліні.

² Светоній писав цю книгу на початку II ст.

запросив чоловіка, свого колишнього охоронця, на віллі якого сам колись перебував. На бенкети сам він часто приходив пізно і рано відходив, щоб гості почали пригощатися ще перед тим, як він прийде, і продовжували після того, як він піде. На гостині подавав переважно три страви, а щонайбільше – шість¹, коли був дуже розтратливий: хоча й без надмірної вишуканості, зате з великою приязню. Він спонукував до загальної розмови мовчазних і тих, що тихо перешіптувалися, а також запрошував музикантів й акторів, чи навіть мандрівних циркачів, а найчастіше – оповідачів байок.

75. Свята й фестивалі справляв зазвичай дуже щедро, але часто – лише для жарту. На Сатурналії, або ж на якоесь інше свято, як собі забажав, роздавав у подарунки одяг, золото, срібло, а то й монети різної вартості, часом навіть старі, царські й іноземні, а іншого разу – нічого, крім шерсті, губок, ложок, щипців і всілякого різного непотребу з незрозумілими та двозначними написами. Часом на бенкетах влаштовував навіть розпродажі жеребів на зовсім невідповідні за ціною речі, або ж картин, повернутих іншим боком: тим самим оманюючи або ж винагороджуючи надію покупців. При тому він вимагав, щоб у торгах брали участь усі гості, згодом поділяючи між собою прибуток чи втрату.

76. Щодо їжі – не оминатиму й цього – не їв надто багато, і головню – просту їжу. Особливо любив грубий хліб, дрібну рибку, вологий сир ручного витискання, зелені фіги другого врожаю; міг також їсти навіть перед обідом у будь-який час та в будь-якому місці, як тільки відчував голод. Цитую його слова з листів: “Ми перекусили хлібом та фініками у повозі”. Або: “Поки повертався додому із царської курії у лектиці, спожив унцію хліба й трохи ягід твердошкірого винограду”. А ще: “Навіть юдей, мій Тиберію, настільки ревню не дотримувався суботнього посту, як сьогодні я дотримувався: тільки у ванні, заледве після першої години ночі, я з’їв два кусні хліба перед тим, як почав натиратися олією”. Через таку нерегулярність він часом обідав наодинці перед гостиною, або ж одразу після неї, не доторкнувшись ні до чого в часі гостини.

77. Щодо вина, то також був дуже поміркований. Корнелій Непот пише, що за обідом у таборі при Мутині зазвичай пив не більше, аніж тричі. Навіть згодом, коли не відмовляв собі ні в чому, пив не більше,

¹ Обід із шести страв уважався скромним.

аніж секстарій¹, а якщо й більше, то вибльовував. Найбільше полюбляв ретське вино, але ніколи не випивав удень. Натомість споживав хліб, розмочений у холодній воді, чи кусник огірка, чи листки салати, або свіже чи сушене яблуко винного смаку.

78. Після обідньої перекуски завжди відпочивав хвилику – в одязі та взутті, навіть не покриваючи ніг, прикривши лиш очі рукою. Після обіду переходив на своє вечірнє ложе: там перебував до пізньої ночі, поки не завершував усі, чи принаймні більшість денних справ. Згодом переходив у своє ліжко і зазвичай спав не більше, аніж сім годин, проте з перервами, пробуджуючись протягом ночі три або й чотири рази. 2. Якщо ж траплялося, що не міг відновити перерваний сон, то викликав читачів або байкарів, і засинаючи знову, спав аж до світанку. Затемна ніколи не сидів довго, хіба якщо хтось був у нього. Не любив дуже рано вставати, і коли виникала потреба рано виходити на якусь громадську чи релігійну службу, то щоб зробити це якомога вигіднішим, залишався ночувати у друзів, що жили поруч. Все ж, часто потерпав через недосипання, так що засинав у лектиці, коли раби несли його по місту та ставали на перепочинок.

79. Мав гарну зовнішність: до того ж, красу зберігав протягом усього життя, хоча й не був схильний до фраерства. Не був педантичним і щодо зачіски, так що доручав нашвидкуруч працювати над нею кільком цирульникам водночас; бороду то голив, то стриг, водночас читаючи щось або й навіть пишучи. Обличчям – чи у розмові, чи у мовчанці – завжди виражав спокій та помірність. Якось один із галльських полководців признався своїм, що саме це стримало й пом'якшило його серце тоді, коли він під час переходу Альп під приводом розмови підійшов до Августа, задумуючи скинути його в провалля. 2. Очі мав світлі та блискучі: хотів, щоб у них було видно певний божественний блиск; радів, коли, спрямовував погляд на співрозмовника, а той опускав очі, наче перед блиском сонця. У старості почав гірше бачити на ліве око; зуби мав рідкі, маленькі та недоглянуті; волосся дещо кучеряве й жовтаве; брови зрощені; вуха середні; ніс потовщений вгорі та загнутий на кінчику; колір шкіри – між темним та світлим; статури ж був низької. Навіть Юлій Марат, його вільновідпущеник та писар, говорить, що Август був п'ять стіп та три чверті, однак це приховувалося симетричністю та пропорційністю

¹ Секстарій – 1/6 конгія, тобто 0,55 л.

кінцівок і можна було помітити, лише порівнюючи з кимось вищим, що стояв поряд.

80. Кажуть, що його тіло було вкрите вродженими плямками на грудях і животі, які за розміром, кількістю й розташуванням відповідали сузір'ю Великої Ведмедиці; мав також великі суцільні рубці через сильний свербіж тіла¹, бо так часто використовував щіточку, що утворювалися струпи. Лівий кульшовий суглоб, стегно й гомілка у нього були тоншими, так що часто навіть кульгав, хоча й лікувався піском та п'явками. А ще, вказівний палець правої руки часом був настільки слабкий, що затерпав та не розгинався від холоду, так що ледве міг писати з допомогою круглого різка, одягаючи його на палець. Скаржився також на міхур, який переставав боліти лиш тоді, коли камінці виходили із сечею.

81. Протягом усього свого життя зазнавав різних важких та небезпечних недуг, особливо після підкорення Кантабрії, коли через вертання жовцю настільки прийшов у відчай, що з необхідності вдався до протилежного та сумнівного методу лікування: оскільки теплі припарки не допомагали, то за порадою Антинія Музи вдався до холодних. Страждав також від недуг, що траплялися щорічно в один і той же час, скажімо, часто слабував напередодні своїх уродин, а на початку весни у нього розширювалося передсердя, а в пору південних вітрів мучила його хронічна нежить. Тому через тілесну слабкість важко переносив як холод, так і спеку.

82. Тож узимку одягав на себе, попри товсту тогу, чотири туніки, нижню сорочку, шерстяне погруддя, а також обмотував стегна й литки. Влітку спав із відкритими дверима у спальні, часто навіть у дворику поблизу фонтану, а раб махав йому віялом. Сонця не терпів навіть узимку, і навіть вдома ніколи не прогулювався під відкритим небом без широкого капелюха. Подорожував тільки у лектиці, до того ж – уночі, роблячи такі повільні та короткі переходи, що заледве добирався до Пренесту чи Тибуру за два дні, а коли була можливість плисти морем, то волів подорожувати так. 2. До своєї слабкості ставився дуже дбайливо, насамперед зменшивши кількість водних процедур. Частіше намащувався олією, чи потів біля вогню, а потім занурювався в теплу, нагріту на сонці воду. А коли він використовував гарячу морську чи Альбулінську² воду при м'язових болях, то робив

¹ Очевидно, Август страждав на хронічну шкірну хворобу, можливо, екзему.

² Альбулінська вода, насичена сіркою, отримала назву місцевості.

це, сидючи на дерев'яному кріселку, яке сам називав іспанським словом “дурета”, і занурював по черзі то руки, то ноги.

83. Військові вправи та їзду на конях на Марсовому полі полишив одразу ж після громадянської війни, захопившись спочатку грою у м'яч або міх, а згодом лише прогулювався верхи або пішки; наприкінці прогулянки біг, пострибуючи, закутавшись у простирadlo чи покривало. Щоб відпочити духом, або ловив рибу вудочкою, або ж грав у жеребки, камінці чи горішки з малими хлопчачами, яких звідусіль збирав за гарні личка й балакучість, особливо маврів та сирів. Упереджено ставився до карликів, калік та всілякого подібного як до насмішок природи та прокляття.

84. Уже з раннього віку спрагло та наполегливо вправлявся у красномовстві та вивчав вільні науки¹. Говорять, що навіть у час мутинської війни, незважаючи на всі справи, щодня вправлявся в читанні, писанні та декламуванні. Зрештою, він жодного разу не виступав ані в сенаті, ані перед народом чи перед воїнами, попередньо не уклавши та не обдумавши промову, хоча й не був позбавлений здатності говорити без підготовки. 2. А щоб не забути, що мав казати, чи щоб не витрачати час на згадування, практикував усе зачитувати. Навіть свої діалоги з деякими людьми, а також важливі розмови з Лівією завжди мав у записнику, щоб не сказати забагато чи замало, говорячи імпрізовано. Промовляв погідним та стриманим тоном, постійно вправлявся з учителем красномовства; коли ж у нього боліло горло, то звертався до народу через промовця.

85. Уклав багато прозових творів різних стилів, багато з яких зачитував на родинних зібраннях чи перед аудиторією, як-от “Відповідь Брутові на Катона”: цей твір читав майже повністю, коли сам був уже старший, але втомився та передав Тиберію для продовження читання. Написав також “Закликання до філософії” та “Про моє життя”, у тринадцяти книгах виклавши історію аж до кантабрійської війни, однак не далі. 2. Поетичні досягнення не були значними. Залишилася одна його книга, написана гексаметром, її предмет і назва – “Сицилія”; також залишилася й інша, така ж невелика – “Епіграми”, яку він уклав головним чином під час водних

¹ Вільні науки, чи мистецтва – діалектика, граматики, риторика (дискурсивні науки); сім вільних мистецтв – до цих додавалися арифметика, геометрія, музика, астрономія (математичні). Остаточо сформувалися у час раннього середньовіччя.

процедур. За трагедію взявся з великим натхненням, проте не справився зі стилем, через що й знищив написане; а на запитання друзів, що поробляє його Аякс, він відповів, що його Аякс кинувся на губку¹.

86. Наслідував елегантний та виважений стиль красномовства, уникаючи непотрібних і гарних висловів та, за його словами, “малозрозумілих стародавніх словечок”. Насамперед турбувався про те, щоб якомога доступніше передати свою думку. Аби досягнути цього, а також, щоб не заплутувати та не утруднювати читача чи слухача, не вагався ані ставити прийменники перед містами, ані сполучники повторювати частіше, оскільки їх пропускання створювало б замішання, хоча й збільшувало б милозвучність.

2. Новаторів та консерваторів однаково не любив, бо говорив, що вони хиблять у різні боки; а часто навіть насміхався над ними, і насамперед – над Меценатом за його, як він казав, “причепурені кучері”, так що навіть висміював його у пародіях. Недолюблював також Тиберія, бо той часто видобував застарілі та педантичні вирази. Марка Антонія називає безумним, бо все його писання читач може радше подивляти, а не розуміти; а відтак, висміюючи його недоладність та непостійність у добиранні виразів, додає таке: 3. “Ти сумніваєшся, чи маєш наслідувати Цимберна Аннія, чи Веранія Флакка, запозичуючи слова, що Крісп Салюстій перейняв із “Начал” Катона? Чи краще хотів би перенести у нашу мову многослівні пусті вислови азійських ораторів?” Крім того, у листі, вихваляючи талант онучки Агриппіни, говорить так: “Необхідно уникати неприродності, коли пишеш та промовляєш”.

87. Його власноручні листи вказують на те, що певні вирази у щоденній мові він використовував часто й своєрідно: як то, коли хотів сказати, що хтось ніколи не поверне боргу, то казав, що “поверне у грецькі календи”²; а щоб закликати витримувати будь-які обставини, говорив: “досить нам одного Катона”; щоб висловити швидкість та поспішність, казав: “швидше, аніж шпарагус вариться”. 2. Завжди замість “дурний” говорив “дуб”, замість “чорний” – “темний”, замість “помішаний” – “безумний”; говорив “недобре” почуватися замість “погано”, замість “хворіти” – “нездоровитись”, про що в народі

¹ Аякс (трагедія Софокла) – герой троянської війни, загинув, кинувшись на меч; губкою поети стирали написаний твір із дощечки. Тож тут – гра слів, що вказує на дотепність Августа та й зрештою, на його самокритику.

² У грецькому календарі не було поняття “календи”.

говорять “слабувати”; а також “існуємо” замість “є”, і в родовому відмінку однини – “домів” замість “вдома”¹. Останні дві форми він використовував не так часто, боячись, що їх трактуватимуть як помилки, а не як звичку. 3. У його рукописах я запримітив також те, що не розділяв слова та не переносив літери з однієї лінійки в іншу, а писав їх просто під початком слова й обводив його колом.

88. Орфографії, тобто правил та норм правопису, встановлених граматами, не надто дотримувався: видається, що радше приставав на думку, що писати слід так, як і вимовляти. Адже часто переставляв або й пропускав не тільки букви, але й склади; однак такі помилки трапляються у всіх. Я цього навіть не помічав би, якщо не здивували б мене спогади інших, що він замінив легата консуляра за неучтво та безграмотність, помітивши, що той написав “іксі” замість “іпсі”. Коли ж використовував тайнопис, то писав В замість А, С замість В і так далі ставлячи всі наступні букви, а замість X ставив подвійне А.

89. Не меншу цікавість виявляв і щодо грецьких дисциплін. У цьому руслі був неабияк обізнаний, бо мав Аполлонія Пергамена за вчителя красномовства, якого, незважаючи на похилий вік, забрав із собою до Аполлонії, куди сам замолоду перебрався. Згодом отримав багатий досвід зі спілкування з філософом Арієм та його синами Діонісієм та Никанором, але ніколи не зважувався плинно говорити чи писати щось грецькою: а як тільки траплялася йому така необхідність, то писав латиною та давав перекладати комусь іншому. Далеко не був необізнаний у грецькій поезії: полюбляв старі комедії та часто ставив для народу вистави. 2. Читаючи авторів на обох мовах, ніщо так пильно не вистежував, як вказівки й приклади для загального чи приватного добробуту: їх дослівно переписував та відсилав чи своїм близьким, чи керівникам війська й провінцій, чи міським управителям – усім, хто потребував настанови. Він часом навіть читав ці книги перед сенатом та окремими едиктами звертав на них увагу народів, як-от промова Квінта Метелла “Про збільшення потомства” чи Рутілія “Про порядок будівництва”: це більше переконувало, що на одну й ту ж проблему звертав увагу не тільки він сам, але й предки турбувалися про неї. 3. Усілякими способами сприяв талантам свого покоління: уважно й терпеливо слухав декламування, і не лише поезії та прози, але й промов та діалогів. Натомість ображався, коли щось складали про нього: хіба що це були серйозні причини та відомі автори, а також

¹ Август вводив у літературну мову діалектизми, тому й переклад цих виразів дуже приблизний.

наказував преторам стежити, щоб літературні конкурси не очорнювали його імені.

90. Що ж до забобонів, то знаємо, що незмірно жахався грому та блискавки, так що завжди й усюди носив із собою для захисту шкіру морського тюленя, а при першій підозрі на будь-яку більшу бурю ховався у віддалену склепінчасту кімнатку: дуже боявся ще відтоді, як під час нічного походу блискавка вдарила дуже близько, про що ми вже говорили.

91. Не нехтував сновидіннями: як своїми, так і чужими про себе. Так, у час битви при Филиппах вирішив не виходити зі свого намету через хворобу: однак вийшов, бо його колезі приснився сон¹; зрештою, сталося так, що коли вороги захопили табір, то найперше почали колоти й рвати його лектику, так наче він лежав би там, недужий. Сам він протягом кожної весни бачив багато страшних, але марних та нездійсненних снів, хоча в інший час сни бували рідші та здійсненніші. 2. Коли часто відвідував храм Юпітера Громовержця на Капітолії, що сам присвятив йому, то снилося йому, що Юпітер Капітолійський жаліється на те, що у нього відбирають прихожан, а він відповідав йому, що поставив Громовержця охороняти його двері. Згодом прикрасив покрівлю будинку дзвониками, які переважно почеплялися на двері. Через один сон Август щороку в один і той же день просив у народу милостиню, простягаючи порожню руку та просячи мідяків².

92. Віщування з польоту птахів та певні знаки вважав непомильними: якщо зранку вбирав лівий черевик замість правого, то це мав за поганий знак; а коли ж перед початком сухопутного чи морського походу випадала роса, то сприймав це як добрий знак успішного та швидкого повернення. Однак найбільше переймався чудами: коли перед його будинком поміж плитами виросла пальма, то пересадив її у внутрішній дворик до богів Пенатів та докладав значних зусиль, щоб вона росла. 2. Коли прибув на острів Капрі, то гілки стародавнього дуба, що були зав'язли та нагнулися до землі, знову піднялися: тож він так зрадів з цього приводу, що виміняв у неаполітанців цей острів на Енарію. Остерігався також певних днів: ніколи нікуди не вирушав

¹ Сон приснився його лікареві.

² Вважалося, що у такий спосіб можна було позбутися проклять.

наступного дня після нундин¹, а також ніколи не розпочинав серйозної справи у нони²: у цьому не вбачав нічого іншого, окрім, як пише у листі до Тиберія, “прокляття” самої назви.

93. З іноземних церемоній поважав лише давні й усталені, а на інші не зважав. Коли він був посвячений в Афінах³ та перебував опісля цього в Римі на слуханнях щодо привілеїв жерців Церери Атгійської, на яких підносилися певні сакральні питання, то, розпустивши раду й усіх слухачів, сам вислухав диспутантів. З іншого боку, подорожуючи через Єгипет, не захотів зробити невеличкий гак, щоб заїхати в Апің, а свого внука Гая дуже похвалив за те, що той не склав поклін Єрусалимові, подорожуючи по Юдеї.

94. Оскільки ми дійшли до цього місця, то не слід уже пропустити того, що трапилось за день до того, як Август народився, а також у той сам день та у наступний, що вказувало й давало надію сподіватися на його величність та незмінне щастя. 2. Колись давно у Велітрах блискавка вдарила в стіну, з чого й виснували пророцтво, що громадянин цього міста володітиме світом: у надії на це велітриани одразу після цього й довший час по тому вели часті війни із римським народом, таким чином довівши себе майже до загибелі. Однак згодом виявилось, що у пророцтві йшлося про володарювання Августа. 3. Дізнаємося від Юлія Марата, що за кілька місяців перед тим, як Август мав народитися, в Римі на очах у народу сталося чудо, яке сповіщало, що природа принесе царя римському народові. Сенат поспішно видав постанову, щоб ніхто не вигодовував дітей у цьому році: але ті, що мали вагітних жінок, сприймаючи пророцтво стосовно себе, посприяли, щоб ця постанова не потрапила в казну. 4. Читаю в книгах Асклепіада Мендета “Роздуми про Бога”, як Атія, прийшовши посеред ночі на святку службу до Аполлона, поставила у храмі лектику, і заснула там, тоді як усі інші жінки вже спали. Раптом до неї увійшов змії та невдовзі вийшов, а коли вона пробудилася, то прийняла очищення, наче після спання із чоловіком. І тоді на її тілі появилася пляма у вигляді змії, якої вона ніяк не могла позбутися, так що зовсім перестала відвідувати народні бані. На десятий місяць народився

¹ Нундини, базарний день, неробочий останній, 9-й день римського восьмиденного тижня.

² Нони – 5-й день березня, травня, червня, жовтня та 7-й день усіх решти місяців, дев’ятий (звідси й назва) день перед Ідами. Очевидно, Августові не подобалася цифра 9.

³ 30 р. до Христа.

Август, через що й вважали його сином Аполлона. Атія ж, перед тим, як породила його, бачила уві сні свої нутрощі, що піднялися аж до зірок і розпростерлися по всій землі й небу. Октавій, батько, бачив сон, що з черева Атії виблискує сонце. 5. Народився Август у той день, коли в курії говорили про змову Катиліни, а Октавій сильно затримався через пологи своєї дружини; коли ж Публій Нигідій, як говорять усі, дізнався про причину запізнення та годину народження, то ствердив, що це народився цар усього світу. Згодом Октавій, проводячи військо по далеких краях Фракії, вчинив у священному лісі Лібера-батька¹ варварську церемонію віщувань про свого сина, і отримав підтвердження від жерців, бо вино, розлите на жертovníк, видало такий високий стовп вогню, який перевищив покрівлю храму й сягнув аж до неба: таке ж пророцтво трапилось, коли на цьому місці приносив жертву Александр Великий. 6. А наступної ночі Октавій побачив уві сні свого сина, пишнішого, аніж будь-хто зі смертних: із блискавкою та скіпетром, у сяючій одежі Юпітера Величного Блаженного, із променистою короною, на прикрашеній лавром кареті, запряженій дванадцятьма білосніжними кінями. Якось одного разу, повідомляє Гай Друз, коли служниця поклала малюка ввечері в колиску на нижньому поверсі, зранку дитя зникло зі свого місця: після довгих пошуків знайшли його високо на горищі, він лежав навпроти сонця, що сходило. 7. Як тільки-но почав говорити, у дідусевому помісті примусив замовкнути надзвичайно галасливих жаб: і кажуть, що відтоді жодна жаба там більше не квакнула. Коли ж він обідав у ліску поблизу четвертого каменя² кампанської дороги, раптом орел вирвав хліб із його руки: але підлетівши вище, тут же спустився додолу й акуратно повернув украдене. 8. Квінт Катулл, освятивши Капітолій, дві ночі поспіль бачив сон: спочатку бачив Юпітера Величного Блаженного, який вибрав із багатьох підлітків, що юрмилися поблизу його жертovníка, одного, і поклав йому на груди знак республіки³, що тримав у руці; а наступного разу бачив цього ж юнака на колінах у Юпітера Капітолійського, і коли наказав його узяти, то бог заборонив, бо виховував його для захисту республіки. Коли ж наступного дня Катулл зустрів Августа, якого ніколи не бачив, то приглянувшись, із великим здивуванням сказав, що той був тим самим хлопцем, якого бачив уві сні. Хоча інші переповідають перший сон Катулла інакше: так наче коли юрба юнаків просила Юпітера

¹ Лібер – староіталійський бог запліднення, згодом ототожнений із грецьким Ваххом.

² Камнями позначали відстань: їх ставили кожену милю.

³ В інших текстах – образ богині Роми.

надати їм покровителя, то він сам вказав на одного з них, на якого всі повинні були покладати свої надії, і, торкнувшись уст хлопця його пальцями, сам їх поцілував. 9. Марк Цицерон, супроводжуючи Гая Цезаря на Капітолій, також розповідав своїм близьким сон минулої ночі: начебто бачив юнака знатного роду, що вийшов із неба на золотому ланцюгу та стояв біля дверей храму на Капітолії, і сам Юпітер дав йому батога. Випадково ж уздрівши Августа, який, ще багатьом невідомий, у супроводі вуйка Цезаря йшов на жертвоприношення, ствердив, що він є саме тим юнаком, образ якого бачив у сновидінні. 10. Коли Август приймав чоловічу тогу, його сенаторська туніка розірвалася з обох сторін та впала йому до ніг. Деякі трактували це як непомильний знак того, що цей орден, знаком якого вона є, згодом підкориться йому. 11. Коли Божественний Юлій поблизу Мунди вирубував ліс, готуючи місце для табору, і побачив пальмове дерево, то наказав зберегти його як знак перемоги. Пальма невдовзі пустила паросток, який настільки виріс за кілька днів, що не лише порівнявся з деревом, але й затінив його; до того ж, на ньому почало гніздитися багато голубів, хоча цей вид птахів намагається уникати твердого й шорсткого листя. Говорять, що саме це диво й спонукало Цезаря призначити своїм наступником не когось іншого, а внука сестри. 12. Коли Август перебував у Аполлонії, то разом з Агрипшою піднявся в обсерваторію математика Теогена. Агрипша першим спробував долю, і коли йому провістили велике й неймовірне майбутнє, то Август залишив у таємниці дату свого народження та не хотів її видавати, боячись та соромлячись, що йому випаде бути менше видатним. Коли ж він після численних спонувань, нехотячи й сумніваючись, все-таки видав її, то Теоген встав і вклонився йому. Відтоді Август мав таку впевненість у долі, що аж оприлюднив свій гороскоп та видав срібні монети із сузір'ям Козерога¹, під яким народився.

95. Коли він повернувся з Аполлонії після смерті Цезаря й увійшов у місто, зненацька на чистому й безхмарному небі довкола сонячного диска з'явилося коло на зразок райдуги, а потім раптово блискавка вдарила у гробницю доньки Цезаря, Юлії. Також, віщуючи з польоту птахів у час першого консульства, перед ним появилось дванадцять яструбів – так само, як перед Ромулом; а коли приносив жертву, то в усіх жертвних тварин печінка виявилася ввігнутою зсередини від

¹ Очевидно, що тут помилка: час, коли це сузір'я стоїть у зеніті, не збігається із часом народження Августа.

нижньої частки, і тому всі досвідчені одноголосно заявили, що це не може сповіщати нічого іншого, як лиш успішне та велике майбутнє.

96. Передбачав навіть результат усіх воєн. Коли при Бононії зібралися війська тріумвірів, на його намет сів орел та вбив двох воронів, що напали на нього з обох боків, скинувши їх на землю. З цієї події усе військо передбачило майбутню незгоду між колегами та її наслідки: як, зрештою, воно й сталося. По дорозі до Филип один фессалієць провістив йому про майбутню перемогу, дізнавшись про неї від Божественного Цезаря, тінь якого зустрів на безлюдній дорозі. 2. Коли ж Август приносив жертву біля Перузю та не отримав позитивного результату, то наказав було вже йти за іншими жертвовними тваринами, але вороги, зробивши раптову вилазку, захопили всі приладдя для жертвоприношення. Тоді віщуни вирішили, що всі небезпеки та негаразди, які виявилися під час жертвоприношення, повинні випасти на долю тих, що їх захопили: так воно й трапилося. Коли прогулювався берегом напередодні морської битви біля Сицилії, риба вистрибнула з моря й кинулася йому до ніг. Коли ж спускався до Актію, щоб розпочати битву, зустрів осла з господарем: ім'я господаря було Євтихій¹, а тварини – Нікон². Тож перемігши, поставив їм обом бронзову статую в храмі, який збудував на місці свого табору.

97. Його смерть, про яку зараз говоритиму, а також посмертне обоження можна було передбачити з найочевидніших знаків. Коли здійснював п'ятилітнє жертвоприношення на Марсовому полі перед великим зібранням народу, орел кілька разів пролітав над ним та сів на сусідню будівлю над першою літерою імені Агриппи. Помітивши це, наказав своєму колезі Тиберію прийняти клятви, які зазвичай приймали на наступне п'ятиріччя, незважаючи на те, що вони вже були готові та написані в нього на таблиці: сказав, що не обіцятиме того, чого не зможе виконати³. 2. Приблизно в цей же час блискавка вдарила у його статую та розплавилася у написі першу літеру його імені: витлумачили це так, що житиме лише сотню днів після цього, адже ця літера була С⁴; а після смерті буде зарахований до богів, оскільки "aesar" мовою етрусків⁵ означало "бог". 3. Коли він відправляв Тиберія в Ілірик та хотів супроводжувати того аж до Беневента, його постійно

¹ Евтихій – молодець.

² Нікон – переможець.

³ Посадовці давали клятви на 5 років та зобов'язувалися їх виконувати.

⁴ С – лат. centum – сотня.

⁵ Етруски – корінні жителі Італії.

відволікали різні люди новими й новими судовими справами: врешті він вигукнув (і це також зарахували до всього попереднього), що навіть якщо все його затримуватиме, він більше не сидітиме в Римі. Тож вирушив у дорогу, в Астурій, а звідтіля, всупереч звичці, подався уночі морем, бо повіяв попутний вітерець; саме тоді й заразився хворобою, що почалася зі слабості шлунка.

98. Тоді, оминувши береги Кампанії та ближні острови, залишився на чотири дні на Капрі, насолоджуючись душевним спокоєм, що сприяв дозвіллю та доброму відпочинку. 2. Пропливаючи поблизу ПUTEОЛЬСЬКОЇ затоки, випадково зустрів корабель з Александрії, що тільки-но прибув, із пасажирами та моряками, зодягненими у білий одяг, з вінками на головах. Юрба засипала його щирими побажаннями та склала щедрю похвалу: говорили, що завдяки йому вони живуть, завдяки йому плывуть, насолоджуються волею та долею також завдяки йому. Сильно зворушений цим, роздав своїм супутникам по сорок золотих монет, узявши з кожного твердо обіцянку не витратити гроші ні на що інше, окрім александрійських товарів. 3. Протягом усіх решти днів, попри різні дрібні подарунки, роздавав тоги та плащі з умовою, щоб римляни вбирались та розмовляли по-грецьки, а греки – по-латинськи. Постійно споглядав змагання юнаків, яких на Капрі, за давніми звичаями, було багато. Також влаштував для них бенкет, на якому був і сам, дозволивши та навіть вимагаючи вільно жартувати, змагатися за фрукти, продукти та всілякий крам, що їм кидав. Нарешті, не утримувався від жодного виду веселоців. 4. Сусідню частину острова Капрі назвав “Апрагополіс”¹ через лінивість його супутників, які там поселилися. Масгабу, одного зі своїх улюбленців, постійно називав “Ктистом”², наче засновником цього міста. Якось, рік після смерті цього Масгаби, Август з вікна ідальні звернув увагу на великий натовп народу зі смолоскипами на його могилі, й одраз склав чіткого вірша:

Палає, бачу, гробівець Засновника.

Звернувшись до Трасилла, Тиберієвого супутника, що лежав навпроти нього та не знав нічого про суть справи, запитав його, якого поета це вірш, на його думку; а коли той завагався, додав іншого:

На честь Масгаби, бачиш, сяють факели.

І про цей вірш запитав також. Коли ж той нічого іншого не відповів, а лише сказав, що вірші прекрасні, чії б не були, то підняв його на сміх та почав жартувати з нього. 5. Невдовзі він переїхав у Неаполь, хоча

¹ У дослівному перекладі з греки – “місто нероб”.

² Ктист – (гр. ktizo) – будівничий, засновник.

слабкість шлунку не давала йому спокою. Все ж відвідав щоп'ятирічні змагання гімнастів, які були влаштовані на його честь, та вирушив із Тиберієм до визначеного місця. Однак на зворотній дорозі хвороба загострилася, він залишився у Нолі та повернув з дороги Тиберія. Розмови з ним довго тримав у таємниці, а після цього не брав на себе жодної важливої справи.

99. Останнього дня постійно випитував, чи відбувається уже без нього замішання, а врешті наказав принести дзеркало й попросив зачесати собі волосся й поправити щелепу, що відвисала. Закликавши друзів, запитав, чи видасться їм, що він добре зіграв комедію життя, і додав клаузулу:

Якщо так гарно й справді відіграли ми, -

Плеціть і з добрим словом відпроваджуйте.

Після цього всіх розпустив, і, розпитуючи прибулих із міста про дочку Друза, що була хвора, раптово помер, цілуючи Лівію та промовляючи: "Лівіє, прощай, живи та пам'ятай наше подружнє життя!" Випало йому померти легко, чого завжди бажав. 2. Адже як тільки чув, що хтось помирав швидко й безболісно, бажав собі та своїм близьким такої ж евтаназії: молячись, називав це саме таким словом. Виявив лише один знак замішання перед своєю смертю: раптово викрикнув, охоплений жахом, що сорок юнаків забирають його. Але й навіть це було радше передчуттям, а не блудом, оскільки саме така кількість воїнів-преторіанців згодом виносила його до народу.

100. Помер він у тій же спочивальні, що й батько Октавій, за двох консулів, Помпея й Апулея, 14 дня до вересневих календ, о дев'ятій годині дня, не доживши до свого сімдесят шостого року лиш тридцять п'ять днів. 2. Його тіло несли декуріони муніципіїв та колоній від Ноли аж до Бовілли, при чому – тільки вночі через пору року; спочивали вдень у місцевих базиліках чи в найбільших із храмів. У Бовіллах Августа прийняв увесь вершницький орден, ввів у місто та помістив у передній кімнаті його будинку. Сенатори настільки сперечалися щодо влаштування його похорону та щодо вшанування пам'яті, що поміж усіма іншими деякі запропонували, щоб похоронна процесія проходила через тріумфальну арку, а попереду несли статую богині Вікторії, що в курії, а плачі співали хлопчачі й дівчачі знаних родин; інші – щоб у день похорону зняти золоті персні й одягнути залізні; а деякі навіть пропонували, щоб його прах збирали жерці вищих колегій. 3. Були й такі, що переконували назвати Вересень місяцем Августа, оскільки Август в одному народився, а в іншому

помер; хтось пропонував, щоб увесь період від першого дня його життя й до смерті назвати Августовим віком і так записувати у хроніках. Однак у почестях дотрималися поміркованості: похвалу йому було складено двічі – перед храмом Божественного Юлія проголосив її Тиберій, а з древньої ростри – Друз, Тиберієвий син. Сенатори віднесли його на свої плечах до Марсового поля, де його й спалили. 4. Тоді навіть якийсь претор зарікся, що бачив образ спаленого, що піднімався на небо. Останки Августа збирали перші з вершницького сану, в непідперезаних туніках та босоніж, і віднесли до Мавзолею¹. Цю будову Август розпочав у час шостого консуляту, між Фламінієвим шляхом та рікою Тибр, у той же час відкривши для загалу прогулянковий парк, що був поблизу.

101. Заповіт уклав за консульства Луція Планка й Гая Силія на третій день перед квітневими нонами, за рік та чотири місяці перед смертю: записав його у двох скрипгах частково власноруч, а частково записали його вільновідпущеники – Полібій та Гіларіон. Залишив їх на збереження дівам-весталкам, і вони їх повернули разом із трьома так само запечатаними сувоями. Усіх їх відкрили та зачитали у сенаті. 2. Першими спадкоємцями призначив Тиберія, надавши йому дві треті майна, та Лівію, надавши їй одну третю, та наказавши прийняти його ім'я; другими спадкоємцями призначив Друза, Тиберієвого сина, приписавши йому одну третю, а решту – Германіку та його дітям, усі вони були хлопцями; третіми записав близьких та численних друзів. Залишив римському народу сорок мільйонів сестерціїв, трибам – три мільйони п'ятсот тисяч; воїнам-преторіанцям – тисячу кожному; міським когортам – п'ятсот; легіонерам – триста. Цю суму наказав заплатити одразу, бо завжди мав її готову та відкладену. 3. Решту заповів іншим, надавши деяким по двадцять тисяч сестерціїв, призначивши річний термін для виплати, приносячи як вибачення незначні статки, зазначивши, що навіть його спадкоємцям не залишилося й ста п'ятдесяти мільйонів: щоправда, за останні двадцять років сам він отримав як спадщину від своїх друзів майже тисячу чотириста мільйонів, але майже всі ці гроші, а також маєтки, що залишив його батько та вітчим, витратив на справи республіки. Не дозволив, щоб його доньку Юлію та онуку, якщо була б така потреба, хоронили у його гробівці. 4. В одному з трьох сувоїв розпоряджався щодо свого похорону; в іншому помістив список своїх діянь: хотів, щоб їх вирізьбили на мідних таблицях та поставили перед Мавзолеєм;

¹ Досі збереглися залишки будівлі мавзолею Августа.

у третьому коротко виклав стан імперії, скільки воїнів служило під яким знаменом, скільки грошей у скарбниці, в казні та скільки податків заборговано. Також додав імена вільновідпущеників і рабів, обізнаних із деталями.

1. Патриційський рід Клавдіїв (був ще й інший, плебейський, що поступався ані могутністю, ані поважністю) походив з Регілій, Сабінського містечка. Звідти, за сприяння Тита Тація, Ромулового співника, разом з великою кількістю клієнтів, рід перейшов до щойнозаснованого Рима. Хоча більшість притримується версії, що сталося це за сприяння Атти Клавдія, голови роду, приблизно на шостий рік після вигнання царів¹. Там рід прийняли у патриції, а також надали землі для клієнтів за Аньеном, та місце для поховання для родини – під Капітолієм. 2. Із плином часу цей рід удостоївся двадцяти восьми консульств, п'яти диктатур, семи цензорств, шести тріумфів та двох овацій. Членам роду надавали різні імена й прізвиська, щоправда, ім'я Луція було відкинуто за загальною згодою після того, як двох членів цього роду, що носили це ім'я, було звинувачено: одного – у грабіжництві, а другого – у вбивстві. З-поміж прізвиськ, які вони приймали, було й прізвисько “Нерон”, що сабінською мовою означало “сильний та хоробрий”.

2. Відомо багато визначних заслуг роду Клавдіїв, також багато чого вчинили вони для республіки. Нехай-но згадаю лиш головні. Аппій Сліпий² переконав не вступати у сумнівне союзництво із Пірром. Клавдій Каудекс перший переправив флот через протоку та вигнав карфагенян із Сицилії³. Тиберій Нерон розбив Газдрубала, коли той із величезним військом надходив з Іспанії, щоб з'єднатися із братом Ганібалом. 2. З іншого боку, Клавдій Регіліан, децемвір⁴ із укладання законів, силою своєї похоті намагаючись захопити в рабство вільну дівчину, став причиною другого від'єднання плебеїв від патриціїв⁵. Клавдій Рус поставив собі статую з діадемою на Аппієвому форумі та намагався захопити Італію за допомогою своїх клієнтів. Клавдій Пульхер поблизу Сицилії розпочав морську битву, дарма що пташенята не хотіли їсти під час віщування: а як виклик пророцтву, покидав їх у море, мовляв, щоб напилися, якщо не хотіли їсти. Коли ж він програв битву⁶, то сенат наказав йому призначити диктатора: і

¹ За традиційною хронографією – 504 рік.

² Промову старого Аппія похвально згадував навіть Цицерон.

³ У 264 р.

⁴ Тобто належав до колегії "десяти".

⁵ Плебеї покинули Рим у 449 р.

⁶ 249 р.

він, знову наче насміхаючись над бідами народу, призначив Глікія, свого листоношу. 3. Маємо також протилежні приклади про деяких жінок: адже з одного й того ж роду були обидві Клавдії. Одна витягнула корабель із святощами Ідейської Матері богів, що застряг на мілинах Тибру, привселюдно молячись, щоб він тільки в тому разі почав рухатися за нею, якщо вона справді безгрішна. Іншу ж першою серед жінок звинуватили в образі величі народу, коли вона, важко пробираючись у возику через густий натовп, відверто побажала, щоб її брат Пульхер воскрес та знову втратив флот, що зробило б натовпи в Римі меншими. 4. Особливо слід звернути увагу на те, що весь рід Клавдіїв (за винятком хіба що Публія Клодія, який задля того, щоб вигнати Цицерона з міста, віддався на всиновлення одному плебеєві, хоча той і був молодший від нього) завжди були переконаними оптиматами та прихильниками впливу й влади патриціїв, завжди були настільки вперто й упереджено налаштовані проти народу, що ніхто з них, навіть будучи підсудним, не опускався до того, щоб одягати жалобний одяг чи просити народ про помилування; а деякі з них у суперечках та диспутах навіть стусали народних трибунів. А одна дівка-весталка навіть сіла зі своїм братом на колісницю, коли він проводив тріумф без дозволу народу, та супроводжувала його аж до Капітолію, щоб хтось із трибунів не зміг перешкодити йому чи заборонити¹.

3. Таких предків мав у своєму роді Тиберій Цезар, і до того ж – із двох сторін: батьківський – від Тиберія Нерона, материнський – від Аппія Пульхра, а вони обидва були синами Аппія Сліпого. Увійшов також він і до родини Лівіїв, бо вони прийняли діда його матері. Ця родина колись була плебейською, і свого часу також прославилася: удостоїлася восьми консульств, двох цензорств, трьох тріумфів, посади диктатора й начальника кінноти; прославили її також і славні мужі, насамперед Салінатор та Друзи. 2. Салінатор, коли був цензором, назвав усі триби легковажними, оскільки вони, засудивши та звинувативши його після попереднього консульства, знову обрали його на посаду консула й цензора. Друз, вбивши у поєдинку ворожого полководця Драуза, здобув прізвисько собі та своїм наступникам. Говорять також, що коли він був претором, то привіз із провінції Галлії золото, яке колись виплатили сенонам² при облозі Капітолію: а

¹ У 143 р. Аппій Пульхер самовільно справляв тріумф після перемоги над альпійськими племенами.

² Кельтське плем'я.

були ж чутки, що його відібрав Каміл¹. Його правнук² за видатні заслуги в боротьбі проти Гракхів отримав звання “покровитель сенату”; він же залишив сина, який у час подібної ворожнечі розпочав багато різних справ, однак його підступно вбили супротивники.

4. Батько Тиберія, Нерон, був квестором Юлія Цезаря в час александрійської війни, та, командуючи флотом, добряче спричинився до перемоги. Через це його поставили жерцем на місце Публія Сціпіона й послали в Галлію влаштовувати колонії, серед яких – Нарбон та Арелат. Коли ж Цезаря вбили, всі зі страху перед заворушеннями проголосували за амністію, а він постановив навіть видати премію тирановбивцям. 2. Опісля цього був претором, і коли наприкінці року між триумвірами виникла незгода, він залишився на своїй посаді довше, аніж було дозволено, та попрямував із консулом Луцієм Антонієм, братом триумвіра, в Перузій. Коли ж усі решта здалися, він один залишився у партії та подався спочатку в Пренест, а звідти – в Неаполь, і, марно закликаючи рабів до свободи³, втік у Сицилію. 3. Образившись, що його не допустили одразу до Секста Помпея та відмовили у праві на фаски, перейшов до Марка Антонія в Ахею. Разом із ним швидко повернувся до Рима, уклавши мир з іншими, і тоді ж на вимогу Августа віддав йому свою дружину Лівію Друзиллу, що була на той час вагітна і з якою мав уже сина. Невдовзі після цього він помер, залишивши після себе двох синів – Тиберія і Друза Неронів.

5. Дехто, базуючись лише на здогадах, вважає, що Тиберій народився у Фундах, що бабця його матері мешкала у Фундах, і що в тому містечку постановою сенату було встановлено статую богині Щастя. Але на думку багатьох авторитетів, народився він у Римі на Палатині, 16 дня до грудневих календ, за консульства Марка Емілія Лепіда й Луція Мунатія Планка, останній з яких був консулом удруге, в час филиппійської війни. Саме так записано в судових та актових книгах. Попри те, хтось подає роком його народження попередній рік, тобто за консульства Гірція й Панси, а хтось – наступний, за Сервілія Ісаврика й Луція Антонія.

6. Дитинство та юність провів у труднощах та бідах, оскільки завжди супроводжував батьків у їх втечах; під час таємної втечі з Неаполя,

¹ Золото дійсно заплатили Сенонам (390 р.); Каміл – персонаж легендарний.

² Лівій Друз.

³ Дослівно, *pilleum* – шапка, яку одягали на вільних рабів.

переховуючись у човні, коли ворог увірвався в місто, він двічі видав їх своїм плачем: уперше, коли його відірвали від лона годувальниці, і вдруге, коли вирвали з материнських обіймів ті, що прагнули полегшити тягар слабших жінок у важкий час. 2. Під час мандрівки Сицилією й Ахеєю перебував під опікою лакедемонян¹, які були клієнтами Клавдіїв. Від'їжджаючи звідти, потрапив у жахливу небезпеку: уночі зненацька ліс з усіх боків запалав, і полум'я настільки близько підступило до подорожніх, що зайнялася частина одягу та волосся Лівії. 3. Дари, що дала йому в Сицилії Помпея, сестра Секста Помпея – плащ та застібка, а також золоті булли, збереглися до цього часу, і їх показують у Байях. Після повернення до міста його за заповітом всиновив сенатор Марк Галлій та надав спадщину, проте від імені він відмовився, оскільки Галлій належав до партії, протилежної до Августової. 4 У дев'ять років на могилі батька виголосив похвальну промову з роstral'ної трибуни. Подорослішавши, під час акційського тріумфу супроводжував Августову колісницю верхи на коні, що був з лівого боку, а Марцелл, син Октавії, гарцював із правого. Керував також астичними² іграми, а на Троянських видовищах очолював гурт старших юнаків.

7. Усю свою молодість та наступний дорослий вік – від прийняття чоловічої тоги й аж до початку володарювання – провів ось як. Влаштував одні гладіаторські видовища на честь свого батька, інші – на честь діда Друза. Відбувалися вони в різний час та в різних місцях: перші – на форумі, другі – в амфітеатрі. Для цього запросив навіть деяких рудіаріїв³, заплативши їм сто тисяч сестерціїв. Ставив також видовища, однак не був на них присутній: усе влаштовував на широку ногу, витрачаючи гроші матері та вітчима. 2. Одружився із Агриппіною, донькою Марка Агриппи, онукою Цецилія Атика, римського вершника, якому адресовані листи Цицерона. Незважаючи на те, що від неї мав сина Друза й жили вони у злагоді, а вона знову була вагітна, його змусили розлучитися з нею та відразу одружитися з Юлією, донькою Августа. Зробив це з великими душевними муками, бо з Агриппіною жив у злагоді, а Юліні звички були йому чужі: адже він знав, що навіть при попередньому чоловікові вона прагнула його, про що й говорили у народі. 3. Забути про Агриппіну після розлучення було йому важко: як один раз випадково її побачив, то довго дивився

¹ Лакедемон – Спарта.

² Ігри, присвячені Діонісу.

³ Рудіарії, гладіатори, що відслужили свій строк та отримали руди – палицю для навчання новаків.

їй услід сумними й повними сліз очима, так що потурбувалися, аби вона більше не потрапляла йому на очі. З Юлією спочатку жив у злагоді та взаємній любові, але з часом що раз більше відсторонявся, так що згодом навіть спав завжди окремо – після того, як зникла запорука їх любові, спільний син, що народився в Аквілеї та помер немовлям. Втратив брата Друза в Германії, тіло його супроводжував аж до самого Рима, йдучи попереду всю дорогу пішки.

8. Свою громадську службу розпочав тим, що в різних справах у присутності Августа захищав царя Архелая, траліанів та фессалійців. Мешканцям Лаодицену, Тиатиру та Хіусу, що потерпіли від землетрусу, допомагав просити в сенату надати їм допомогу. Фаннія Ципіона, який із Вароном Муреною вчинив замах на Августа, звинуватив перед суддями та засудив у зневазі до величі. Поміж тим, займався ще двома справами: хлібом, якого тоді не вистачало, та висліджуванням невільників по всій Італії¹, господарі яких потрапили у немилість, бо хапали та утримували в неволі не тільки подорожніх, але й тих, що зі страху перед військовою службою втікали до таких сховків.

9. Першу військову службу проходив у кантабрійській експедиції на посаді військового трибуна; відтак провадив на Схід військо, повернувши вірменське царство Тиграну, та нагородивши його діадемою перед усім трибуналом. Відібрав назад ті знамена, які парфійці відібрали в Марка Красса. Після цього приблизно рік царював у Кошлатій Галлії², що була дуже неспокійна через наскоки варварів та незгоду керівників. Також воював з ретами, венделами, паннонцями, германцями. 2. У війні з ретами та венделами приборкав альпійські племена, у війні з паннонцями – Бревків та Далматів, а в Германській війні переправив у Галлію сорок тисяч полонених, поселивши їх на визначених територіях поблизу берегів Рейну. За ці перемоги входив у місто і під овації, і на колісниці, а перед тим, як дехто вважає, його нагородили зовсім новими тріумфальними регаліями – нагородами, яких ще не давали нікому до того.

3. Виконувати службові обов'язки почав у ранньому віці, перебував на

¹ Про це йшлося уже в Августа, 32.

² Так називалася трансальпійська Галлія (comata); південна називалася "briscata" – "у штанцях"; цісальпійська – "тогата".

них майже безперервно¹: був квестором, претором, консулом; згодом його повторно призначили консулом, а повноваження трибуна затримали за ним аж на п'ять років.

10. На вершині своїх здобутків у розквіті сил та здоров'я раптово вирішив якомога далі відійти від центру подій. Чи то з відрази до дружини, яку не міг уже більше терпіти, проте не міг засудити її або розлучитися з нею; чи то намагаючись уникнути неприяні через свою постійну присутність та зберегти й побільшити свій авторитет відсутністю, якщо республіка колись буде його потребувати. Дехто вважає, що коли діти Августа вже були дорослі, то добровільно відступив їм свої позиції та певну владу як другої людини в державі, ким був довший час. Наслідував Марка Агриппу, який переїхав у Митілені, коли Марк Марцелл приступив до службових обов'язків, щоб не перешкоджати й не протистояти йому своєю присутністю.

2. На цю причину він згодом вказував сам. Тоді ж просив спокою від перенасиченості почестей та спочинку від справ: не допомогли навіть покірні благання матері та заяви вітчима у сенаті, що він його покидає. Навпаки, коли вони почали наполегливіше його затримувати, то цілі чотири дні відмовлявся від їжі. Зрештою, вчинили його волю: залишивши в Римі дружину та сина, тут же подався в Остію, не сказавши навіть слова тим, що його відпроваджували, та поцілувавши тільки декого на прощання.

11. З Остії подався вздовж узбережжя Кампанії: але, довідавшись про слабкість Августа, зупинився на деякий час. Коли ж поповзли чутки, що він затримується, щоб дочекатися здійснення своїх мрій, то навіть під час бурі пустився морем до Родосу. Краса й здоровий клімат острова захопили його ще тоді, коли пристав до нього по дорозі з Вірменії. Йому сподобався невеличкий будиночок та дещо просторіше помістя і він вирішив провадити розмірений спосіб життя звичайного громадянина: без ліктора й листоноші часом прогулювався подвір'ям, розмовляв із простими греками, майже як рівний.

2. Якось одного ранку, плануючи розпорядок дня, сказав, що хотів би відвідати усіх недужих у місті: однак його підлеглі не так це зрозуміли і наказали всіх недужих принести до міського портику та розкласти відповідно до недуги. Вражений несподіванкою, Тиберій розгубився й спочатку не знав, що робити, проте обійшов усіх, перепрошуючи навіть бідних і

¹ Квестором був у 23 р (до Христа), консулом – у 13. Майже безперервно – сказано з перебільшенням, щоб підкреслити невідповідність віку та проміжків між посадами.

невідомих. 3. Лише один раз – не більше – зауважили, як він виявив свою законну владу трибуна. Часто відвідував школи й збори філософів, і коли якось виникла велика суперечка між протилежними групами, а він втрутився у неї, то трапився хтось, що брутально звинуватив його в упередженій підтримці протилежної сторони. Тиберій тихенько пішов додому та швидко повернувся зі своїми підлеглими, а через свого глашатая закликав лихослова до суду та наказав кинути його у в'язницю. 4. Згодом дізнався, що його дружину Юлію засудили за неморальність та розпусту, і що від його імені Август надав їй розлучення. Певним чином його втішила ця звістка, однак доклав усіх зусиль, на які міг спромогтися, численними листами виправдовуючи доньку перед батьком, та незважаючи на те, що вона не заслужила, залишив їй усе, що був колись подарував. 5. Коли ж уже збіг час його трибунської влади, то нарешті зізнався, що своїм від'їздом не хотів нічого іншого уникнути, як лиш підозри щодо протистояння з Гаєм та Луцієм, і попросив, щоб йому дозволили відвідати своїх близьких, за якими він дуже сумував, оскільки він вільний від такої підозри, а Гай та Луцій уже укріпилися та ніщо не перешкоджає їхньому другому місцю в республіці. Але такого дозволу не отримав: натомість йому відповіли, щоб він полишив усілякі думки про близьких, яких так радо покинув.

12. Отож залишився на Родосі супроти своєї волі, аби приховати ганьбу, і з допомогою своєї матері заледве домовився, що він відсутній – наче посланець Августа. 2. Тоді ж почав жити не лише як звичайний громадянин, але й у страхів та переживаннях, затаївшись у глибині острова, уникаючи зустрічей з тими, що пропливали поблизу Родосу, позаяк усі – чи то військові, чи цивільні посадовці, намагалися його відвідати, при найменшій нагоді завертаючи на Родос. Однак були в нього й поважніші причини для занепокоєння. Адже коли подався на Самос відвідати свого пасинка Гая, що був намісником на сході, то відчув у ньому ворожість, викликану наклепами Марка Лолія, Гаєвого прибічника й посадовця. 3. Викликало підозри й те, що своїм центуріонам, що поверталися до таборів з відпусток та мали перед ним певні зобов'язання, доручав передавати різним особам листи підозрілого змісту, які, очевидно, мали за мету спонукати їх до заворушень. Довідавшись точніше про цю підозру від Августа, почав наполегливо вимагати, аби призначили когось будь-якого рангу для нагляду за його вчинками та посланнями.

13. Полишив свої регулярні тренування на коні та вправління у зброї, відклав звичний одяг, одягнувши плащ та сандалі¹, – так жив два роки. День у день зростала злість та ненависть до нього: жителі Невмасу² навіть знищили його зображення й статуї, а коли в Римі на приватному бенкеті зайшла мова про нього, то зголосився один чоловік, який обіцяв Гаєві, що нехай-но тільки отримає наказ, то зразу сам вирушить на Родос та привезе голову вигнанця – так-бо його називали. 2. Саме це – вже не страх, а небезпека – спонукало Тиберія своїми та материнськими благаннями просити про повернення. Добився він цього певним чином завдяки випадку. Август постановив не ухвалювати жодного рішення щодо цієї справи без волі старшого сина³, а він якраз на той час посварився із Марком Лолієм і легко схилився на прохання вітчима. Тож Тиберія відкликали з дозволу Гаєя, хоча й за умови не втручатися у справи республіки.

14. Тож повернувся на восьмий після від'їзду рік у надії на велике та непохитне майбутнє, що й провіщали знаки та передбачення ще за його молодих років. 2. Коли Лівія була ще вагітна, то вдавалася до різних віщувань, чи породить вона хлопчика: взяла яйце у курки-несучки та вигривала його то власноруч, то з допомогою служниць – аж доти, доки не вилупився півник із надзвичайно великим гребенем. Астролог Скрибоній провіщав немовляті прекрасне майбутнє, навіть царювання, хоча й без царських відзнак: адже тоді ще не знали про владу цезарів. 3. Також, коли вирушив у свій перший похід – проводячи військо через Македонію в Сирію, то трапилося так, що жертвовники, посвячені колись переможними легіонами при Филиппах, самі раптово спалахнули вогнем. А згодом, коли прямував до Ілірика, відвідав оракул Геріона поблизу Патавії⁴, і витягнув жереб, що наказував йому кинути золоті тали⁵ у джерело Апона, щоб одержати відповідь на своє питання: і сталося, що випали вони щонайсприятливішим числом – навіть сьогодні під водою можна побачити ці тали. 4. А за кілька днів перед тим, як мав дістати відкликання, на верхівку його будинку сів орел, якого ніколи раніше не бачили на Родосі; день перед тим, як отримав остаточне повідомлення про відкликання, коли переодягався, то йому здалося, що туніка палає. Астролог Трасилл, що був при ньому як порадник у

¹ Плащ та сандалі – одяг простих греків, на противагу тозі й черевикам.

² Місто в Кошлатій Галлії, де Тиберій був намісником.

³ Йдеться про Гаєя.

⁴ Сучасна Падуя.

⁵ Тали – жеребки для ігор.

таких справах, угледівши здалека корабель, сказав, що він принесе добрі новини, що стало для нього у великій пригоді: Тиберій, прогулюючись із ним, саме намірився скинути його в море, бо підозрював, що він – брехун, обізнаний із таємницями, адже все, що провіщав останнім часом, поверталось не так, або й зовсім навпаки.

15. Повернувшись до Рима та представивши на форумі свого сина Друза, тут же переїхав із Помпеевого будинку, що на Каринах¹, на Есквілін, у сади Мецената, живучи у повному спокої, пильнуючи лише власні справи та зовсім не займаючись суспільними обов'язками. 2. Коли Гай та Луцій через три роки померли, Август всиновив його разом із їхнім братом Агриппою, а Тиберія змусили перед тим всиновити Германіка, братового сина. Тож після того він більше не виконував ролі голови родини, не мав більше тих прав, які втратив. Не робив подарунків, не відпускав рабів, не отримував спадщини та подарунків, хіба що лише користувався тим, що належало батькові². Отож відтоді все докладалося до побільшення його величі, а ще більше – коли засудили й вислали Агриппу, стало цілком очевидно, що надію на спадкоємство матиме лише він один.

16. Йому знову надали повноваження трибуна строком на п'ять років, доручили приборкати Германію³, а послам із Парфії після переговорів з Августом у Римі було наказано прибути до нього в провінцію. Коли прийшла звістка про заворушення в Ілірику, він переїхав туди для керування цією новою війною, яка була найважчою з усіх зовнішніх воєн після Пунічної. Вів її протягом трьох років, маючи п'ятнадцять легіонів та стільки ж допоміжних сил, у великій скруті та нестаткові продуктів. І хоча його часто відкликали, все ж він витримав, боячись, щоб сильний та близький ворог не почав наступ, коли вони відійдуть. Його терпіння отримало велику винагороду: весь Ілірик, що між Італією та Норським царством, Фракією та Македонією, а також поміж рікою Данувій і Адріатичною затокою, приборкав та повернув у підлеглість.

17. Цю славу значно побільшили сприятливі обставини. Адже приблизно в цей час Квінтілій Вар загинув у Германії разом із трьома легіонами, і ніхто не сумнівався, що переможці германці поєдналися б

¹ Аристократичний район, на західному боці Есквіліну.

² В оригіналі – “rescuium”, тобто майно, яке надавав власник у користування синові чи рабові під своїм контролем: технічно це майно належало власнику.

³ 4-6 р.

із панонцями, якщо перед тим не підкорили б Ілірик. Тому й влаштували йому тріумф, а також численні та високі почесті. Дехто пропонував, аби він прийняв прізвисько “Панонський”, дехто – “Непереможний”, а ще дехто – “Побожний”. 2. Однак Август заборонив приймати прізвисько, ще раз обіцяючи, що він буде вдоволений тим, яке прийме після його смерті¹. Сам Тиберій відмовився від тріумфу, оскільки Вар загинув, і країна була в жалобі; незважаючи на це, в місто ввійшов у консульській тозі та з лавровим вінком, вийшов на трибуну, що звели у Септах, а сенат стояв по обидва боки, та сів поміж двома консулами разом з Августом. Коли ж він привітав народ, процесія пішла по храмах.

18. Наступного року він повернувся у Германію, і дослідивши, що поразку Вара спричинила поспішність та неухважність полководців, нічого відтоді не робив без рішення консилиуму, хоча завжди був незалежним та покладався тільки на себе. Всупереч звичці, радився з багатьма про військові плани та виявляв більшу обачність, аніж звичайно. При переході Рейну весь вантаж звів до певного ліміту, і лиш тоді почав переправляти, коли сам стояв на березі й перевіряв усі повози, аби не перевозили нічого, крім дозволеного й необхідного. 2. По той бік Рейну сам жив скромно: споживав їжу, сидючи на голій траві; часто ночував без намету; всі розпорядження щодо наступного дня, а також коли виникала нагальна необхідність, роздавав у записках; додавав попередження, щоб у разі сумніву зверталися тільки до нього в будь-який час, навіть уночі.

19. Якнайсуворіше вимагав дисципліни, відновивши давні види покарань та доган: покарав доганою одного ватажка легіону за те, що той послав на інший берег кількох воїнів разом зі своїм вільновідпущеником на полювання. Хоча й залишав мало простору для долі й випадку під час битви, проте впевненіше розпочинав бій, коли під час роботи вночі раптово та без ніякого втручання падав та загасав світильник: адже говорив, що вірить у таку прикмету, бо він та його предки покладалися на неї у своїх походах. Однак на вершині перемоги його заледве не вбив якийсь бруктер², що пробрався поміж служників: але хвилювання його викрило, і на допиті він визнав, що замислював злочин.

¹ Тиберій був названим сином Августа.

² Бруктери – войовниче плем'я.

20. Повернувся з Германії у місто через два роки та провів тріумф, який відкладав: легати, прикрашені тріумфальними нагородами, йшли попереду. І перед тим, як завернути на Капітолій, зійшов із колісниць та припав до ніг свого батька, який очолював церемонію. Батона, вождя панонців, переслав у Равенну, нагородивши великими подарунками: так склав подяку за те, що той колись дозволив йому з військом втекти із вузького місця, де їх оточили¹. Тоді Тиберій влаштував бенкет для народу на тисячу столів, подарувавши по триста сестерціїв кожному. Із привезеної здобичі від свого імені та від імені брата присвятив богам храм Згоди, а також храм Поллукса й Кастора.

21. А невдовзі опісля консули видали закон, щоб він разом з Августом керував провінціями та проводив з ним перепис населення: і він, провівши жертвоприношення, вирушив до Ілірика. Однак його відкликали з дороги і він застав Августа недужого, але ще при свідомості, та провів з ним наодинці весь день. 2. Знаю, що в народі подекують, наче коли Тиберій вийшов після таємної розмови, то служники почули голос Августа: “Нещасний римський народ, який потрапить у такі повільні щелепи!” Також не пропускаю того, що говорили деякі, як Август відкрито й не приховуючи настільки засуджував його жорстокий характер, що часто переривав невимушені та легкі розмови, коли той надходив: однак лише завдяки проханням дружини не відмовився його всиновити, або ж керувався власними амбіціями, що з таким наступником за ним самим будуть колись сумувати. 3. Все ж я не можу повірити, що такий далекоглядний та розумний керівник у справі надзвичайної ваги діяв необдумано. Виглядає, що зваживши вади й чесноти Тиберія, він вирішив, що чесноти переважають: особливо тому, що привселюдно заприсягнув, що всиновлює його задля республіки. Також у листах відгукується про нього, як про найдосвідченішого у військовій справі та єдиний захист для республіки. Нижче наводжу деякі приклади із цих листів. 4. “Прощавай, любий Тиберію, та нехай щастя усміхається тобі, змагайся за мене й за Муз. Прощавай, найулюбленіший та найхоробріший друже й полководцю, або нехай я ніколи не знаю щастя”. 5. “Я щиро вихваляю твій похід цього літа, мій Тиберію, та вважаю, що за таких важких обставин і такого занепаду духу війська ніхто не міг діяти розважливіше, ніж ти діяв. А ті, що були з тобою, усі визнали, що про тебе можна сказати цей вірш:
Пильністю порятував лиш один чоловік нам цю справу.

¹ Зазвичай ворожих ватажків садили у карцер, що був біля підніжжя Капітолію. Равенна відтоді стала місцем заслання високопоставлених ворогів.

“Якщо виникає щось таке, про що слід роздумувати уважніше, або ж коли серджуся, то дуже сумую за дорогим своїм Тиберієм, і на думку мені приходять вірші Гомера:

От як зі мною він піде, то навіть з вогню ми обидва
Вернемось цілі й здорові: він все передбачити вміє!¹

6. “Коли я чую і читаю, що тебе мучать постійні труднощі, то нехай знищать мене боги, якщо моє тіло не співчуває тобі; і я благаю тебе, щоб ти беріг себе, аби ми не чули, що ти нездужаєш, адже це знищить мене й твою матір, і кине увесь римський народ у небезпеку”. “Чи я здоровий, чи ні – не має жодного значення, коли ти не здоровий”. “Богів молю, аби зберегли тебе для нас, дозволивши тобі бути здоровим зараз і завжди, якщо вони не байдужі до римського народу”.

22. Відхід Августа приховував аж доти, доки не усунув молодого Агриппу. Вбив його військовий трибун, приставлений до нього як охоронець, отримавши письмове розпорядження з відповідним наказом. Однак невідомо, чи таке розпорядження залишив умираючий Август, щоб усунути причину незгоди після своєї смерті, чи написала цей лист Лівія під іменем Августа, Тиберій же був, або й навіть не був, спільником. Коли ж трибун повідомив про виконаний наказ, Тиберій, уникаючи негайної ненависті до себе, відповів, що такого наказу не давав, і що той повинен доповісти про це сенатові. Невдовзі про справу зовсім забули.

23. Скликавши сенат, як належить трибунові, та розпочавши промову, раптово застогнав, наче від великого болю, та забажавши, щоб не лише голос, а й дух покинув його, передав промову синові Друзу, щоб той завершив. Коли ж принесли заповіт Августа, його зачитав вільновідпущеник, а з тих, що його підписували, допустив у курію тільки сенаторів, а всі решта визнали свої підписи поза курією. Заповіт розпочинався так: “Оскільки неблаганна доля вирвала у мене синів Гая та Луція, Тиберій Цезар нехай буде спадкоємцем двох третин мого майна”. Ці слова побільшили підозри тих, хто вважав, що Август призначив Тиберія своїм наступником радше з необхідності, аніж із вибору, позаяк не утримався від такої преамбули.

24. Хоча й не зволікав одразу прийняти й використовувати владу, оточивши себе загоном воїнів, що показувало силу й ознаку прийнятої посади, однак довго відмовлявся неприхованим комедійством: то

¹ Іліада, 10, 246. Переклад Бориса Тена.

докоряючи друзям, що вони не знають, якою жадливою насправді є влада, то двозначними відповідями та зумисною нерішучістю затримував сенат, коли той благав його про щось та припадав перед ним на коліна, так що у когось урвався терпець, і він у натовпі вигукнув: “Нехай або діє, або відступиться!” Хтось відверто дорікнув йому, що інші довго виконували те, що обіцяли, а він довго обіцяє те, що виконав. 2. Врешті-решт, наче змушений, шукаючи співчуття та скаржачись на гнітюче рабство, прийняв владу – щоправда лише за умови, що плекатиме надію скласти колись повноваження. Ось його слова: “Допоки прийду до такого віку, що вам видаватиметься розумним надати відпочинок моїй старості”.

25. Причиною його зволікань був страх – звідусіль загрожувала небезпека. Часто говорив, що тримає вовка за вуха¹. Адже й раб Агриппи, Клемент, зібрав немаленький загін, аби відімести за свого господаря, і Луцій Скрибон Лібон, знатний муж, таємно планував бунт, і тоді ж сталися два заворушення воїнів – в Ілirikові та в Германії. 2. Обидва війська ставили багато надзвичайних вимог, і поміж них – підвищення платні до преторської. Германці ж відмовилися визнавати воєначальника, якого вони не обирали, і спонукали Германіка, що тоді був на чолі війська, до захоплення влади, хоча той відмовлявся. Боячись, аби не сталося щось подібне, Тиберій просив сенаторів, щоб надали йому керування певною частиною на їх розсуд², бо запевняв, що хтось один не зможе керувати всім – хіба що з кимось іншим, або ж із кількома. 3. Він також вдавав, що нездужає, аби Германік спокійніше дочікувався швидкого наступництва чи певнішої участі в правлінні. Поклавши край повстанням, перехитрив та захопив Клемент³. Справу Лібона, щоб не починати своє правління надто жорстоко, представив перед сенатом аж через рік, поміж тим задовольняючись лиш заходами безпеки: коли Лібон приносив жертву разом із понтифіками, йому доручили свинцевий ніж замість ритуального⁴, а коли він просив розмови наодинці, то Тиберій погодився на неї лише за присутності сина Друза, і під час прогулянки, допоки відбувалася розмова, завжди спирався на його правицю.

¹ Грецьке прислів'я.

² Таких частин Тиберій бачив три – Рим, провінції та військо.

³ Клемент видавав себе за Агриппу.

⁴ Сецеспіта, ритуальний ніж для жертвоприношень, мав довге гостре лезо, загострене з обох боків.

26. Тож звільнившись від страху, спочатку виявив себе як скромний громадянин, або ж навіть іще смиренніше, аніж звичайний. Із численних та високих почесей прийняв лише деякі, та й то невеликі. Коли його день народження збігся із плебейськими іграми, то він заледве погодився вшанувати подію лиш однією додатковою колісницею з двійкою коней. Заборонив присвячувати собі храми, жерців, священнослужителів; ставити статуї та образи дозволяв хіба що у винятковому випадку; давав на це дозвіл тільки тоді, коли вони стояли не разом із статуями богів, а як прикраси храмів. 2. Заборонив присягати на вірність своїм постановам¹, не дав дозволу назвати місяць вересень Тиберієвим, а жовтень – Лівієвим. Відмовився від звання імператора, титулу “батька батьківщини”, дубового вінка² у передпокої; навіть титул Августа використовував лише в офіційних листах до царів та правителів, хоча й отримав його у спадок. Консульство приймав не більше, аніж три рази, причому одне всього на кілька днів, інше – на три місяці, а третє – до березневих ід, хоча й був у від’їзді.

27. Настільки був ненависним до підлабузництва, що жодного сенатора не підпускав до своєї лектики – ані з привітанням, ані по справах; а коли ж екс-консул³ для вибачення намагався припасти йому до колін, то Тиберій так відскочив, що аж упав на спину. А коли хтось у розмові або ж у довшій промові говорив улесливо, то не зволікаючи переривав, дорікав та поправляв його. Коли ж назвали його “Владикою”, то просив, щоб його більше не принижували таким іменем. Коли хтось назвав його справи “священними”, а ще хтось сказав, що звертається до сенату за його “волею”, то він змусив їх змінити слова “священний” на “працьовитий”, а “воля” – на “порада”.

28. До того ж, незворушно й терпеливо сприймав насмішки, недобрі розголоси та різні віршики про себе та про своїх, часто стверджуючи, що у вільній державі повинна існувати свобода мови та думки. А коли сенат пропонував визнати такі витівки злочинами та подати на їх авторів до суду, Тиберій відповів: “У нас немає стільки вільного часу, аби вплутуватися у ці чисельні справи: якщо ж відкрити цю прірву, то не зможете робити нічого іншого, а цим лиш притягнете до себе подібні скарги”. Збереглася також доволі скромна цитата із його

¹ Йдеться про клятву на вірність усім справам, які вчинив та вчинить імператор: таку клятву давали Августові щорічно.

² Уперше надали Августові як спасителю всіх громадян.

³ Квінт Гатерій, що виступив із саркастичною промовою проти Тиберія.

промови в сенаті: “Якщо хтось буде критикувати мене, то намагатимусь пояснити йому свої вчинки та слова, якщо ж він все ж наполягатиме, то неприязнь буде взаємною”.

29. Усе це підсилювалося тим, що він сам переходив усілякі межі етикету, звертаючись до senatorів та всього сенату. Не погоджуючись у курії з Квінтом Гатерієм, сказав: “Вибач мені, будь ласка, якщо я, сенатор, супроти тебе вільніше висловлюся”. І згодом додав, звертаючись до всіх: “Говорю вам зараз, отці-сенатори, як і колись говорив, що добрий та праведний керівник, якому ви надали таку велику й необмежену владу, повинен служити сенатові й усьому народові, а деколи – й окремим громадянам. Не соромлюся так говорити, оскільки ви для мене завжди були добрими, справедливими та прихильними – і є такими й зараз”.

30. Запровадив також певний вид свободи, затримавши за сенатом та магістратом¹ колишню поважаність та владу. Не було жодної більшої чи меншої, загальної чи приватної справи, яку не виклав би перед отцями-сенаторами: про податки та монополії², про зведення чи відбудовування будинків, навіть про набір чи розпуск воїнів, про розподіл легіонів та допоміжних військ, а також про те, кому продовжити повноваження чи доручити окремі походи, чи що і як йому слід відповідати на листи інших правителів. Ватажка кінного загону притягнув до відповідальності перед сенатом у справі про насильство й грабунок³. У курію входив завжди сам-один, а коли раз його принесли недужого на лектиці, то негайно відпустив служників.

31. Ніколи не протестував, коли деякі постанови приймали всупереч його думці. Навіть коли був проти відлучення з міста вже призначених урядовців, щоб вони завжди могли приступити до виконання обов'язків, усе ж один призначений претор отримав дозвіл на поїздку як посланець⁴. Ще одного разу, коли запропонував, аби гроші, що перейшли требійцям за заповітом на побудову нового театру, перевести на улаштування шляху, то досягнути цього не зміг, бо такою

¹ Магістрат – посада громадянських службовців; сенат – верховна рада республіки.

² Тобто про надання окремим особам чи компаніям виняткових прав продавати певні товари. Заборонено у Кодексі Юстина, 4. 59. 1.

³ Військові справи сенат зазвичай не розглядав.

⁴ Йдеться, очевидно, про зловживання службовим становищем (Див. Цицерон, Про закони, 3, 18).

була воля грошодавця. Якось, коли сенат під час голосування розділювався на дві частини, а Тиберій долучився до меншості, – ніхто за ним не перейшов. 2. Також інші справи провадив лише через магістрат – звичним порядком; консули мали такий авторитет, що деякі посланці з Африки підходили до них із скаргами, що Цезар¹, до якого їх послали, зволікає з рішенням. Але це не дивувало: усі-бо бачили, як він сам вставав перед ними і давав їм дорогу.

32. Висловив догану військовим консулярам² за те, що вони не подали сенатові письмового звіту про свої дії, а також за те, що вони зверталися особисто до нього з приводу розподілу військових нагород, так начебто не мали права зробити це самі. Похвалив претора, коли той перед прийняттям обов'язків згідно з давнім звичаєм перед народними зборами виголосив похвальну промову про своїх попередників. На похоронних процесіях деяких відомих людей був присутній аж до спалювання. 2. Таку ж розважливість виявляв і щодо менше відомих людей та щодо менше важливих справ. Коли урядовці з Родосу вислали йому офіційного листа без відповідного припису³, то викликав їх до себе і, не дорікнувши ані словом, наказав приписати все, що потрібно, та відпустив. Коли Тиберій прийшов до граматака Діогена, який щосуботи⁴ читав лекції на Родосі, в позаурочний час, той не прийняв його, а послав до нього раба з повідомленням, щоб він прийшов на сьомий день; а коли згодом Діоген сам прийшов у Рим до дверей імператора, щоб привітати його, Тиберій покарав його лиш тим, що наказав прийти через сім років. А коли намісники переконували його збільшити податок провінціям, то він відповів, що добрий пастух стриже овець, а не здирає з них шкіру.

33. Однак мало-помалу виявив себе правителем: хоча довго поводився по-різному, однак все частіше й частіше турбувався про благоустрій та добробут республіки. Спочатку він втручався тільки для того, аби запобігти зловживанням. Відтак відхиляв деякі рішення сенату, часто пропонував свою допомогу магістратові у вирішенні судових справ, засідаючи разом з ним або ж навпроти, на лаві⁵; і якщо виникала підозра, що якогось зі підсудних виправдають безпідставно, то

¹ Тиберій.

² Консуляр – легат з консульським рангом.

³ Припис полягав у побажанні здоров'я і т. д.

⁴ Виглядає, що термін “субота” на той час уже став широковживаним.

⁵ Тобто на кінець округлої лави, для того, щоб залишити місце преторові посередині (курульне місце).

раптово підводився й або із свого місця, або з квесторської трибуни нагадував суддям про закони, доброчесність та про злочин, що перед ними. Також намагався виправити народні звичаї, зіпсовані бездіяльністю чи поганими звичками.

34. Витрати на видовища й ігри скоротив, понизивши плату акторам та скоротивши до певного числа кількість пар гладіаторів. Сильно скаржачись на те, що ціни на корінфський посуд неймовірно виросли, а за три кефалі¹ заплатили тридцять тисяч, встановив обмеження на домашній крам, а також наказав сенатові щороку переглядати ціни на продукти, надавши еділам повноваження наглядати за їдальнями й пекарнями: аж до того, щоб вони не дозволяли продавати у них навіть печиво². А щоб самому бути прикладом ощадливості, на щорічних святкуваннях подавав страви з попереднього дня або ж навіть уже розпочаті, як-от половину вепра, стверджуючи, що вона смакує так само, як і цілий. 2. Заборонив едиктом щоденні привітальні поцілунки³ та обмін святковими подарунками⁴ після січневих календ. Як правило, сам віддаровував кожному в чотири рази більші подарунки, але не терпів, коли до нього протягом цілого місяця приходили з дарами ті, що не змогли привітати його під час свята.

35. Відродив звичай предків, за яким родичі могли засуджувати жінок легкої поведінки у разі відсутності громадських позивачів. Римського вершника, що заприсягнувся ніколи не розлучатися з дружиною, від присяги звільнив, оскільки той застав її з зятем. Безсоромних жінок, що задля уникнення покарання покидали сан та привілеї матрон, проголошуючи себе повіями⁵, а також розпусних юнаків обох санів, що добровільно піддавалися ганебному покаранню, щоб всупереч постанові сенату виступити на сцені й арені – всіх їх покарав вигнанням, аби не шукали порятунку в таких хитрощах. Позбавив сенатора широкої облямівки на тозі, дізнавшись, що той подався у свій масток перед липневими календами⁶, щоб після цього дешевше

¹ Рибка, що дорого цінувалася (*Mullus barbatus*).

² За древнім звичаєм, харчі мали готуватися тільки вдома.

³ Із міркувань гігієни та моралі.

⁴ Подарунок на щастя.

⁵ За давнім переконанням, покаранням було уже визнання провини.

⁶ Липневі календи, 1 липня, був строком поновлення договорів на оренду житла.

винайняти житло у Римі. Іншого ж позбавив квестури, бо той одружився за день перед, а розлучився день після жеребкування¹.

36. Скасував іноземні церемонії – єгипетські та юдейські обряди, змусивши тих, що притримувалися цих забобонів, спалити весь ритуальний одяг та приладдя. Усіх молодих юдеїв під виглядом військової служби відіслав у провінції з гіршим кліматом, а всіх інших цієї ж раси чи подібних вірувань вигнав із міста під страхом вічного рабства в разі непокори. Вигнав також астрологів, однак помилював тих, які просили його та обіцяли полишити своє заняття.

37. Насамперед турбувався про забезпечення спокою від бродяг, розбійників та бунтівників. Задля цього частіше, ніж звичайно розоставив по Італії військові пости. У Римі влаштував табори для когорт преторіанців, які до того не мали постійного місця й розташовувалися будь-де. 2. Усіляким заворушенням намагався запобігти завчасу, а ті, які виникали, придушував одразу. Коли сварка в театрі завершилася вбивством, то він покарав засланням і причетних, і акторів, через яких виникла суперечка, і жодні благання народу не змогли намовити його повернути їх. 3. Коли простолюд із Полленції² під час похорону одного центуріона не хотів випустити процесію з форуму, вимагаючи у спадкоємців грошей на гладіаторські ігри, Тиберій вивіз з Рима одну когорту, а з Коттійського царства – другу, не викриваючи справжнього призначення. Вони, оголивши раптово зброю та сурмлячи у сурми, через різні брами ввійшли в місто й полонили більшість простолюду та декуріонів³ на довічне ув'язнення. Скасував звичай прихистку⁴, де він ще тільки існував. За те, що жителі Цизика вчинили винятково незаконні дії щодо римських громадян, Тиберій позбавив їх свободи, яку вони заслужили ще у війні з Мітридатом. 4. Після прийняття повноважень ніколи більше не виступав проти ворогів сам – завжди посилав легатів: і навіть це – тільки з примусу та необхідності. Непевних та ворожих царів тримав у покорі радше завдяки погрозам та переконанням, аніж завдяки силі; деяких, заманивши до себе лестощами й обіцянками, більше не

¹ Жеребкування відбувалося для призначення провінцій та обов'язків. Одружені мали певні привілеї, наприклад те, що їх залишали на місці.

² Місто в Лігурії, поблизу Коттійських Альп.

³ Тобто членів місцевого сенату.

⁴ Йдеться про отримання прихистку в храмах та святих місцях задля уникнення покарання за злочини. Про це говорить Августин, "Про Місто Боже", 1, 1.

відпустив, як германця Маробода, фракійця Раскупора та каппадокійця Археляя, надавши його царству статус провінції.

38. Упродовж двох років після прийняття влади й ноги не виставляв поза ворота; навіть згодом не виїжджав далі, аніж у ближні міста, щонайдалі – до Антію, до того ж – усього на кілька днів та дуже рідко. Проте часто заявляв, що має намір відвідати провінції та військо, майже щороку готуючись до такого походу: збирав повози, розподіляв продовольство по муніципіях та колоніях, навіть дозволяв приносити жертви за успішну подорож та повернення, так що в народі жартівливо називали його “Каліпідом”, який, за грецьким прислів'ям, біжучи, не просувається уперед ані на лікоть¹.

39. Однак втративши двох синів (Германік загинув у Сирії, а Друз – у Римі), з горя подався в Кампанію: тоді ж виникла загальна думка й розійшлася чутка, що він звідти ніколи не повернеться та швидко там помре². Майже так воно і сталося: адже й до Рима більше не повертався, а кілька днів опісля, коли обідав на віллі поблизу Тарацини під назвою “Печера”, зі стелі раптово почали падати величезні камені, побивши багатьох гостей та слуг. Тиберій випадково вцілів³.

40. Проїхавши Кампанію та освятивши Капітолій в Капуї та храм Августа в Нолах – властиво, це був привід його подорожі, – попрямував на Капрі. Цей острів приваблював його тим, що був доступний лише в одному невеличкому місці, а з усіх інших боків оточений величезними крутими скелями й глибокими водами. Та народ наполегливими проханнями тут же відкликав його назад, оскільки сталося нещастя: у Фіденах під час гладіаторських ігор завалився амфітеатр і загинуло понад двадцять тисяч людей. Тож він переправився знову на континент, дозволивши усім приходити до нього, незважаючи на те, що виїжджаючи з міста, заборонив турбувати його, та й відмовлявся від усіляких зустрічей навіть у дорозі.

41. Повернувшись знову на острів, зовсім перестав займатися справами республіки: ніколи більше не поповнював декурії вершників⁴, не призначав військових трибунів¹ та префектів², не міняв

¹ Таке ж прислів'я зустрічаємо в Цицерона (До Аттика, XIII, 12, 3).

² Такі переконання, зрозуміло, базувалися на віщуваннях.

³ Тацит говорить, що Тиберій прикрив своїм тілом Сеян (Аннали, IV, 59).

⁴ Суддівські колегії.

керівництво жодних провінцій; Іспанія й Сирія протягом кількох років залишалися без консульських легатів³; Вірменію скупували парфи, Моезію – дакійці й сармати, Галлію спустошували германці. Він зовсім занедбав усе: це було великим безчестям та злочином супроти республіки.

42. Тож отримавши свободу на самоті та перебуваючи подалі від громадського ока, врешті розкрив усі свої вади, які довго приховував: про них розкажу спочатку та детальніше. Коли був ще новобранцем, у таборах через надмірну пристрасть до вина його називали “Биберій” замість Тиберій, “Кальдій” замість Клавдій, та “Мерон” замість Нерон⁴. Згодом, коли став імператором та взявся за виправлення звичаїв народу, провів цілу ніч та два дні поспіль, бенкетуючи та випиваючи з Помпонієм Флакком та Луцієм Пізоном⁵. Негайно після цього призначив одного префектом провінції Сирії, а другого – префектом Рима, називаючи їх у наказі найдорожчими й повсякчасними своїми друзями. 2. Цестія Галла, похитливого й марнотратного старого, якого ще Август колись називав непорядним, Тиберій ганьбив перед сенатом: однак уже декілька днів після того сам домовився про бенкет у нього, вимагаючи, щоб той нічого не міняв та не пропускав із заведених звичаїв, так щоб навіть оголені дівчата прислужували бенкетуючим. Надав перевагу зовсім невідомому претенденту на посаду квестора перед кандидатами з найвідоміших родин через те, що той на бенкеті випив за здоров’я імператора цілу амфору вина⁶. Азелію Сабіну дав двісті тисяч сестерціїв за діалог, у якому вели суперечку гриб, фікус, моллюск та дрізд. Згодом встановив навіть нову посаду – керівника імператорських розваг, призначивши на неї Тита Цезонія Приска, римського вершника.

43. На Капрі, опинившись поодаль від усіх, влаштував навіть окремі спальні – кубла таємної розпусти. Там звідусіль зібрав юрми юнаків та дівчат, винахідників неймовірних зносин, яких називав “спінтріями”⁷:

¹ Керівники легіонів.

² Керівники кінноти.

³ Консульські легати керували імператорськими провінціями.

⁴ Тиберій Клавдій Нерон – повне ім’я, що жартома переробили: Биберій – від лат. “bibere” – “пити”, “caldum” – тепле вино, “тего” – від “tegum”, чисте нерозведене вино. Греки та римляни завжди розводили вино водою.

⁵ Про це згадує й Сенека (Листи до Луцілія, 83).

⁶ Амфора (майже 40 л.), звичайно, перебільшення.

⁷ Із грец., “зв’язка”.

одні з одними вони сходилися по троє перед ним, щоб так розбудити його упадаючу похоть. Спальні, що були в різних місцях будинку, обвішав жакливо вульгарними картинами й скульптурами, розклав у них книги Елефантиди¹, аби комусь під час заняття не забракло відповідного прикладу. До того ж, у лісках та парках влаштував численні “Венерині місця”, де поміж скелями та печерами юнаки й дівчата зображали фавнів та німф. Через усе це в народі острів почали відверто називати “козлиним”, дещо переінакшуючи його назву².

44. Гула, однак, про нього ще й більша неслава – така, що заледве можна про неї говорити чи слухати, та годі й повірити: набрав собі немовлят, яких називав “рибками”, аби повзали по його стегнах, коли він купався, та збуджували його своїми губками й ручками; дещо старших дітей, що не перестали ще ссати молоко, також використовував для задоволення своєї похоті. Така схильність, очевидно, була в нього від природи та проявилася з віком. 2. Коли йому пропонували або картину Паррасія, на якій Атланта вдовольняла Мелеагра, або мільйон сестерціїв, якщо він соромитиметься цього зображення, то не лише вибрав картину, а навіть повісив її у спальні. Подейкують, що якимось під час жертвоприношення настільки спокусився красою прислужника, який ніс кадильницю, що не міг стриматися, й заледве богослужіння скінчилося, тут же відтягнув його та звів, а також і його брата, флейтиста. Коли ж вони обидва почали дорікати один одному за вчинок, то наказав зламати їм гомілки.

45. Також і над жінками часто знущався, бувало, що й навіть над знатними: найочевидніший приклад цього – загибель Малонії. Затягнувши її до себе, Тиберій через рішучий спротив не зміг добитися від неї усього; тож віддав її інформаторам, а на суді постійно перепитував: “Чи ж не шкодувала?” Тоді вона, привселюдно назвавши його смердючим волохатим дідуганом із непристойним ротом, вибігла із суду, подалася додому та заколола себе ножем. Відтоді й виник ателланський ексодій³, отримав загальне визнання та широко розповсюдився під час найближчих ігрищ: “старий козел облизує кізочок”.

46. Щодо грошей, то був ошадливий та скупий: супутникам у походах і поїздках за кордон ніколи не давав грошей, а тільки постачав їх

¹ Еротичні книги.

² Саргінеус.

³ Ексодій – кінцевий дивертисмент на виставі.

продовольством. Лиш одного разу він виявив до них щедрість, і то тільки через щирість свого вітчима. Розподіливши їх на три класи, відповідно до достоїнства, дав першим по шістсот тисяч сестерціїв, другим – по чотириста, і третім – по двісті: а останніх навіть не називав “друзями”, а “треками”¹.

47. За весь час правління не збудував жодного великого храму: навіть те, що був розпочав – храм Августа й відновлення театру Помпея залишив незавершеним після стількох років. Не організував жодного спектаклю: навіть на тих, що влаштовували інші, показувався дуже рідко, аби хто не просив чогось у нього, як-от після однієї вистави його змусили викупити Акція, комедійного актора. Декількох сенаторів підтримав у бідності: але щоб не допомагати багатом, вирішив мати справу лише з тими, які подадуть відповідні причини сенатові. Через це багато хто зі скромності та сорому відступився, як, наприклад, Гортал, онук оратора Квінта Гортензія: Август переконав його народити аж чотирьох дітей, незважаючи на скромні статки².

48. Для народу був щедрий лише двічі: перший раз, коли надав кредит у сто мільйонів сестерціїв без відсотків на три роки, а другий – коли за власний кошт відновив блоки будинків кількох власників, що згоріли під час пожежі на Целійському пагорбі³. На першу подачку спромігся лиш тоді, коли народ перебував у жахливій скруті й благав про допомогу: рішення сенату, щоб кредитори вклали дві третини свого майна в землю, а боржники негайно виплатили таку ж суму грошима, зовсім не допомогло⁴; друга подачка також була спрямована для полегшення важкого становища. Однак із цією благочинністю так високо заносився, що наказав перейменувати Целійський пагорб на Августів⁵. 2. Подвоївши військам суму, яку заповів для них Август, не давав їм більше нічого, хіба лиш преторіанцям видав по тисячі динаріїв, бо вони не перейшли на сторону Сеяна, та зробив деякі подарунки сирійським легіонам за те, що вони одні не мали серед

¹ Зневажливе звертання.

² Август піклувався про відновлення римських родин. Сам Август надав його дідові, Гортензію, маєток, але майно згодом конфіскували. (Див. Август, 41, 1).

³ Такі пожежі траплялися у 27 та 36 р., при чому друга була також на Авентинському пагорбі.

⁴ Йдеться про фінансову кризу 33 р. Про це говорить Тацит (Аннали, 4,64).

⁵ Тацит говорить, що це зробив сенат (Аннали, 4.64), оскільки статуя Тиберія залишилася неторкнutoю посередині палаючого району.

своїх знамен Сеянових¹. Ветеранів звільняв дуже рідко: їх старість означала близьку смерть, а смерть – заощадження грошей². Ніколи не допомагав провінціям, хіба що Азії, коли землетрус зруйнував там кілька міст.

49. У швидкому часі почав заповзято вдаватися до грабунку. Багато хто знає, що Гнея Лентула Авгура, власника значних маєтків, страхом та погрозами Тиберій довів до самогубства, щоб залишитися єдиним спадкоємцем; засудив Лепіду, жінку з дуже знатного роду, аби догодити Квірину, вельми багатому й бездітному консулярові, який, розлучившись із нею опісля двадцяти років спільного життя, звинувачував її у спробі отруїти його; 2. до того ж, конфіскував маєтки галльських, іспанських, сирійських та грецьких правителів, прикриваючись навіть найменшими та безсоромними наклепами: деяким закидали тільки те, що частину власного майна вони мали у грошах³; численні міста й окремих громадян позбавив давніх привілеїв, прибутків з родовищ⁴ та податкових прав; а Вонон, парфійський цар, що втік в Антіохію з величезними скарбами, коли його вигнали з царства, сподівався отримати прихисток у римського народу, але його підступно пограбували та вбили.

50. Гнів супроти родичів скерував насамперед проти свого брата Друза, представивши його лист, у якому він дискутує з ним про те, як спонукати Августа відновити республіку; згодом гнів перекинувся й на інших. Зовсім не співчував та не допомагав своїй дружині Юлії, що була на вигнанні: але це було чи не найменшим. За батьківським вироком, її замкнули у стінах одного міста: але Тиберій заборонив їй виходити з дому взагалі, а також підтримувати стосунки з людьми. Позбавив її також батьківських грошей, що виділялися щороку, підвівши це під загальний закон, так начебто Август нічого не сказав про це у заповіті. 2. Свою матір, Лівію, сприймав як суперницю: підозрював, що вона прагне захопити собі частину влади. Тож почав уникати частих зустрічей та довгих розмов із нею, аби не виникало підозри, що він користується її порадами: зрештою, часто так і

¹ Зазвичай на військових знаменах під орлом (чи іншим знаком) був образ імператора.

² Ветеранам платили пенсію.

³ Звинувачували їх у тому, що ці гроші вони тримали для потреб заколоту.

Цезар встановив ліміт, який можна було тримати – 60 000 сестерціїв.

⁴ Родовища корисних копалин спочатку були приватними, а потім перейшли у власність імперії.

відбувалося насправді. Коли ж сенат запропонував надати йому, окрім “Августа”, титул “Син Лівії”, Тиберій дуже образився. 3. Через це не дозволив, аби її називали “матір’ю батьківщини” та привселюдно надавали будь-які значні почесті: навпаки, часто застерігав її не втручатися у важливі справи, що начебто не личить жінці – особливо ж тоді, коли дізнався, що вона сама була присутня під час пожежі храму Вести й спонукала народ і воїнів до рішучих дій – саме так, як робила ще за життя свого чоловіка.

51. Урешті, дійшов до відкритої конфронтації з нею: говорять, що причина цього полягала ось у чому. Якось вона наполягла, щоб зарахувати в декурію одного чоловіка, якому щойно надали громадянство: Тиберій же відмовився це зробити, хіба лиш за умови, що це офіційно запишуть як вимогу матері. Вона ж, протестуючи, принесла з сакрарію¹ й зачитала давні Августові листи, в яких він писав про жорстокість та впертість Тиберія. Він же настільки перейнявся фактом, що листи так довго збереглися й так вороже повернулися проти нього, що дехто вважає, що з усіх причин його відходу саме ця була чи не найголовнішою. 2. Загалом, за три роки після свого відходу та до смерті матері зустрівся з нею тільки раз, і то лиш одного дня та всього на кілька годин; також і згодом не відвідував її, коли вона занедужала; коли ж померла, то протягом багатьох днів обіцяв приїхати – так що поховали її аж тоді, коли тіло почало розкладатися й гнити; заборонив освячувати матір, видаючи це за її власну волю. Зрештою, зовсім знехтував її заповітом та постарався зашкодити усім її друзям та близьким – навіть тим, яким вона, умираючи, доручила турбуватися про її похорон: одного з них, чоловіка вершницького сану, навіть засудив до каторги на водяному колесі².

52. До своїх обох синів – рідного, Друза, та всиновленого, Германіка, ніколи не ставився з батьківською любов’ю: гнівався на розбещеність Друза, оскільки той вів розпусний та марнотратний спосіб життя. Тож навіть коли він помер, Тиберій дуже не розпачав: невдовзі після похорону приступив до звичних обов’язків та скасував довгий траур. 2. Навіть коли посланці з Іліону³ дещо пізніше прийшли втішати Тиберія, то він, немов уже забувши колишній сум та наче

¹ Сховище, де зберігалися цінні документи.

² Каторжні роботи на водяних колесах для зрошення полів уважалися одними з найважчих.

³ Іліон – інша назва Трої.

насміхаючись, відповів, що й сам висловлює їм співчуття, бо вони втратили славного громадянина – Гектора. Настільки намагався принизити Германіка, що применшував навіть найкращі його дії та висловлювався про його перемоги як про шкідливі для республіки. Коли ж Германік, не порадившись із ним, подався до Александрії, – там стався жадливий та несподіваний голод, Тиберій подав скаргу сенатові¹. 3. Також стверджують, що Тиберій спричинився до смерті Германіка, заручившись допомогою Гнея Пізона, що був легатом у Сирії. Подейкують, що як тільки Пізона почали допитувати у справі, то він міг би виставити ці документи, якщо Тиберій не подбав би про те, щоб вилучити їх у нього, коли він таємно їх показував, а самого вбити. Мабуть, саме тому в різних місцях по місту з’явилися написи, а по ночах – навіть вигуки: “Поверни нам Германіка!” Сам Тиберій згодом побільшив підозри тим, що жорстоко розправився з дружиною та дітьми Германіка.

53. Коли Агриппіна, його невістка, після смерті свого чоловіка почала відвертіше скаржитися на щось, то він, схопивши її за руку, процитував грецький вірш:

Якщо не владарюєш – це за кривду маєш, донечко?

І надалі більше не вшановував її розмовою. Якось при обіді він подав їй яблуко, а вона відмовилася його брати: після цього він зовсім перестав запрошувати її до себе, вдаючи, що його звинувачують у спробі отруєння. Та насправді все це було вигадано зумисне: він сам запропонував їй яблуко задля того, щоб отримати таку нагоду, а вона – відмовитися, начебто від вірної загибелі. 2. Врешті, звинувативши її у бажанні втекти до статуї Августа, чи до війська, відіслав у Пандатрію, а коли вона почала скаржитися, то з його наказу центуріон бив її доти, доки вона не втратила око. А тоді, коли постановила померти голодною смертю, наказав силою відкрити їй уста й напихати їжею. І навіть після її загибелі Тиберій продовжував знищувати пам’ять про неї: навіть переконав сенат захувати день її народження до нещасливих; крім того, вважав своєю заслугою, що не задушив її та не кинув у Гемонію². За таке благодіяння Тиберій навіть прийняв декрет сенату, щоб йому склали почесні та принесли золоті дари у храмі Юпітера Капітолійського.

¹ Єгипет уважався власністю імператора, і тому жоден сенатор не мав права туди їхати без дозволу.

² Сходи Ридань – спуск з Капітолійського пагорба.

54. Від Германіка мав трьох онуків – Нерона, Друза й Гая; син Друз залишив йому лиш одного – Тиберія. Коли його сини загинули, представив перед сенатом двох старших синів Германіка – Нерона й Друза, постановивши роздавати подарунки народові в день їх повноліття. Але як лиш дізнався, що на початку наступного року народ відкрито приносив жертви за їх здоров'я, то виніс попередження сенатові, що такі почесті повинні надаватися тільки досвідченим та поважаним особам. 2. І відтоді відкрилися його справжні почуття до них: з усіх боків намагався очорнити їх неправдивими звинуваченнями, різними підступами викликав у них гнів, аби мати за що їх звинувачувати. Врешті-решт, написав на них письмову скаргу жахливого змісту, і коли їх визнали ворогами, заморив голодом: Нерона – на острові Понтій, Друза – у підземеллях Палатинського замку. Вважають, що Нерона змусили накласти на себе руки, коли нібито за постановою сенату до нього прийшов кат із путами та гаками¹; Друза ж настільки виснажили голодом, що він уже намагався їсти солому зі свого ложа. А їхні останки згодом так порозкидали, що заледве вдалося їх зібрати.

55. Попри давніх своїх друзів та близьких, вибрав собі двадцять осіб з числа перших людей у місті – як порадників у справах республіки. З усіх них заледве двох чи трьох залишив у спокої, знищивши всіх інших, вигадавши ту чи іншу причину. Однією з таких причин була смерть Елія Сеяна, якого Тиберій сам ввів у верховну владу не так із власного бажання, як із прагнення з його допомогою та підступом позбутися дітей Германіка, утвердивши натомість позиції свого власного онука, Друзового сина, як наступника.

56. Зовсім не м'якше поведився із греками, які оточували його – незважаючи на те, що до їх товариства ставився особливо чуйно. Ксенон, один із них, розмовляв надзвичайно вишукано: Тиберій запитав його, який це такий цікавий діалект, – той відповів, що дорійський; тоді ж Тиберій вислав його у Цинарію, сприйнявши це як натяк на своє колишнє вигнання, оскільки й на Родосі використовували дорійський діалект. Також мав звичку за обідом ставити питання із тих книг, що сам читав кожного дня: і дізнавшись, що граматик Селевк випитує у слуг, яких саме авторів і коли він читає, таким чином наперед готуючись до запитань, то спочатку вигнав його із товариства, а згодом примусив покінчити життя самогубством.

¹ Це був знак, що його засудили до смертної кари: мотузка була для того, аби його задушити, а гак – щоб затягнути тіло до Тибру.

57. Не приховував своєї жорстокої й свавільної природи навіть у юнацькі роки. Такі риси Тиберія ще колись давно своїм тонким чуттям помітив Теодор з Гадари, вчитель риторики: адже, часто сварячи його, влучно називав “болотом, замішаним на крові”. Однак значно більше його риси виявилися тоді, коли став імператором, і головню – на самих початках, коли завойовував прихильність народу вдаваною м’якістю. 2. Один жартівник¹ під час якоїсь похоронної процесії привселюдно попросив померлого передати Августові, що народові так і не повернули всієї обіцяної спадщини: Тиберій же наказав привести його до себе, віддав усе належне², а тоді наказав покарати на смерть, щоб той мав змогу доповісти своєму батькові усю правду. Невдовзі після цього випадку римський вершник на ім’я Помпей заповзявся щось заперечувати в сенаті: погрожуючи йому кайданами, Тиберій злорадно пожартував, що з Помпея зробить його помпеяном, таким чином насміхаючись над іменем чоловіка та над лихою долею колишньої партії³.

58. Десь у той час претор запитав його, чи конче судити за зневагу до величі – Тиберій же відповів, що законів потрібно дотримуватися: і дотримувався їх із надзвичайною жорстокістю. Хтось зняв голову із статуї Августа, щоб встановити іншу⁴: справу було передано до сенату, й оскільки вона не була певною, то застосували тортури. Коли ж винуватця засудили, мало-помалу подібні звинувачення дійшли аж до того, що важкими злочинами почали вважати й зовсім незначні, як-от коли хтось бив раба перед пам’ятником Августа чи міняв одяг, або ж приносив монету чи перстень із його зображенням до вбиральні чи борделю, або навіть якщо хтось критикував якісь його слова чи вчинки. Стратили навіть одного чоловіка, який дозволив, щоб йому склали почесті в його ж місті у той день, у який колись складали почесті Августові.

59. Загалом, багато всіляких жорстоких та кривавих вчинків Тиберій робив під виглядом строгості та виправляння звичаїв, а насправді – для задоволення природи свого характеру. Про це в народі ходило багато

¹ Можливо, йдеться про клоунів, які часом брали участь у похоронних процесіях.

² Подвійне значення слова “debitum” – борг, або належне.

³ Усі члени партії підпадали під проскрипції.

⁴ Зробив це Граній Марцел, щоб встановити голову Тиберія.

віршників, у яких описувалося усе зло, яке він зробив, та звучали перестороги щодо майбутнього:

Ти – безсердечність сама – чи ще щось до цього додати?

Хай пропаду, якщо ти – милий для матері син.

Ти – і не вершник. Чому? Ста тисяч¹ немає у тебе,

Й ще ось: на Родосі² ти був на вигнанні, згадай.

Цезарю, вік золотий Сатурна перемінив ти:

Бути залізним³ йому, Цезар допоки живий.

Він же гордує вином, відчувши спрагу до крові:

Так він тепер її п'є, як і вино⁴ колись пив.

Сулла, Ромуле⁵, глянь – твоїм нещастям щасливий⁶,

Марія також згадай, грізний його поворот⁷.

Також – Антонія, що поривався до міжусобиць, –

Глянь лиш на руки його, зрошені кров'ю не раз.

От і скажи: Рим пропав! Без кровопролиття ніхто ще

З тих, хто з вигнання вернувся, влади у них не здобув.

Спочатку він пояснював це як справи тих, кому були ненависні його реформи, що вказували не на їх внутрішні почуття, а на вияв гніву та невдоволення, часто кажучи: “Хай ненавидять, але поважають”. Однак згодом він сам довів, що усі ці перестороги є слухними та справедливими.

60. Якось кілька днів по тому, як Тиберій прибув на Капрі, один рибак зненацька підступив до нього, коли він був наодинці, пропонуючи величезну кефаль: Тиберій же наказав натерти цією рибою лице рибаків, бо налякався, що той пробрався до нього через весь острів крізь скелі та бездоріжжя; під час покарання рибак подякував долі, що не приніс величезного краба, якого також зловив: Тиберій тут же наказав роздерти йому лице тим крабом. Воїна-преторіанця, що викрав павича із його садка, покарав смертю. Коли ж лектика, в якій він

¹ Вершники повинні були мати певний капітал – сто тисяч сестерціїв; Тиберій, оскільки був пасинком Августа, не мав майна (див. р. 15).

² Тобто не був навіть Римським громадянином, адже вигнання означало втрату громадянства.

³ Тут мова йде про різні віки на землі – спочатку був золотий вік, найкращий, а згодом – залізний, вік зброї.

⁴ Римляни зазвичай чистого вина не пили – це вважалося непристойним: вино завжди пили розведене.

⁵ Ромул - звертання до римського народу.

⁶ Сулла прийняв прізвисько “Фелікс” – “щасливий”.

⁷ Йдеться про захоплення Рима.

подорожував, заплуталася у тернях, то поклавши на землю центуріона перших когорт, що розвідував дорогу, вибив його різками майже до смерті.

61. Врешті, оскільки ніколи не бракувало причини, дав повну волю найрізноманітнішим жорстокостям. Спочатку переслідував друзів та близьких матері, згодом – онуків та невістки, врешті – Сеяна: після його загибелі Тиберій став особливо жорстоким. Як чітко висновується з усього, Сеян сам не спонукав його, а навпаки – шукав нагоди прислужитися; навіть у коментарях, загально й коротко говорячи про своє життя, зважився написати, що Сеяна покарав, дізнавшись, що він виливає свій гнів на дітях його сина Германіка: але одного з них Тиберій сам знищив, коли Сеяна уже підозрювали, а іншого – коли того вже убили. 2. Розповідь про всі його жорстокості буде довгою: достатньо буде сказати про неї загалом та навести деякі приклади. Жоден день на минав без страти – чи священний, чи святковий¹; навіть у новорічний день відбувалися смертні кари. Багатьох засуджували й карали разом з дітьми, а часом і самі діти їх засуджували. Родичам заборонили навіть оплакувати страчених. Встановили окремі премії для позивачів, та навіть для свідків. На віру приймали кожен донос. 3. Будь-який вчинок розцінювали як важкий злочин, у тому числі й випадкове слово. Засудили поета за те, що він у трагедії наважився критикувати Агамемнона; історика засудили за те, що він обізвав Брута й Красса “останніми з римлян”: авторів тут же стратили, а їх твори знищили, хоча всього за кілька років до того їх відкрито й успішно зачитували перед самим Августом². 4. Деяких, що перебували під вартою, позбавляли не лише втіхи читання, але й розмови та спілкування. Ті, кого вже притягли до судової відповідальності, часто ще вдома різали собі вени з певністю про засудження, та щоб уникнути приниження й безчестя, часто навіть посеред курії приймали отруту: однак попри те, їх із перев’язаними ранами, напівживих та в гарячці, все ж кидали у карцер. Жоден покараний не уникнув Гемонії та гаків³: одного дня так стратили двадцять чоловік, у тому числі жінок та дітей. 5. Оскільки давній звичай забороняв страчувати задушенням юних незайманих дівчат⁴,

¹ Священні дні присвячувалися небесним богам, святкові – підземним.

² Поет – Мамерк Скавр, історик – Кремуцій Корд. Страти вони не дочекалися, завбачливо покінчивши самогубством.

³ Сходи Ридань – спуск з Капітолійського пагорба: покараних стягали вниз гаками в Тибр по сходах, вирубаних на цьому пагорбі.

⁴ Йдеться про доньку Сеяна.

кат спочатку безчестив їх, а згодом душив. Тих, що прагнули смерті, силоміць змушували жити. Адже смерть вважалася легким покаранням – коли Тиберій дізнався про передчасну загибель Карнула, одного із підсудних, то довго розпачав: “Карнул від мене вислизнув”. А коли він обходив ув’язнених, та хтось почав благати про пришвидшення кари, відповів: “Тобі ще далеко до прощення”. 6. Один консуляр зазначає у своїх споминах, що якимось на багатолюдному бенкеті, на якому був присутній і він, гном, що стояв перед столом поміж клоунів, запитав Тиберія, чому Паконій, засуджений за зневагу до величі, й досі живий: на що Тиберій, дорікнувши тому за надмірну зухвалість, за кілька днів після того дав письмову вказівку сенатові щонайшвидше видати постанову про страту Паконія.

62. Незмірно зростає його жорстокість із вісткою про смерть Друза, рідного сина. Адже Тиберій вважав, що Друз помер через хворобу та шкідливі звички: та згодом довідався, що той помер від отрути, яку підступно зготувала йому дружина Лівілла і Сеян. Ось тоді ніхто більше не уникнув мук та кари. Увесь свій час Тиберій присвятив розслідуванню цієї справи. Як тільки Тиберієві сповістили, що до Рима прибув один чоловік з Родосу, якого він сам запросив дружнім листом, негайно наказав кинути того у в’язницю на тортури, гадаючи, що й він може щось видати корисне для справи; згодом, зрозумівши свою помилку, наказав убити бідолаху, аби той не розголосив цього свавілля. 2. Досі на Капрі показують місце розправи: після довгих та вишуканих тортур наказував при ньому кидати засуджених у море, де їх підхоплювали моряки, добиваючи баграми та веслами, аби остаточно витрясти з них душу. Поміж різних способів катувань вигадав також такий: зумисне напоюючи в’язнів великою кількістю вина, несподівано перев’язували їм сечівник, і вони мучилися і від пут, і від переповнення сечею. 3. І якщо б смерть не перешкодила йому, і якщо б Трасилл¹, як подекують, не підказував йому відкладати деякі покарання з надією на довше життя, то певно, що знищив би ще багатьох, не милуючи навіть решти онуків: на той час підозрював уже Гая, зневажав Тиберія за те, що він був начебто позашлюбним. І це не було неправдою, оскільки часто називав Пріама² щасливим, тому що той пережив усіх рідних.

¹ Трасилл переконав Тиберія, що той переживе його на десять років, забезпечивши таким чином свою недоторканність.

² Пріам – цар Трої.

63. Однак є багато свідчень, що посеред усього цього був не лише ненависний для усіх та огидний, але жив у страхіві й терпів постійні образи. Він заборонив звертатися до віщунів таємно й без свідків. Робив спроби зруйнувати оракули поблизу Рима, та змінив своє рішення, налякавшись чуда із пренестинськими табличками. Запечатавши, їх перевезли до Рима, та у ящику їх не виявилось: появилися вони лиш тоді, коли ящик привезли назад у храм¹. Одного чи двох проконсулів, що вже отримали провінції, ніяк не наважувався відпустити від себе і так їх затримав, що за кілька років сам надав наступників при них же. Увесь цей час вони залишалися при своїх обов'язках та виконували різні доручення за посередництва помічників та посланців.

64. Ув'язнивши невістку та онуків, після цього ніколи не переводив їх в інше місце без кайданів, та до того ж лише в закритій лектиці, наказуючи охоронцям не дозволяти перехожим та стороннім зупинятися й оглядатися.

65. Коли Сеян задумував переворот, то незважаючи на те, що бачив, як відкрито святкували його день народження, як всюди вшановували його золоті статуї, все ж знищив його радше підступом та оманю, аніж владою імператора. Найперше, аби усунути його від себе під виглядом вияву поваги, взяв його собі у колеги під час п'ятого консуляту, який прийняв після довгої відсутності саме з цією метою. Відтак, заманивши його надією на свояцтво² та трибунську владу, Тиберій звинуватив його безсоромною та ганебною промовою тоді, коли той найменше сподівався: поміж усім іншим він просив сенаторів послати когось із консулів³, щоб привести його, старого й самотнього чоловіка, до сенату під військовим супроводом. 2. Зовсім нікому не довіряв та настільки боявся перевороту, що постановив у разі необхідності звільнити онука Друза, якого тримав ув'язненого у Римі, й призначити його воєначальником. Тиберій навіть приготував човен, роздумуючи про втечу до якогось із легіонів; постійно дивився з

¹ Йдеться про храм Фортуни Первородної. На дерев'яних табличках були написані пророцтва.

² Тиберій обіцяв Сеянові свою онучку Юлію.

³ Оскільки Тиберій та Сеян були консулами у цьому році, то йдеться тут про консулів, призначених наступниками на період року (consules suffecti), очевидно з 1 липня.

високої скелі, чи немає знаків тривоги¹, які постансчив подавати про усі події, щоб не сталося біди через запізнення вісників. Дійшло до того, що, неспокійний та переляканий, навіть після придушення Сеянового заколоту, протягом цілих дев'яти місяців не виходив із вілли, що називалася “Іо”².

66. Тривогу в його душі постійно розпалювали різноманітні образи з усіх сторін: адже кожен засуджений відверто засипав його докорами, або ж в орхестрі³ розкидали образливі листівки. По-різному сприймав їх: то із почуття сорому намагався не розголошувати їх та не виказувати, то, нехтуючи ними, зумисне розголошував та оприлюднював. Навіть Артабан, парфійський цар у листі називав Тиберія батьковбивцею, дорікаючи йому вбивствами, розпустою та марнотратністю, закликаючи його добровільно покінчити самогубством, вгамувавши таким чином велику й справедливу ненависть громадян.

67. Кінець-кінцем, ненавидячи самого себе, висловив усю ницість свого становища, розпочавши одного листа⁴ такими словами: “Якщо б я знав, отці-сенатори, що вам писати і як це вам писати, а чого зараз не писати, – то нехай за волею богів та богинь гірше загину, ніж такою погибеллю, яку відчуваю зараз щодня”. 2. Дехто був переконаний, що він задовго наперед знав про свою долю⁵, про ненависть та неславу, що чекали на нього. Саме тому, заступивши на посаду імператора, рішуче відмовився і від титулу “батько батьківщини”, і від присяги на вірність його вчинкам – аби згодом із ще більшою ганьбою не виявилось, що він зовсім не заслуговує на такі почесні. 3. Це можна виснувати з його промови, яку виголосив щодо цих двох пропозицій: тож він стверджує, що ані себе, ані свої звички міняти ніколи не буде – допоки залишатиметься при здоровому глузді; однак, щоб остерігатися поганого прикладу, сенатові не слід покладатися на вчинки чоловіка, який може змінитися з тієї чи іншої причини. 4. А також говорить: “Якщо колись вас братиме сумнів щодо моєї поведінки та відданості, – а я молюся, щоб останній день застав мене ще перед тим, як зміниться

¹ Подібні знаки застосовували ще під час Троянської війни, посылаючи вістки до Мікен про загибель Трої. Про це йдеться в “Агамемноні” Есхіла. Такий же “телеграф” застосовували й козаки.

² У Тиберія на Капрі було 12 вілл.

³ Місця сенаторів у театрі, звідси – й “орхестр”.

⁴ У 32 р. Лист цитує також Тацит в “Анналах”, 6, 6.

⁵ Йдеться, очевидно, про зміну в його характері та наслідки цього.

ваша думка про мене, – то ані трохи честі не додасть мені титул “батька батьківщини”, а для вас буде докором або необачність, з якою ви надали мені цей титул, або непостійність вашого судження, яке ви змінили про мене”.

68. Тіло у нього було сильне та здорове, статурою перевершував середнього; був широкий у плечах та грудях, усі інші частини тіла були також пропорційні та симетричні – з голови до п’ят. Ліва рука в нього була сильніша й вправніша, суглоби мав настільки сильні, що пальцем простромлював ціле свіже яблуко, а лящем навіть міг поранити голову хлопця чи юнака. 2. Сам був світлим, волосся мав довше на потилиці, так що аж покривало йому шию; і було це, мабуть, сімейною прикметою. Лице у нього було поважне (але на ньому часто появлялися чиряки), з величезними очима, якими (що було надзвичайно дивним) бачив навіть уночі й у темряві, щоправда, дуже коротко й одразу після сну, а згодом зір знову притуплювався. 3. Ходив, твердо тримаючи шию, закинувши назад голову, із строгим виразом обличчя, переважно мовчки; майже ніколи чи вкрай рідко розмовляв із оточуючими, до того ж – повільною мовою, дещо жестикулюючи пальцями¹. На всі його погані манери, повні зневаги, звертав увагу сам Август, намагаючись виправдати їх перед сенатом та народом тим, що вони походили від його природи, а не від характеру. 4. Втішався квітучим здоров’ям, що не підвело його жодного разу під час правління, хоча від тридцятилітнього віку піклувався про себе сам та не користувався порадами й допомогою лікарів.

69. Щодо богів та вірувань, то не був особливо дбайливим: більше довіряв астрологам, бо вважав, що всім керує доля; хоч надзвичайно боявся грому: і завжди, коли гриміло, вдягав на голову лавровий вінок, оскільки вважалося, що блискавки не вражають цього листя.

70. Надзвичайно наполегливо студіював усі вільні науки обома мовами. У латинських промовах наслідував Корвіна Мессалу, у юності перебуваючи під впливом досвідченого оратора. Хоча надмірна манірність та дріб’язковість настільки затемнювала зміст, що значно краще говорив без підготовки, аніж готуючись. 2. Уклав навіть ліричний вірш під назвою “Плач на смерть Луція Цезаря”; писав також поеми грецькою мовою, наслідуючи Евфоріона, Ріана та Партенія,

¹ Опис зовнішності Тиберія стосується молодих років; згодом Тацит описує його інакше. Жестикулювання пальцями вважалося поганою манерою, про що говорить Цицерон.

позаяк дуже любив цих поетів та поміщав їх твори й зображення у народних бібліотеках поряд із давніми та славними авторами. Через це багато вчених наввипередки присвячували Тиберієві різні коментарі на твори цих авторів. 3. Та найбільше полюбляв читати міфічні оповіді й тут доходив до недолугих та смішних висновків, часто ставлячи граматикам (а їх товариство, як уже згадувалося, дуже любив), різноманітні питання: “Хто була матір Гекуби? Яке ім’я мав Ахілл поміж дівчат? Які пісні співали Сирени?”. А в перший день, коли увійшов у курію після Августа, аби вдовольнити вимоги побожності та вірувань, приносив жертву так, як робив Мінос, коли помер його син – ладаном та вином, але без супроводу флейти.

71. Грецькою розмовляв охоче й зовсім вільно, проте використовував її не всюди – уникав цього в сенаті: коли необхідно було вжити слово “монополія”¹, то спочатку перепросив, що мусить вдатися до іншомовного слова. А коли побачив у якомусь декреті сенату слово “емблема”, то наказав знайти відповідне слово рідної мови замість іноземного, а якщо це буде неможливо, то висловити поняття описово – кількома словами. Також, коли воїна запитали на суді грецькою мовою, то наказав йому відповідати латинською.

72. Лише двічі за весь час відсутності намагався повернутися до Рима² – один раз підплив триремою³ аж до садів, що поблизу водойми для морських битв⁴, розставляючи сторожі по берегах Тибру, аби розганяти усіх цікавих, а другий – аж до сьомого каменя по Аппієвій дорозі. Та щойно вздрівши мури міста, повертався, навіть не підступивши до них: перший раз – із невідомої причини, а вдруге – налякавшись знамення. 2. Річ у тім, що тримав для власної втіхи великого змія, зазвичай годуючи його власноруч. Одного разу, підступивши до нього, побачив, що його зжерли мурахи: це й було для нього попередженням остерегатися сили простолоду. Поспіхом повертаючись до Кампанії, в Астурі зліг від недуги, потім, поправившись, попрямував до Цирцеї. А щоб не виникло підозри про його нездужання, то не лише відвідав ігрища, влаштовані у військових таборах⁵, а ще й із трибуни кинув списа у кабана, що гасав по арені.

¹ Слова грецького походження – “монополія”, “емблема” не мали (та й не мають) латинських (як і у багатьох інших мовах) відповідників.

² 33 та 35 роки.

³ Трирема – корабель із трьома рядами весел.

⁴ Водойма була штучна, яку зробив Цезар для показу морських битв.

⁵ У Цирцеї стояли війська.

Тут же відчув біль у боці, а до того ж, коли перегрівся, обвіяло його вітром: і це сильно посприяло хворобі. 3. Декілька днів ще тримався, навіть коли добувся до Мізену, та нічого не змінив у своїх щоденних звичаях – ані бенкетів, ані інших розваг: частково – через нестриманість характеру, а частково – задля приховування недуги. Коли лікар Хариклен, відлучаючись із бенкету, виходив з кімнати та взяв його руку для поцілунку, то Тиберій, гадаючи, що той намагається перевірити йому пульс, попросив того залишитися й сісти на своє місце, а бенкет продовжив допізна. Після бенкету, як звичайно, не забув попрощатися з кожним гостем поіменно, стоячи разом з ліктором посеред зали.

73. Прочитавши в постановах сенату, що деяких із підсудних, про яких він лиш коротко згадав на початку позову, відпустили без слухання, сприйняв це як особисту образу, дико заверещав та вирішив негайно повернутися на Капрі, не зважаючи на приймати жодного рішення поза межами свого сховку. Однак затримався через негоду й загострення хвороби, а невдовзі помер у помісті Лукулла¹ на сімдесят восьмому році життя, двадцять третьому році свого правління, 17 дня перед квітневими календами, за консульства Гнея Ацеррона Прокула й Гая Понтія Нігірина. 2. Одні вважають, що Гай підсипав йому повільну смертоносну отруту; інші – що коли гарячка раптово відступила, і він попросив їсти, йому відмовили; багато хто думає, що його задушили подушкою, коли попросив повернути йому перстень, який відібрали у нього, як був непритомний. Сенека описує, що Тиберій, розуміючи наближення кінця, сам зняв перстень, аби передати комусь іншому, але, потримавши трохи, знову одяг на палець, та стиснувши ліву руку, довго лежав непорушно; згодом покликав служників, а коли ніхто не відповів, зірвався на ноги та упав поблизу лєктики, вибившись із сил.

74. На останній свій день народження приснилася йому велична й чудесна статуя Аполлона Теменітського², яку привіз до Сиракуз, аби встановити в бібліотеці нового храму³: статуя повідомила йому, що вже не він буде її посвячувати. А за кілька днів до його смерті під час землетрусу завалилася вежа маяка на Капрі. Коли в Мізені у їдальню внесли попіл та вугілля для обігріву, то хоча воно давно вже згасло та

¹ Помістя належало багатієві Лукуллу.

² Відома статуя Аполлона у передмісті Сиракуз, про яку згадає Цицерон (Проти Верреса, 2,4,119).

³ Храм Августа на західній частині Палатину освятив згодом Калігула.

було холодне, раптово загорілося увечері та постіжно горіло аж до пізньої ночі.

75. Його смерть так втішила народ, що на першу звістку про це одні почали бігати й голосити: “Тиберія у Тибр!”, інші благали Землю-Матір та богів Манів¹, аби надали йому місце лише поміж безбожників, а ще інші, пам’ятаючи про його колишню жорстокість та озлоблені останніми звірствами, страшили покійника гаками й Гемонією. 2. За постановою сенату було заведено, що засуджених завжди страчували на десятий день: і випадково трапилося так, що деяким було призначено для страти саме цей день, коли надійшла звістка про смерть Тиберія. Нещасні благали громаду про захист, але Гая ще не було, а нікого більше не залишилося, хто міг би заступитися й перешкодити покаранню: і сторожі, щоб не зробити чогось супроти постанови, задушили їх та скинули в Гемонію. 3. Та це тільки побільшило ненависть – так наче й після смерті тирана його кровожерність ще тривала. Коли тіло винесли з Мізени, багато хто почав гукати, аби його радше віднесли в Ателлу та наполовину спалили в амфітеатрі²; однак тіло віднесли в Рим та привселюдно спалили на похоронній церемонії.

76. За два роки до смерті уклав заповіт у двох екземплярах: один – власноруч, другий – рукою вільновідпущеника (але ідентичні за змістом); завірені вони були підписами найнижчих посадовців. У заповіті спадкоємцями в рівних частинах залишив своїх онуків Гая, сина Германіка, й Тиберія, сина Друза, призначивши їх взаємними спадкоємцями у разі чиєїсь смерті; роздав також майно іншим, серед них – дівам-весталкам, а також всім римським воїнам та плебейм, і окремо – усім керівникам кварталів.

¹ Душі померлих.

² Про Ателлу говориться тому, що жителів цього міста вважали нахабами, наполовину спалити – у знак неповаги, в амфітеатрі – тобто на втіху глядачам.

1. Германік, батько Гая Цезаря, син Друза й молодшої Антонії, якого всиновив Тиберій, брат батька, був квестором ще за п'ять років до віку, дозволеного законами, а після цього відразу став консулом¹. Як лиш відбув до війська у Германію, прийшла вістка про смерть Августа: тоді ж усі легіони рішуче відмовилися визнати імператором Тиберія, пропонуючи Германікові прийняти всю владу над республікою; однак стримав їх, керуючись чи то великою вірністю, чи переконливістю, а невдовзі переміг ворогів та відсвяткував тріумф.

2. Відтак знову став консулом: однак ще перед тим, як заступив на посаду, відбув на Схід налагоджувати порядок. Перемігши вірменського царя², надав Каппадокії статус провінції, і на тридцять четвертому році життя помер в Антіохії від зтяжної недуги: була навіть підозра про отруєння. Адже крім темно-синіх плям, що покривали все тіло, й піни, що виступила на устах, після спалювання поміж кістками знайшли неушкоджене серце, і вважали, що воно не згоріло саме тому, що було просочене отрутою.

2. Загинув, була така думка, через підступ Тиберія, завдяки потуранню та сприянню Гнея Пізона, який на той час був намісником у Сирії, та не приховував, що зобов'язаний нашкодити або батькові, або синові: так начебто й не було іншого виходу. Навіть коли Германік занедужав, той не припиняв жорстокого ставлення ані у слові, ані у справі: через це, коли повернувся до Рима, простолоуд заледве його не розтерзав, а сенат постановив покарати його смертю.

3. Загальновідомо, що Германік посідав усі тілесні й духовні чесноти, і ніхто не міг з ним зрівнятися: був визначної краси й мужності, незмірно талановитий у красномовстві й науках обома мовами, надзвичайно здібний та охочий до порозуміння з людьми та здобування їхньої поваги. Красі його тіла не дуже пасували худі гомілки, однак згодом зробив їх пропорційними завдяки частим вправлінням у верховій їзді після їжі. 2. Супротивника часто перемагав у двобої. Виголошував судові справи навіть після тріумфальних почестей, а серед своїх праць залишив навіть і деякі

¹ Тобто без займання проміжних посад еділа й претора: перерва між квесторством та консульством був усього п'ять років (7-12 р.).

² Мабуть, тут помилка Светонія, оскільки у Вірменії на той час царя не було. Деякі коментатори ставлять "надав" замість "переміг" (dedisset – devicisset).

грецькі комедії. Скромний вдома і в поїздках, у вільні й союзні міста входив без лікторів. Як тільки проходив попри поховання відомих людей, приносив жертву Манам. Знищені й розкидані рештки всіх убитих у Варовій поразці перший почав збирати власноруч й зносити в одне поховання¹. 3. Що ж до недоброзичливців, яких лиш тільки не було та через що вони б тільки не нарікали, ставився настільки м'яко й поблажливо, що навіть коли Пізон відхилив його постанови та утискав клієнтів, то аж тоді справді розгнівався на нього, коли дізнався, що його намагаються здолати отрутою та замовляннями². Та й навіть після цього лиш відмовив йому у дружбі, за звичаєм предків, та заповів близьким відітстити за нього у разі, як із ним щось трапиться.

4. Із цих чеснот отримав багатий врожай: користувався такою приязню та любов'ю близьких, що Август – не згадую навіть про усіх інших його родичів – довго вагався, чи не призначити його своїм наступником, однак Тиберію наказав усиновити його. Народ настільки його любив, що, як передають очевидці, куди б він лиш не приходив та звідки б не відходив, часом навіть життя його було у небезпеці через великий натовп, що зустрічав чи відпроваджував його. Коли ж він повертався з Германії, придушивши там повстання, всі когорти преторіанців вийшли йому на зустріч, хоча й був наказ, аби вийшло тільки дві, а весь римський народ, незважаючи на стать, вік та сан, висипав аж до двадцятого каменя.

5. Найбільше виявилася повага людей до нього в часі його смерті та після неї. У день, коли він відійшов³, храми закидали камінням, нищили жертовники богів, викидали домашніх Ларів⁴ на вулицю, зрікалися новонароджених дітей⁵. Говорять, що навіть варвари, які воювали між собою чи з нами, встановили на той час перемир'я – так наче пережили власну та спільну трагедію: деякі князі навіть почали відрощувати бороди й поголили голови жінкам на знак великої журби; навіть цар царів⁶ покинув полювати й бенкетувати зі своїми вельможами, що у Парфії вважалося знаком великого смутку.

¹ У 15 р. поховали останки загиблих у Тевтобургському лісі.

² Такі замовляння часто писали на свинцевих таблицях.

³ 10. 10. 19 р.

⁴ Лари – боги домашнього вогнища.

⁵ Як народжених у нещасливий день.

⁶ Титул царя Персії, що згодом перейшов царю Парфії.

6. У Римі, коли при першій звістці про підірване здоров'я Германіка стривожені й засмучені громадяни очікували сумніших новин, раптом якогось вечора з'явилися чутки непевного походження про те, що він одужав. Народ почав підходити звідусіль до Капітолію із факелами й жертвоприношеннями, та ледве що не зірвав двері храму, аби ніщо не затримало виконання обряду. Сам Тиберій навіть пробудився уночі від гучних вигуків та співу, що лунали звідусіль: “Рим врятовано, врятовано й батьківщину: Германік одужав!” Одначе, як лиш стало відомо про його долю, то ані винагороди, ані едикти не могли втішити горе народу: плачі за ним тривали впродовж усіх святкових днів грудня¹. Славу померлого та журбу за ним побільшила жорстокість подальших днів: усі були переконані, що повага й страх перед Германіком стримувала жорстокість Тиберія, та все ж невдовзі вона прорвалася.

7. Був одружений з Агриппою, донькою Марка Агриппи та Юлії: мав з нею дев'ять дітей. Двоє із них померли ще немовлятами, один – коли сягав юнацького віку: надзвичайно миле дитя, і його зображення в одязі Купідона Лівія присвятила храму Венери Капітолійської, Август же поставив у своїй спочивальні, і кожного разу, як тільки входив, цілував. Усі решта пережили свого батька: троє дівчат – Агриппіна, Друзилла й Лівілла, що народилися рік за роком поспіль, і стільки ж хлопців – Нерон, Друз та Гай Цезар. Нерона й Друза сенат за звинуваченням Тиберія засудив як ворогів народу.

8. Гай Цезар народився напередодні вересневих календ за консульства свого батька і Гая Фонтенія Капітона. Місце його народження через різні перекази залишається невідомим. Гней Лентул Гетулік пише, що народився в Тибурі, Пліній Молодший – що у Тревері, у поселенні Амбітарвій, що за Конфлюентом², і як доказ цього подає жертovníк, що показують там, із написом: “На честь Агриппіни, що породила”. Вірші, які ходили між народом невдовзі після того, як приступив до повноважень, вказують на те, що народився він у військовому таборі на зимівлі:

В таборі він народивсь, під батьковим виріс знаменом,
Доля його вже така – влади найвищої знак.

¹ Сатурналії – 17-19 грудня.

² Місце впадання р. Мозеля у Рейн, сучасний Кобленць.

2. Я ж відшукав у документах¹, що народився він в Антії. Пліній, заперечуючи твердження Гетуліка, говорить, що той пише неправду задля підлабузництва, аби до чеснот юного й марнославного правителя долучити походження з міста, присвяченого Геркулесові², радо використовуючи для неправдивих свідчень також те, що майже за рік до того у Тибурі в Германіка народився син, який також називався Гай Цезар. Про передчасну смерть милого юнака згадували раніше.

3. Пліній дещо хибить у хронології. Адже історики, що пишуть про Августа, згадують, що коли Германіка після консульства відіслали в Галлію, то Гай вже народився. Не допомагає Плінію й напис на жертовнику, оскільки в Агриппіні народилося двоє дочок у цьому місці, а словом “puerperitum”³ називається народження будь-якої дитини, незалежно від роду, тому що в давнину й дівчаток⁴ називали “puerae”, і хлопців⁵ “puelli”. 4. Залишилися також листи Августа до внучки Агриппіні, писані за кілька місяців перед смертю, де згадується про Гая, позаяк жодної іншої дитини з таким іменем тоді не було: “Я домовився із Таларієм й Азілієм, аби вони взяли юного Гая в п’ятнадцятий день до липневих календ, якщо богам буде догідно. До того ж, посилаю з ним свого раба-лікаря, і написав Германіку затримати його при собі, якщо бажатиме. Бувай здорова, моя Агриппіно, і намагайся здоровою дістатися до свого Германіка”. 5. Я вважаю очевидним, що Гай не міг народитися в тому місці, куди його перевезли з Рима майже у дворічному віці. Сумнівність віршів підтверджує те, що в них немає автора. Тому слід притримуватися єдиного свідчення – записів актових книг, і особливо тому, що Гай з усіх місць відпочинку найбільше любив Антію – мабуть, через те, що там народився; говорять навіть, що він збирався переселитися туди й перенести столицю імперії, бо втомився від Рима.

9. Прізвисько “Калігула”⁶ отримав як жартівливе ще в таборах, адже зростав серед воїнів, в одязі рядового. А оскільки виховувався серед воїнів, то й користувався їх великою любов’ю та повагою. Найбільше це виявилось тоді, коли після смерті Августа зупинив заворушення й

¹ Йдеться про Acta publica – офіційні публікації про визначні події. Це були багатотиражні видання на зразок газет, оригінали яких зберігалися в архівах.

² У Тибурі Геркулесові був присвячений храм.

³ Слово у написі.

⁴ лат. puella.

⁵ лат. puer.

⁶ Зменшувальне від лат. “caliga” – військовий черевик. Це прізвисько Гая Цезаря в офіційних документах не зустрічається.

бунт готових на усе воїнів однією лиш своєю появою перед ними. Адже воїни відступилися тільки тоді, як він змушений був рушити в сусіднє місто, коли виникла небезпека повстання, і аж тоді повернулися до покаяння та зупинили його повіз, благаючи не карати їх такою немилістю.

10. Разом із батьком подорожував по Сирії. Повернувшись звідти, спочатку мешкав з матір'ю, а згодом, коли її вислали, у своєї прабабусі Лівії Августи, а на її похороні виголосив похвальну промову з трибуни, хоча ще й носив претексту¹. Згодом перейшов під опіку своєї бабусі Антонії, а в дев'ятнадцять років Тиберій викликав його на Капрі, де в один день прийняв чоловічу тогу й зголив першу бороду, проте без жодних церемоній на зразок тих, які влаштовували для його братів. 2. Багато хто вдавався до різноманітних підступів, намагаючись викликати його невдоволення, але він жодного разу не подав приводу для сварки, зовсім не надаючи значення таким випадкам: виглядало, що він зовсім забув про близьких, так наче нічого й не сталося; а сам переносив усе, що стосувалося його діда й родини, з таким удаваним лицемірством, що заслужено почали говорити: "Не було кращого раба й гіршого керівника".

11. А втім жорстоку й підступну вдачу навіть тоді не зміг приховати: жадібно споглядав тортури й страти ув'язнених; ночами, натягнувши перуку та довгу одіж, відвідував шинки й розпусники; пристрасно танцював і виспівував на сцені. Тиберій усе це легко дозволяв, сподіваючись так втихомирити його дику вдачу. Чутливий старий бачив його наскрізь, передбачаючи, що Гай живе на погибель собі й усіх, а він сам вигодовує змія для римського народу й Фаетона² для цілого світу.

12. Невдовзі Калігула одружився з Юнією Клавдиллою, донькою Марка Силана, дуже відомого чоловіка. Згодом отримав посаду авгура замість брата Друза, і ще перед інавгурацією його підвищили до сану понтифіка, що було яскравим свідченням побожності й вроджених якостей: адже двір Тиберія на той час втратив уже всі свої опори, Сеяна вже запідозрили в підступі й усунули, – так він мало-помалу й рухався до здійснення мрії успадкувати владу. 2. Аби ще більше укріпитися, коли Юнія померла в пологах, підмовив Еннію Невію,

¹ Тобто незважаючи на свій молодий вік.

² Фаетон – за міфом, син бога Сонця, Геліоса, викрав у батька вогненну колісницю й не справився з керуванням...

дружину Макрона, що тоді очолював когорти преторіанців, пообіцявши з нею одружитися, коли отримає владу, навіть дав їй про це клятву та письмове підтвердження. Завдяки їй втерся в довіру до Макрона, і як дехто вважає, підсипав Тиберієві отруту. Бідолаха ще дихав, коли той наказав стягнути з нього перстень, а запідозривши, що Тиберій не хоче його віддавати, кинув на нього подушку та власноруч перетиснув горло. Вільновідпущеника, що став свідком такої жорстокості та мимоволі закричав, наказав негайно розіп'яти. 3. І це не зовсім розходиться з правдою, оскільки деякі пишуть, що він згодом часто говорив якщо не про здійснене, то про замислене вбивство: постійно вихвалявся, згадуючи свої родинні стосунки, що якось увійшов з кинджалом у спальню до Тиберія, коли той спав, аби відімести за смерть матері й братів, однак змилювався й відкинувши зброю, вийшов. Тиберій же, довідавшись, не наважився ані відкрити справу, ані покарати його.

13. Так здобувши владу, сповнив надії римського народу, чи навіть, скажу, всього людського роду, оскільки був найбажанішим правителем для більшості жителів провінцій та воїнів. Багато хто знав його ще з юності, а весь міський простолюд пам'ятав його батька Германіка й жалів їх згасаючий рід. Тож коли він вибрався з Мізену, то незважаючи на те, що сам він був у журбі та супроводжував труну Тиберія, все ж зустрічав його густий та галасливий натовп із жертівниками, жертвами та факелами, із добрими побажаннями, називаючи його “зіркою”, “ціплатком”, “дитям” та “вихованцем”.

14. Коли ж він увійшов у місто, за постановою сенату й за підтримки юрби, що увірвалася в курію, йому одразу ж віддали в руки всю законодавчу й судову владу¹ – незважаючи навіть на волю Тиберія, адже він у заповіті призначив співспадкоємцем ще іншого свого малолітнього внука. Усе це стало причиною великих загальних веселощів і говорять, що за три наступні місяці було вбито понад сто шістдесят тисяч жертвних тварин. 2. Коли ж кілька днів опісля перебрався на ближні острови Кампанії, то складали присяги за його щасливе повернення, і ніхто не пропускав найменшої можливості висловити тривогу за його здоров'я і турботу про його безпеку. Коли ж він захворів, багато люду ночувало на Палатині, а були навіть такі, що заприсяглися битися на смерть за здоров'я недужого, або й виставляли таблиці з написами², що віддадуть за нього своє життя.

¹ *Ius et arbitrium* – тобто законодавча й судова влада.

² На табличках, що ставилися у храмах.

3. Незмірну любов громадян помножувала поважна прихильність іноземців. Адже Артабан, парфійський цар, що завжди висловлював свою ненависть та вороже ставлення до Тиберія, прагнув дружніх стосунків з його наступником, вийшов на переговори з консульським посланцем і, перейшовши Євфрат, склав почесні римським орлам, знаменам та зображенням цезарів.

15. Сам він усілякими засобами розпалював любов людей до себе. Влаштувавши пишний похорон, оплакавши Тиберія й виголосивши слізну похвальну промову перед народними зборами, тут же поспіхом вирушив у Пандатерію та на Понтійські острови, аби перенести прах матері й брата. Подався в дорогу якраз у сильну бурю, аби якомога більше вихвалити свою побожність: наблизився до праху з усіма почеснями, власноруч помістивши його в урни¹. З такою ж театральною пишністю доправив їх в Остію – на біремі, із знаменом на кормі, звідти – й у Рим, вгору по Тибру, а там найзнатніші вершники на двох ношах внесли їх у Мавзолей у полуденний велелюдний час. Призначив правити щорічні поминальні обряди, а також ігрища на честь матері, під час яких на одній з колісниць везли її зображення. 2. А на честь свого батька місяць вересень назвав Германіком. Невдовзі однією постановою сенату надав своїй бабусі Антонії одразу всі почесні, які колись посідала Лівія Августа; батькового брата, Клавдія, що до того часу був римським вершником, взяв собі за колегу в консуляті; всиновив брата Тиберія саме в той день, коли він прийняв чоловічу тогу, надавши йому титул Голови юнацтва². 3. А щодо своїх сестер, то постановив, аби до кожної клятви додавали: “Ані самого себе, ані своїх дітей не шаную більше, аніж Гая та його сестер”; а також щодо консульських пропозицій³: “Нехай успіх та щастя сприяє Гасві Цезарю та його сестрам”. 4. Таку ж популярність завоював, звільнивши засуджених та засланих; проголосив амністію для всіх звинувачень, що залишилися від попередників; усі документи, що стосувалися справ матері та братів, аби згодом не залишилося ніякого страху для колишніх інформаторів чи свідків, приніс на форум та спалив, попередньо відкрито прикликавши богів у свідки, що ніколи

¹ Урна, в якій був прах Агриппіни, й досі зберігається у Палаці консерваторів у Римі.

² *Principes iuventutis* – почесний титул молодих представників імператорської родини. Первинно був титулом голови вершників до 45 р. та на службовому становищі. Згодом надавався спадкоємцям трону.

³ Консул під час внесення пропозицій до сенату починав із встановленої формули, бажаючи успіху імператорові, чи навіть раніше – державі.

ані не читав їх, ані навіть не торкався. Не прийняв навіть записки про замах на його життя, оскільки стверджував, що нічого такого не зробив, щоб викликати ненависть, і тому відмовлявся нашпорошувати вуха й слухати доноси.

16. Спінтріїв¹, що жахали своєю розпустою, вигнав із міста – заледве його вблагали не топити їх у морі. Твори Тита Лабієна, Корда Кремута², Кассія Севера, що їх заборонив сенат, дозволив знову ввести в обіг та читати: оскільки найбільше вболівав за те, щоб усі факти дійшли до нащадків. Відновив публікацію³ звітів про стан держави, що започаткував Август, а припинив Тиберій. 2. Посадовцям надав необмежену судову владу, що дозволяла їм ухвалювати рішення, навіть не звертаючись особисто до нього. Строго й ретельно переглядав списки римських вершників, однак не без поміркованості: привселюдно відбирав коня у тих, що мали якусь провину чи безчестя за собою, тих же, за ким числилися менші провини, пропускав, коли зачитував імена. А щоб полегшити працю суддів, до чотирьох існуючих декурій додав ще п'яту. Намагався навіть повернути звичай народних зібрань, відновивши народні голосування⁴. 3. Спадщину, яку заповів Тиберій, хоча його заповіт вважали недійсним, а також спадок Юлії Августи, який Тиберій приховав, – усе виплатив без омані та зволікань. Відмінив піввідсотковий податок⁵ на розпродажі, надав допомогу багатьом потерпілим від пожеж; а якщо відновлював царства, то повертав їм усі податки та доходи за останній час: так, Антіох Комагенський⁶ отримав колись конфіскований мільйон сестерціїв. 4. А щоб краще показати, що жодне добре діло не залишить без уваги, дав жінці-вільновідпущениці вісімсот тисяч сестерціїв за те, що вона навіть під жакливими тортурами не видала правопорушення свого патрона. За все це, попри інші почесті, йому присвятили золотий щит⁷, який щороку певного дня мала виносити на Капітолій колегія

¹ Див. Тиберій, 43.

² Див. Август, 35.

³ Укр. “публікація” походить від латинського, що означає “онароднення”, “оприлюднення”. Згодом слово змінило своє значення.

⁴ Вибори посадовців відмінив Тиберій, перенісши їх із народних зборів у сенат.

⁵ Податок встановив Август для військових потреб.

⁶ Комагена стала римською провінцією у 17 р., у 38 р. вона стала царством Антіоха, потім Калігула позбавив Антіоха царських повноважень, а ще пізніше Клавдій відновив їх.

⁷ На щиті було зображення Калігули.

жерців у супроводі сенату, юнаків та дівчат знатних родин, що вихваляли його чесноти хоровим співом. Вийшла також постанова, щоб день, у який він прийняв керівництво, називався Парилісю¹, начебто на честь повторного заснування міста.

17. Чотири рази був консулом: перший – протягом двох місяців, починаючи із липневих календ, другий – протягом трьохсот днів, із січневих календ, третій – до січневих ід, і четвертий – до сьомого дня перед ідами цього ж місяця. З усіх консульств лише два останні були поспіль². На третє заступив у Лугудуні сам-один, але не через зарозумілість чи нехлюйство, як дехто думає, а тому, що, будучи у від'їзді, не зміг довідатися про смерть колеги за день перед календами. 2. Двічі роздавав народові подачки – по триста сестерціїв; стільки ж разів готував розкішні бенкети для сенаторських та вершницьких орденів – разом із дружинами та дітьми; на останньому бенкеті роздавав чоловікам тоги, а жінкам та дітям – червоні й пурпурові пов'язки. А щоб і на майбутнє додати радості людям, до Сатурналіїв додав ще один день, назвавши його Ювеналієм³.

18. Гладіаторські бої влаштовував часом в амфітеатрі Тавра, часом – у септах⁴, виставляючи там найдобріших командних бійців з Африки й Кампанії. Спектаклями не завжди розпоряджався сам, доручаючи цю справу або відповідним посадовцям, або ж друзям. 2. Часто влаштовував різноманітні театральні вистави, деякі навіть уночі, освітлюючи ціле місто вогнями. Роздавав й усілякі подарунки⁵, і кошики з наїдками кожному; одному римському вершнику, що сидів на бенкеті навпроти нього та споживав їжу з особливою захланністю й ненаситністю, віддав і свою частку, а сенаторові з цієї ж причини надав дозвіл позачергово заступити на посаду претора. 3. Влаштовував також різні циркові видовища з раннього ранку до пізньої ночі, ставлячи у перервах то африканських звіроловів, то Троянські змагання; на найвизначніших іграх циркову арену посипали червоним та зеленим барвником⁶, а колісницями правили тільки сенатори. Якось, коли з будинку на Гелотіані⁷ оглядав устрій цирку, влаштовував ігри

¹ Парилії – свято на честь богині Палес, 21 квітня.

² Інші джерела вказують, що він був консулом у 39, 40 та 41 роках.

³ Сатурналії – народне свято, яке при Калігулі тривало 5 днів.

⁴ Див. Август, 43.

⁵ Щоб натовп бився за них.

⁶ Під колір двох партій.

⁷ Будинок на Палатині над Цирком.

спонтанно, бо декілька чоловік із сусідніх балконів Меніану¹ попросили його про це.

19. До того ж, вигадав новий та незнаний досі рід видовищ. Збудував міст через протоку між Байями та ПUTEОЛОМ довжиною майже у три тисячі шістсот кроків², поставивши для цього на якорі всі вантажні кораблі у два ряди³, насипавши на них земляний вал та надавши йому форму Аппієвої дороги. Два дні поспіль туди й сюди їздив по цьому мосту: перший день – на прикрашеному попоною коні, у вінку з дубового листя, з невеликим щитом та мечем, у гаптованому золотом плащі⁴; другий день – в одязі візничого, на колісниці, запряженій двійкою найкращих коней, перед ним їхав юнак Дарій із парфійських заручників, а супроводжував його стрій преторіанців та когорта друзів у галльських колісницях. 3. Знаю: багато хто вважає, що Гай видумав цей міст, аби позмагатися з Ксерксом, який здивував усіх, збудувавши міст через Геллеспонт, хоча він був значно коротший⁵; а інші вважають, що прагнув нажахати Британію й Германію, на які зазіхав, чутками про величезну будову. Одначе, коли я ще був хлопчаком, то слухав розповіді свого дідуся, а він довідався від втаємничених придворних про таку причину цієї будови: коли Тиберій тривожився про наступника і подумував про свого рідного внука, то віщун Трасилл запевнив його, що Гай швидше перескочить конем через Баї, аніж буде імператором⁶.

20. Влаштував ігри також і за межами країни – як-от астичні ігри в Сиракузах у Сицилії, а в Лугудуні у Галлії – змішані⁷; у цьому ж місці проводили також змагання у грецькому та латинському красномовстві, на яких переможені давали призи переможцям, а також повинні були складати на їх честь хвалебні пісні. Ті ж, чиї твори зайняли останні місця, повинні були витирати свої письмена губками або й навіть язиком⁸, якщо не хотіли, щоб їх вибили батогами чи викупали в ріці.

¹ Будинок з балконами, що примикав до Цирку, названий за Меніном, що, як вважають, почав будувати такі балкони.

² Точне розташування моста невідоме.

³ Сенека пише, що через нестачу кораблів, які привозили продовольство, у Римі почався голод (“Про короткість життя”, 18).

⁴ Тобто на зразок одягу Александра Македонського.

⁵ Міст через Геллеспонт мав 1,3 км.

⁶ Див. Тиберій, 55.

⁷ Див. Тиберій, 6.

⁸ Залежно від міри покарання.

21. Завершив будівництво храму Августа і театру Помпея, що розпочав Тиберій¹. До того ж, розпочав будівництво водопроводу в районі Тибуру й амфітеатру поблизу септи, з яких першу будову довершив Клавдій, його наступник, а інша залишилася недобудованою². В Сиракузах відбудував мури міста й храми богів, що руйнувалися від часу. Постановив також відновити палац Полікрата в Самосі, завершити будову Дидимейського храму в Мілеті³, заснувати місто високо в Альпах, але насамперед – прокопати Істмський перешийок у Греції⁴, і для проведення обмірів навіть послав туди центуріона.

22. Оскільки досі мовилося про нього як про правителя, то тепер слід сказати як про чудовисько. Приймаючи багато прізвиськ – “побожний”, “син таборів”, “батько війська”, “найкращий та найбільший із Цезарів” – коли випадково почув, як царі, що прибули до міста вітати його, за обідом сперечалися про знатність свого походження, вигукнув:

Один хай буде державець, Владар один⁵.

Зовсім небагато бракувало, аби тут же прийняв діадему та змінив удаваний принципат на справжнє царювання⁶. 2. Коли ж його переконали, що він вивищується і над правителями, і над царями, то почав зазіхати на божественну велич. До того ж, дав завдання, щоб із Греції привезли статуї богів, що мали велику мистецьку й релігійну цінність, серед яких була також статуя Зевса Олімпійського⁷, – щоб зняти з них голови та поставити натомість свою. Частину палатинського палацу продовжив аж до форуму, а храм Кастора й Поллукса⁸ зробив його передпокоєм і часто сам стояв між братами-богами, аби приймати почесні від прихожан; дехто навіть називав його Юпітером Латинським⁹. 3. До того ж, заснував храм свого власного

¹ Див. Тиберій, 74.

² Будівництво водопроводу розпочали у 38 р. і завершили у 52 при Клавдії (див. Клавдій, 20).

³ Величезний Дидимейський храм Аполлона почали будувати ще у 300 р. до н.е.

⁴ Його намагався прокопати ще Цезар (див. Цезар, 44).

⁵ Іліада, II, 204 – 205. Пер. Бориса Тена.

⁶ За Калігули так званий “принципат” став абсолютною монархією.

⁷ Йдеться про статую Зевса роботи Фідія.

⁸ Кастора й Поллукса Калігула називав своїми двірничими.

⁹ Йому були присвячені латинські ігри.

божества, встановивши у ньому жерців та найнеймовірніші жертви. У цьому храмі поставив золоту статую натурального розміру, в одязі, яким сам користувався на щодень. На посаду жерця, сперечаючись та змагаючись, почергово заступали найбагатші громадяни. Жертвами були фламінго, павичі, тетері, цесарки, фазани, яких призначали окремо для кожного дня. 4. Вночі, коли сяяв повний місяць, постійно кликав його до себе в обійми та в ложе, а вдень пошепки розмовляв з Юпітером Капітолійським – то шепочучи припадав йому до вуха, то підставляв своє, то розмовляв голосніше та не без гніву, так що навіть чули погрозливі слова:

Ти підніми, чи тебе підніму я¹.

Врешті, переконував, що бог його вислухав та запросив до себе. З цієї нагоди перекинув міст понад храмом Августа з Палатину на Капітолій, а згодом, аби бути ще ближче, заклав підвалини нового будинку на Капітолійському пагорбі.

23. Не хотів, щоб його визнавали як онука Агриппи, бо той не був знатного походження, і гнівався, коли хтось у промовах чи віршах зараховував його до наступників Цезарів. Про свою матір говорив як про народжену із кровозмішання, що вчинив Август із Юлією, своєю донькою. Не вдовольнившись і цими наклепами, заборонив святкувати щорічними фестивалями актієську та сицилійську перемоги² – як ганебні та шкідливі для римського народу. 2. Свою прабабусю, Лівію Августу, часто називав “Одісеєм у жіночому вбранні”³, а в одному з листів до сенату навіть зважився висміювати її незначне походження, стверджуючи, що її дід по матері був простим декуріоном із Фунд, у той час, коли офіційні відомості стверджували, що Авфідій Луркон був посадовцем у Римі. Коли його бабуся Антонія просила зустрітися наодинці, відмовив їй, прийнявши її лише у присутності префекта Макра: такою неповагою і приниженнями пришвидшив її смерть, а дехто вважає, що навіть підсипав їй отрути. До того ж, на похороні не вшанував її звичними почестями, споглядаючи погребальне полум’я зі спочивальні. 3. Свого брата Тиберія⁴, що навіть не здогадувався про це, раптово убив, пославши військового трибуна; вітчима Силана змусив перерізати собі горло бритвою: першого позбувся за те, що той відмовився рушити з ним у розбурхане море в плавання, начебто

¹ Іліада, 23, 724. Пер. Бориса Тена.

² Див. Август, 41.

³ Стола – характерний одяг римських матрон, як тога – чоловіків. Одіссей латинською – Уліс, слово походить із грецьких діалектних форм.

⁴ За всиновленням.

надіючись заволодіти містом у разі його загибелі під час бурі, а від другого пахло протиотрутою, так наче він боявся, щоб його не отруїли. Насправді ж, Силан старався уникнути подорожі, бо страждав морською хворобою, а Тиберій приймав ліки через постійний та щоразу більший кашель. Клавдія, батькового брата, залишив живим лише для власної втіхи.

24. Жив у ганебних стосунках з усіма своїми сестрами, так що на бенкетах раз по раз вони лежали на ложах нижче від нього, а дружина – вище¹. Подейкують, що з Друзиллою почав злягатися, ще коли був юнаком, а вона – дівчиною, і що навіть бабуся Антонія, в якій вони виховувалися, застала їх колись разом. Згодом, коли її видали за консуляра Лудія Кассія Лонгіна, відібрав її у нього та відкрито тримав як законну дружину, приписавши їй навіть у спадщину своє майно та владу, коли хворів. 2. Коли ж вона померла, то встановив загальну жалобу, так що сміятися, купатися, обідати з батьками, дружиною чи дітьми вважалося смертним злочином. А сам так сильно потерпав, що раптово вночі виїхав із міста й, проїхавши через Кампанію, попрямував у Сиракузи, але швидко повернувся назад, відпустивши бороду й волосся. Після цього всі свої важливі обіцянки, навіть перед народними зборами та військом, давав тільки іменем божества Друзилли². 3. До інших сестер не палав такою любов'ю та пристрасною, часом навіть віддавав їх своїм улюбленим, аби ті розважалися. Так само легко засудив їх у справі Емілія Лепіда, звинувативши в перелюбі та змовництві супроти нього³. Оприлюднив не тільки їх приватні листи, які дістав оманом та підступом, а навіть присвятив храмові Марса Месника три мечі з написами, зготовані на його смерть.

25. Важко сказати, що було ганебнішим у його шлюбах – їх укладання, перебування чи розривання. Лівію Орестиллу, з якою одружувався Гай Пізон, наказав завести до себе, коли прийшов на церемонію, і відпустив лише за кілька днів, а через два роки вислав у вигнання, бо запідозрив, що вона за той час зішлася з чоловіком. Деякі ж говорять, що, гостюючи на весільному обіді, послав записку Пізонуві, який лежав навпроти: “Не утискай мою дружину”, а сам тут же вивів її з бенкету та наступного дня виголосив, що знайшов собі дружину за

¹ Виправдовуючи свої стосунки із сестрами, Калігула посилався на Юпітера, з яким себе порівнював.

² Божество називалося Пантея, у Римі їй прислуговувало 20 жерців.

³ Після страти Емілія Лепіда їх заслали на Понтійські острови.

прикладом Ромула й Августа¹. 2. Коли хтось згадав, що прабабуся Лолії Павлини, дружини Гая Меммія, консуляра-воєначальника, була надзвичайно вродлива, то негайно відкликав його із провінції, розлучив дружину з чоловіком та одружився з нею сам, однак у швидкому часі розлучився й заборонив їй у майбутньому поєднуватися з кимось. 3. Хоча Цезонія ніколи не вирізнялася ані вродою, ані молодістю, та й до того ж була матір'ю трьох доньок від іншого чоловіка, а ще була безмежно марнотратною та розпусною. Проте любив її палко й нестримно, так що часто, зодягнувши в хламиду², вручивши їй шолом та щит, виставляв перед військом верхи поряд із собою; друзям показував її навіть без одягу. Назвав її своєю дружиною лише після того, як народила від нього дитину, в один і той сам день проголосивши себе її чоловіком та батьком дитини, що народилася. 4. Дитя, що назвали Юлією Друзиллою, носив по храмах усіх богів і врешті поклав на лоно Мінерві, доручивши їй вигодовувати й виховувати дитя. І ніщо так не доводило, що це справді його нащадок, як та неймовірна жорстокість, з якою дитя драпало лиця й очі немовлят, з якими гралосся.

26. Додавати тут розповіді про те, як він повадився із друзями та близькими, було б зовсім даремно й марно – із Птолемеєм, сином царя Юби, його двоюрідним братом, який також був онуком Марка Антонія від доньки Селени, і насамперед – з самим Макроном та Еннією, що допомагали йому отримати владу³: адже всіх їх замість родинної близькості та вдячності за заслуги наздогнала жорстока смерть. 2. Навіть стосовно сенату не виявляв ані трохи поваги та поблажливості: деяких, що займали високі пости, змушував по кілька миль бігти у тогах за колісницею, в якій сам сидів, або ж, коли обідав, стояти при обідньому ложі чи біля самих його ніг, підперезавшись рядниною⁴. Деяких, тасмно вбивши, все ж продовжував запрошувати, як живих, а по кількох днях оголошував, що вони добровільно покінчили життя самогубством. 3. Консулів, які забули оголосити про його день народження, позбавив повноважень, і республіка залишилася без верховної влади аж на три дні. Квестора, звинуваченого у зраді, наказав покарати батогами, і, здерши з нього одягу, кинув її під ноги воїнам – аби мали на що впертися, щоб краще бити. 4. Із такою ж зверхністю та жорстокістю ставився до всіх інших

¹ Йдеться про Лівію.

² Грецький плащ.

³ З усіма Калігула розправився.

⁴ Так ходили раби-прислужники.

санів. Потривожений шумом народу, що займав безплатні місця у цирку ще з глибокої ночі, всіх розігнав палицями: тоді у натовпі задушили більше ніж двадцять римських вершників, стільки ж матрон та незліченну кількість іншого люду. На театральних видовищах, намагаючись посварити простолюд¹ із вершниками, роздавав дармові квитки² раніше, щоб вершницькі місця швидше займав простолюд. 5. Часом на гладіаторських іграх, коли була жажлива спека, знімав з театру тент і не дозволяв нікому виходити; або ж, скасувавши звичний порядок, виводив на поміст хворих звірів та вбогих, старих і немічних гладіаторів, а замість бійців-клоунів³ ставив отців сімейств, що мали добру репутацію, але значні тілесні вади. Не один раз, перекривши сховища пшениці, ввергав народ у голод.

27. Але свою вроджену жорстокість найбільше виявив ось якими вчинками. Коли подорожчала худоба, що нею вигодовували звірів для видовищ, наказав натомість кидати ув'язнених, і, обходячи тюрми, навіть не довідувався про причину покарання⁴, а ставши посередині біля портика, наказував усіх виводити – “від лисого до лисого”⁵. 2. Якийсь чоловік поклявся змагатися як гладіатор за здоров'я імператора – той домігся виконання обіцянки й дивився, як той бився, і відпустив лише тоді, коли той переміг та ще й довго благав про це. Іншого, що поклявся померти за його здоров'я, однак зволікав накласти на себе руки – віддав своїм рабам, щоб гнали його містом у жертвних вінках та пов'язках, закликаючи сповнити свою обіцянку, а відтак скинули його зі скелі. 3. Багатьох громадян знатного роду, затаврувавши розпеченим залізом, заслав на копальні або на будівництво доріг чи навіть засудив кинути звірам; або ж поставив їх, наче тварин, на чотири кінцівки, та закрити у клітках, або ж розрубав на частини. Не всі покарання були за важкі провини: більшість – чи за погані відгуки про видовища, чи за те, що не присягали його Генієві⁶. 4. Примушував батьків бути присутніми при покараннях синів: за одним із них, що відмовлявся прийти через нездужання, послав лектику, а іншого тут же після видовища страти запросив на обід і, всіляко припрошуючи, спонукав до жартів та веселощів. Наглядача

¹ Простолюд, в оригіналі – плебс.

² Точне значення латинського слова “decima” невідоме.

³ Точне значення латинського слова “paegniarii” невідоме. Мабуть, вони мали несправжню зброю (arma lusoria).

⁴ Табличка, на якій була написана причина покарання.

⁵ Вислів став прислів'ям.

⁶ Див. Август, 60.

видовищ та боїв наказав протягом кількох днів бити ланцюгами і споглядав це доти, доки не спротивився йому запах гнилого мозку. Ателлана, поета, що написав жартівливого вірша з подвійним змістом, спалив на вогнищі в самому амфітеатрі. Коли одного римського вершника кинули звірам, а він продовжував обстоювати свою невинність, то наказав його витягнути, відрізати язика і кинути назад.

28. В одного в'язня, що повернувся з довгого заслання, запитав, що він робив там, і той улесливо відповів: “Постійно благав богів, аби Тиберій загинув і ти став імператором, що, врешті, й сталося”. Це нашттовхнуло його на думку, що вигнанці моляться за його смерть, і тоді він послав на острови воїнів, аби всіх їх повбивали. Коли ж задумав розірвати на шматки одного сенатора, підмовив кількох раптово напасти на нього, коли він входить у курію, називаючи “ворогом народу”, простромити його стержнями й кинути на розтерзанні іншим; і не заспокоївся доти, доки не побачив, що члени, плоть та нутрощі чоловіка притягли вулицями й кинули просто йому під ноги.

29. Жорстокість його вчинків побільшувала жажливість висловів. Ніщо так не вихваляв у своєму характері й ніщо так не любив, як нескромність, чи, як сам говорив грецькою, незворушність¹. Коли Антонія, його бабуся, зважилася настановляти його, навіть не вислухавши її, вигукнув: “Пам'ятай: можу кожному заподіяти, що мені заманеться”. Намірівшись убити брата, оскільки підозрював, що той зі страху перед отруєнням приймав протиотруту, сказав: “Протиотруту? Проти Цезаря?” А сестрам, яких вислав, погрожував, що має не лише острови, але й мечі. 2. Одного претора, що вирушив в Антициру на лікування² й часто просив про відтермінування свого повернення, наказав убити, додавши при цьому, що тим, кому так довго не допомогла чемериця, необхідне кровопускання. Кожного десятого дня, підписуючи список в'язнів на страту, говорив, що зводить рахунки. Якось, одночасно стративши кількох галлів та греків, похвалявся, що підкорив Галлогрецію³.

¹ Гр. *adiatrepsia* – слово не вживалося або вживалося вкрай рідко. Одна із стоїчних чеснот.

² Антицира славилася чемерицею (елебор), лікарською рослиною, що використовувалася як заспокійливий засіб.

³ Інша назва Галатії, яку населяли нащадки галлів.

30. Ніколи нікого не страчував необдумано: завжди вимагав, аби жертві завдавали дрібних та частих ударів, постійно повторюючи відоме розпорядження: “Так бий, аби відчував, що умирає”. Якось, коли помилково скарали іншого чоловіка з таким же іменем, він вигукнув: “І той такого ж вартий”. Часто повторював рядок із трагедії: Хай ненавидять, аби лиш боялись¹.

2. Часто накидався на весь сенат, називаючи їх підлабузниками Сеяна, зрадниками його матері й братів, показував документи, які начебто спалив², захищав Тиберія, стверджуючи, що той шалів із необхідності, бо мусив довіряти такій кількості шахраїв. Завжди обмовляв сан вершників за те, що вони надто полюбляли сцену й арену. Гніваючись на юрбу, що на видовищах вболівала не за тих, що й він, вигукнув: “О, якби ж римський народ мав лиш одну шию!” Коли ж вимагали розбійника Тетринія³, сказав у відповідь, що вони самі Тетринії. 3. Якось п’ятеро ретинаріїв у туніках, змагаючись із секуторами⁴, піддалися їм без бою, і коли було віддано наказ убити їх⁵, один раптово схопив тризуб та заколов ним усіх переможців. Тоді Калігула видав жалісливий едикт про неймовірну різанину й прокляв усіх, що споглядали її.

31. Часто й відверто жалівся на час, у якому живе, через те, що не трапилося жодного визначного нещастя. За принципату Августа відбулася поразка Вара, коли правив Тиберій – під час вистави завалився театр у Фіденах, а його епоха відзначився лише щасливим життям, і тому його скоро забудуть. Через те й омріявав поразки, голод, чуму, пожежі та землетруси.

32. Навіть тоді, коли відпочивав на забавах чи на бенкетах, часто висловлювався, а деколи й діяв з неймовірною жорстокістю. Часто за обідом або на святкуванні вирішував справи про смертні покарання: воїн, досвідчений у рубанні голів, стояв при ньому, аби стинати в’язням голови. В ПUTEОЛАХ, коли посвячували міст (про цю витівку вже згадувалося⁶), запросивши велику кількість народу з берега до себе, раптово скинув усіх у море, а тих, що намагалися схопитися за

¹ Акцій, “Атрей”, 203.

² Див. 15, 4.

³ Вимагали, щоб він бився на арені.

⁴ Ретинарії – легкоозброєні гладіатори із сітками (звідси й назва) та тризубами; секутори – важкоозброєні гладіатори у повному обладунку.

⁵ Наказ убити – великий палець униз.

⁶ Див. 19.

борти кораблів, спихали веслами й баграми. 2. У Римі на великому бенкеті, коли раб украв срібну пластинку з ложа, негайно наказав катові, аби відтяв йому руки, і, повішавши їх на шию разом із табличкою, на якій було написано причину покарання, проводив його поміж гостями. Мірміллона¹ з гладіаторської школи, що удавано впав, коли боровся з ним палицями, заколов залізним лінджалом і за звичаєм, як переможець, оббіг почесне коло з пальмовою гілкою в руці. 3. Яюсь, одягнувшись як помічник жерця², стояв біля жертovníка і, коли привели жертву, замахнувся молотом й убив самого жерця. На пишному бенкеті голосно розреготався: консули, що лежали поряд, улесливо запитали, чому він сміється. Тож він відповів: “А тому, що лиш одного мого кивка достатньо, аби вам тут же перерізали горлянки”.

33. Жарти в нього були жорстокі: яюсь, ставши біля статуї Юпітера, запитав трагіка Апеллена, хто йому видається величнішим. Коли ж той забарився із відповіддю, наказав бити його батогами, а як бідолаха благав про помилування, то примовляв, що голос у нього солодкий навіть у стогоні. Цілуючи шию дружини чи подружки, додавав: “Відріжуть таку гарну шийку, як лиш скажу слово”. А також часто погрожував допитатися шнурами³ у своєї Цезонії, чому так сильно її кохає.

34. На весь людський рід усіх поколінь кидався з ненавистю й злістю – не меншою, аніж його зухвалість та жорстокість. Статуї славних мужів, які Август за браком вільного місця переніс із Капітолію на Марсове поле, поскидав та настільки понівечив, що неможливо було їх відновити за збереженими написами; а згодом взагалі заборонив ставити статуї чи бодай погруддя будь-кому живому, хіба що за його попередньою згодою і пропозицією. 2. Замислив навіть знищити поеми Гомера: казав, що Платон міг викинути Гомера з держави, яку встановив⁴, то чому ж йому не можна. До того ж, заледве не повикидав з усіх бібліотек твори та зображення Вергілія й Тита Лівія, називаючи одного нездарою й неуком, а другого – балакливим і недбалим істориком. Намагався скасувати науку юридичних консультантів,

¹ Мірміллон – гладіатор у галльському озброєнні із зображенням риби на шоломі. Переважно боролися із ретинаріями.

² Помічник жерця вбивав жертву молотом або обухом, а потім культрарій перерізував жертві горло.

³ Йдеться про знаряддя катування, коли шнурами розтягували тіло.

⁴ Платон засуджує Гомера у “Державі”, 3, 1-5.

оскільки постійно запевняв: може поклястися, що потурбується, аби жодна їх порада не розходилася з його бажанням.

35. У всіх відомих родин позабирав давні цінності: у Торквата – браслет¹, у Цинцината – косу², в давньої родини Гнея Помпея – прізвисько “Великий”. Птолемея, про якого я вже згадував³, викликав із царства і прийняв із почестями, та неочікувано стратив його лише з тієї причини, що привернув до себе увагу людей блиском пурпурового плаща, в якому прийшов на гладіаторські ігри. 2. Як лиш зустрівся йому хтось гарний та кучерявий, одразу ж голив йому потилицю, аби позбавити краси⁴. Одного чоловіка, Езія Прокула, батько якого був старшим центуріоном, через надзвичайно великий зріст і красу називали “Колосеросом”⁵, тож під час видовищ раптом наказав йому вийти на арену й битися із гладіатором у легкому озброєнні⁶, згодом – із гладіатором у важкому озброєнні⁷, а коли той переміг обидва рази, тут же наказав зв’язати, одягнути в лахміття й водити вулицями, показуючи жінкам, а потім скарати на горло. 3. Зрештою, не залишилося нікого низького походження й зовсім бідного, кого він не намагався принизити. Цареві Немі⁸, який впродовж багатьох років був жерцем, підслав сильнішого суперника. Коли у день гладіаторських ігор візничий⁹ Порій після переможної битви відпустив свого раба, а народ щиро аплодував йому, Калігула кинувся з театру з такою поспішністю, що наступив на край своєї тоги й покотився по сходах, гніваючись та вигукуючи, що народ, владар світу, за найнезначнішу справу надає значно більше честі гладіаторові, аніж божественним імператорам, і в тому числі йому.

36. Не поважав ані своєї, ані чужої скромності. Подейкують, що він мав ганебні стосунки з Марком Лепідом, з мімічним актором Мнестером та навіть із деякими заручниками. Валерій Катулл, юнак з

¹ Торкват, лат. “браслет”, когномен у роді Манлійів, веде свій початок від того, коли Манлій зняв з убитого галла браслет (300 р. до Христа). Див. Август, 43.

² Цинцинат, лат. “кучерявий”, коса – їх родинна цінність. Цинцинати були консулами й диктаторами.

³ Див. 26.

⁴ Сам Гай був лисий (див. 1).

⁵ Колос та Ерос.

⁶ Легкоозброєні гладіатори – “фракійці”.

⁷ Важкоозброєні – “гопломахи”.

⁸ Йдеться про жерця Діани Ариційської, на посаді якого завжди був раб-втікач, що переміг у двобої попередника.

⁹ Візничий (еседарій) – гладіатор, що змагався на британській колісниці.

родини консулів, привселюдно заявив, що сам зганьбив імператора, і що від стосунків із ним у нього втомилися боки. Окрім кровозмішання із сестрами та пристрасті до відомої блудниці Піраліди не оминув жодної жінки славного роду. 2. Часто запрошував їх на гостину разом із чоловіками, і коли вони проходили попри його ложе, прискіпливо, наче купець, розглядав усіх, а якщо котрась, соромлячись, опускала очі, то сам піднімав їй голову рукою. Відтак, лиш відчувши потяг, виходив з їдальні та викликав ту, що найбільше припала йому до серця; згодом, повернувшись назад ще зі свіжим задоволенням на обличчі, відкрито хвалив чи ганьбив її, перелічуючи тілесні достоїнства чи недоліки та поведінку в ложі. А деяким за відсутності чоловіків сам посилав розлучення від їхнього імені й наказував саме так записувати в актах.

37. Марнотратністю перевершив усіх своїх найвинахідливіших попередників – вигадав небачені види купання, надзвичайні страви й гостини: вмивався гарячими або холодними оліями, пив дорогі перли, розчинені в оцті, на бенкетах подавав хліб та страви на золотих тачах, наголошуючи, що потрібно бути або скромним чоловіком, або Цезарем. Кілька днів поспіль розкидався навіть великими сумами грошей, стоячи перед народом на покрівлі Юлієвої базилики¹. 2. Збудував лібурнські галери² з десятьма рядами весел, із самоцвітними боками, з кольоровими вітрилами, влаштувавши на них не лише величезні купальні, портики, бенкетні зали, а навіть різноманітні фруктові сади й виноградники. На них, розкошуючи із раннього ранку, зі співами та музикою курсував попри узбережжя Кампанії. Будуючи будинки й вілли, взагалі ні на що не зважав, окрім як зробити щось таке, що вважали за неможливе. 3. Тож зводив насипи в глибокому й бурхливому морі, прорубував тунелі у найтвердіших кременіних скелях, зводив гори на рівнинах та рівнини робив на місці гір, і до того ж – з неймовірною швидкістю, бо за зволікання котилися голови. Не перелічуватиму всього – скажу лишень, що величезні багатства Тиберія Цезаря, два мільярди сімсот мільйонів сестерціїв, за неповний рік зовсім розтринькав.

38. Коли ж нарешті вичерпався, то вдався до відвертих грабунків, не гербуючи вишуканими підступами, торгами й податками. Відмовив у наданні римського громадянства тим, чий предки здобули його собі та своїм нащадкам, – давав його лише їх синам, позаяк поняття

¹ Юлієва базилика – будівля судової палати на форумі.

² Лібурнські галери мали один або два ряди весел і славилися швидкістю.

“нащадок” не сприймав далі, аніж у цьому коліні: а коли йому подали документи, підписані Божественними Юлієм та Августом, то відкинув їх як старі та недійсні. 2. Звинувачував у неправильній оцінці майна кожного, в кого за якихось обставин виростили прибутки¹. Заповіти старших центуріонів², у яких не був записаний ані Тиберій від початку приходу до влади, ані він сам, знищив як невдячні, а заповіти інших громадян, про які говорили, що вони залишають спадщину Цезарю, оголосив нечинними та безпідставними. Вселив усім такий страх, що навіть незнайомі відкрито зараховували його до спадкоємців разом із родичами, а батьки – разом із дітьми; а коли вони після цього ще продовжували жити, то заявив, що вони насміхаються над ним, і багатьом послав отруєні ласощі. 3. Проводячи слідство за різними справами, спочатку встановлював суму, яку прагнув отримати, і не піднімався з місця, доки не отримував її. Не терпів ніякого зволікання: якось одним вироком засудив за різними звинуваченнями аж сорок підсудних і вихвалявся Цезонії, яка прокинулася після полуденного відпочинку, скільки він устиг зробити, як вона дримала. 4. Влаштуваючи торги, виставляв на них та продавав усе, що залишалось після різних видовищ: ціни встановлював сам і так їх підносив, що дехто, змушений викласти величезні суми, розорявся й перетинав собі вени. Відомий випадок, як Антоній Сатурнін заснув на лаві під час торгів, і Гай змусив глашатая звернути увагу на те, як часто киває головою колишній претор, і не завершив торги раніше, аніж сплячому продали тридцять гладіаторів за дев’ять мільйонів сестерців.

39. Якось у Галлії, за величезними цінами розпродуючи всі прикраси, одяг, рабів та навіть вільновідпущеників своїх засуджених сестер, настільки захопився прибутками, що вивіз із міста безліч краму зі старого помістя³, залучивши до вивезення всі наймані вози і всю худобу млинарів, так що у Римі навіть стався дефіцит хліба, і деякі позивачі, через те, що не з’явилися вчасно до суду, програли справи. 2. Аби випродати цей крам, не цурався ані підступу, ані лестощів: то дорікав декому жадібністю, що не соромно їм бути багатшими, аніж

¹ Тобто якщо хтось отримав додаткові прибутки до свого доходу від останнього перепису майна (цензу), Калігула звинуватив його у тому, що він подав неправдиві свідчення цензорам, і відповідно, отримав можливість конфіскувати майно.

² Центуріони (сотники) переважно були несімейними, що мало значення при розподілі спадщини.

³ Йдеться про двір Августа й Тиберія.

він сам, то вдавано шкодував, що речі правителів перейдуть до звичайних людей. Довідавшись, що якийсь провінційний багач заплатив двісті тисяч рабам, які роздавали запрошення, щоб хитрістю потрапити на гостину, був приємно вражений, що так високо цінується його товариство: і наступного дня, коли той чоловік прийшов на торги, послав йому якийсь непотріб за двісті тисяч, сказавши, що запрошує його до Цезаря на обід особисто.

40. Встановив нові й нечувані досі податки – спочатку через публіканів¹, а згодом, оскільки прибутки стали вищими, через центуріонів та трибунів преторської гвардії. Не оминав ані жодної нагоди накласти податки, ані жодної людини. На харчі, що продавалися в цілому місті, наклав твердий встановлений податок; за спори й судові справи, незалежно від місця, де вони розпочиналися, вимагалось четверту частину суми, за яку сперечалися, і було призначено покарання у разі, якщо сторони домовляться чи скасують справу; носильники сплачували восьму частину денного заробітку; блудниці сплачували вартість одного злягання, і до цього закону було додано, що податкові підлягають навіть ті, що колись займалися блудництвом чи звідництвом, незважаючи навіть на те, що перебували у законному шлюбі.

41. Ці податкові закони лише оголосили, а не опублікували, і тому через брак обізнаності було допущено багато помилок. На вимогу народу виставив писаний закон, але написали його такими дрібними літерами й вивісили у такому вузькому місці, щоб ніхто не міг його списати. А щоб не втратити прибутку, влаштував бордель на Палатині: в незліченних кімнатах, оздоблених з надзвичайною пишністю, гостей чекали заміжні жінки і вільнонароджені юнаки. По всіх форумах² і базиліках послав глашатаїв, що запрошували молодого й старого скуштувати насолоди. Тим, що завітали, позичали під відсотки гроші, і клерки відкрито записували імена тих, які начебто долучилися до прибутків Цезаря. 2. Не бачив ганьби отримати зиск навіть з ігор у жеребки, вдаючись до підступу й обману. А якось, відступивши свою чергу наступному гравцю, вийшов на подвір'я дому і перестрів двох багатих римських вершників: тут же наказав схопити їх і забрати в них все майно, й повернувся щасливий, вихваляючись, що ніколи так багато не вигравав у жеребки.

¹ Публікани – відкупники державних доходів, головно податків.

² Форум тут вживається у такому ж значенні, що й гр. агора, тобто майдан, або навіть і базар.

42. Коли ж народилася в нього донька, то почав скаржитися не лише на свою бідність як імператора, але й на додаткові батьківські клопоти, і почав стягати кошти на виховання доньки та придане. Проголосив, що прийматиме подарунки на новий рік і на січневі календи стояв у воротах будинку й ловив гроші, що пригоршнями й подолами¹ кидала йому різношерста юрба. Врешті, запалившись жадобою торкатися грошей, часто громадив купами золоті монети по широкій підлозі й ходив по них босоніж або ж качався по них цілим тілом.

43. Військовими клопотами та походом зайнявся лиш один раз, однак без жодного попереднього наміру: якимось, прямуючи до Меванії, аби оглянути ріку Клітумн та довколишній бір², йому нагадали, що необхідно поповнити кількість батавських³ охоронців, які були при ньому, а він тут же похопився йти походом у Германію. Без жодних зволікань зібрав звідусіль легіони та допоміжні сили, проводячи набір з великою строгістю, стягнув небачену досі кількість усіякої провізії, та вирушив у дорогу. Рухалися то з такою швидкістю та поспішністю, що когорта преторіанців були змушені всупереч звичаєві в'ючити знамена на коней, аби не відставати, то настільки повільно й розважно, що вісім чоловік несли його лектику⁴, а жителі ближніх міст підмітали й поливали перед ним шлях, щоб не було пороху.

44. Як лиш прибув до табору, то захотів показати себе строгим вождем і ганебно вигнав тих полководців, що пізніше привели допомогу з різних місць, а переглядаючи військо, звільнив багатьох старших центуріонів, і деяких навіть таких, яким залишалось усього кілька днів до кінця терміну; звільнив перших центуріонів маніпули триаріїв⁵, вказавши за причину їх старість і слабість. Усіх інших насварив за жадібність та зменшив їх платню після завершення служби до шести тисяч сестерцій⁶. 2. За весь похід нічого більшого не зробив, як лиш прийняв Адмінія, сина британського царя Цинобеліна⁷, якого вигнав

¹ Поділ, лат. синус, нижня частина тоги, яку часто використовували як кишеню.

² Місцина славилася красою (Пліній, Листи, 8,8). Там був древній храм Юпітера.

³ Батави – германське плем'я поблизу Рейну, зберігало вірність Римові до 69 р.

⁴ Октафори переважно використовувалися для жінок.

⁵ Триарії – найдосвідченіші воїни у легіоні.

⁶ Що було половиною від суми, яку встановив Август.

⁷ Цар південної Британії.

батько, і той з невеличким загоном перейшов під його захист. Проте послав у Рим помпезного листа, що весь острів здався йому, і наказав гінцям гнати колісниці, не спиняючись¹, аж до самого форуму та курії, і щоб передати листа консулам лише в храмі Марса² в присутності всього сенату.

45. Зрештою, не маючи з ким воювати, послав кількох германців із власної охорони за Рейн і наказав там заховатися, а після полудня із шумом сповістити, що наближається ворог. Як лиш вони так зробили, зірвався разом із своїми друзями і частиною вершників-преторіанців та подався у найближчий ліс, пообрубав гілки з дерев та прикрасив їх, як трофеї³, а сам у світлі вогнів повернувся назад. Тих, що не подалися з ним, обізвав боягузами й слабодухими, а супутників та всіх причетних до перемоги нагородив вінками нового вигляду й назви – були вони оздоблені фігурками сонця, місяця й зірок, і називалися “розвідницькими”. 2. Або ж узяв кількох заручників зі школи⁴ і потайки вислав їх уперед, а сам, раптово покинувши бенкет, кинувся навздогін разом із кіннотою і, закувавши їх у кайдани, наче втікачів, привів назад: у таких виставах ніколи не знав міри. Коли ж він повернувся на гостину, воїни повідомили йому, що загін уже повернувся, а він запросив їх до гостини так, як вони були, при обладунку. Підбадьорив їх відомим віршем Вергілія: “Тримайтеся й готуйтеся до наступних успіхів”. 3. Але попри все це, в гнівному едикті поза очі дорікав сенатові й народові, що в той час, коли Цезар змагається у такій небезпеці, всі вони недоречно бенкетують та розважаються цирками, театрами й відпочинком на дозвіллі.

46. Насамкінець, наче збираючись завершити війну, вишикував ряди на березі Океану та розставив каменеметальні й інші машини, але ніхто не знав та не міг додуматися, що він робитиме. Раптом наказав усім збирати мушлі в шоломи та подоли, називаючи це “здобиччю Океану, що належить Капітолію й Палатину”⁵. На знак перемоги воздвиг величезну вежу, з якої, як із Фароської⁶, уночі вогонь вказував

¹ Переважно колісницям заборонялося їздити по вулицях у денний час, а лише перед сходом сонця або у дві останні години дня.

² Див. Август, 29.

³ Трофеї – стовпи, прикрашені ворожою зброєю.

⁴ У спеціальних школах навчали дітей германських вождів-заручників.

⁵ Тобто Юпітеру Капітолійському й Аполлону Палатинському.

⁶ Фароський маяк (звідси “фара”) при вході в Александрію вважався чудом світу.

шлях кораблям. Воїнам пообіцяв у подарунок по сотні динарів, і виголосив це так, наче це було небаченою щедрістю: “Ідїть собі, щасливі, ідїть, багатї”.

47. Тут він спохопився турбуватися про тріумфи і, попри полонених та варварів-утїкачів, дїбрав найвищих чоловіків із галлів, як він сам говорив, “тріумфодостойних”, та навіть деяких із царського роду. Їх призначив для процесїї та змусив не лише відростити волосся й пофарбувати у рудий колір, але й вивчити германську мову та прийняти варварські прїзвиська. До того ж, наказав, аби майже усі триреми, на яких вийшов у відкритий Океан, доправити до Рима сухопутним шляхом. Написав своїм казначеям, аби зготували тріумф за найменшим кошторисом, однак щоб він був таким, якого ще ніколи не бувало: адже в їхньому розпорядженні – загальнонародні кошти.

48. Перед тим, як вийхати з провінції, виявив неймовірно жорстоке бажання: намірився знищити легїони, що після смерті Августа підняли бунт, оскільки вони колись тримали в облозі його батька, полководця Германіка, і його самого, коли був немовлям. Заледве його відмовили від цього свавілля, але не могли втримати від прагнення стратити хоча б кожного десятого¹. Тож він викликав їх на збори зовсім незброєних – не мали при собі навіть коротких мечів, та оточив озброєною кіннотою. 2. Але як лиш уздрів, що деякі, зрозумівши підступ, пробиваються до зброї, аби дати відсіч, тут же втік зі сходин, подався до міста й звернув усю жорстокість на сенат: почав усім відкрито погрожувати, щоб відвернути від себе недобрї чутки. Між іншим, нарікав на те, що його позбавили законного тріумфу, дарма що незадовго перед тим він сам сповістив, щоб йому не надавали жодних почестей під страхом смерті².

49. Тож і тоді, коли його в дорозі перестріли посланці найвищого сану, благаючи, аби він приспішив, гучним голосом кинув їм: “Прийду, прийду, – і він зі мною”, потрясаючи руків’ям свого меча, якого мав на поясі. А в едикті видав, що повертається, але тільки до тих, які бажать його – до вершників та народу: а для сенату він більше не буде ані громадянином, ані правителем. 2. Заборонив сенаторам навіть виходити йому назустріч. Тож відмінивши чи відклавши свій тріумф, у день свого народження під овації ввійшов у місто, а чотири місяці потому – помер, здійснивши неймовірні злочини та замислюючи ще

¹ Див. Август, 24.

² Це ставило б сенат вище, аніж він сам.

більші: адже намірявся перебратися в Антії, а згодом – в Александрію, попередньо винищивши найкращих представників обох орденів. 3. А щоб ні в кого не виникло сумнівів, то скажу, що в його сховку знайшли два записники під різними заголовками – один “Меч”, а другий – “Кинджал”, і обидва містили імена й нотатки про тих, які мали бути страчені. Знайшли також і скриню, вщерть повну різних отрут, яку згодом Клавдій наказав кинути в море, і говорять, що вона настільки отруїла воду, що хвиля виносила на ближні береги мертву рибу.

50. Був досить високий, зате доволі блідий, тіло було дуже велике у порівнянні з тонкою шиєю та гомілками; очі й скроні були глибоко посажені, чоло широке й насуплене, все тіло було густо вкрите волоссям, але на голові воно було рідке, і мав зовсім лисе тім’я. Саме тому вважалося важким злочином подивитися на нього згори, коли він проходив поблизу, або випадково згадати слово “коза”. Його лице від природи було страхітливим і непривітним, але все одно зумисне перед дзеркалом витреновував жакливі та відразливі міни. 2. Здоров’я не мав ані тілесного, ані духовного. Коли ще був хлопчаком, страждав падучою хворобою, а в юнацькі роки, хоча й був доволі витривалим, часто находила на нього слабкість, так що не міг ані ходити, ані стояти, ані триматися, ані зібратися з думками. Він сам розумів кволість свого розуму, і час від часу подумував про відхід від справ, аби очистити голову. Вважають, що Цезонія напувала його якимось любовним зіллям, яке натомість призвело до безумства. 3. Сильно турбувало його безсоння: спав не більше, аніж три години вночі, та й то не зовсім спокійно – часто снилися йому різні жахіття, а одного разу наснилося йому морське чудовисько, що розмовляло з ним. Тому, втомлений від неспанья, зазвичай більшу частину ночі або сидів у кріслі, або бродив довгими колонадами портика, раз по раз виглядаючи довгоочікуваний світанок.

51. Слабкості його розуму зовсім заслужено я приписав би дві протилежні вади – максимальну впертість, з одного боку, і незмірну боягузливість – з іншого. Адже він, хоча й сильно зневажав богів, при найменшому гromі та блискавці закривав очі та накривав голову, а при більшому навіть кидався з ложа й забивався під лектику. Під час подорожі Сицилією, насміхаючись над усіма святими місцями, раптово вночі втік із Месани, злякавшись диму та гулу з вершини Етни. 2. Варварам завжди любив погрожувати: але якимось, перейшовши Рейн, їхав по вузькій ущелині за строем воїнів, і хтось пожартував, що

зчинилася б грандіозна паніка, якщо несподівано появився би ворог, він тут же скочив на коня й швидко повернувся до мостів, однак застав їх запрудженими служниками й обозом, і переправили його, що навідріз відмовлявся чекати, на другий бік по руках через голови людей. 3. Невдовзі, почувши про заворушення в Германії, почав готувати втечу й спорядив для цього навіть флот, втішаючись єдиною думкою, що заморські провінції будуть останнім певним притулком у разі, якщо вороги-переможці захоплять усі Альпи, як Цимбри, або й навіть місто, як свого часу Сенони¹. Тож я схилиюся до думки, що його вбивці згодом розпустили чутки між розгніваними воїнами, начебто він сам наклав на себе руки, нажаханий звісткою про поразку.

52. Одягом, взуттям та й усім своїм виглядом ніколи не вписувався у звичаї своїх батьків, співвітчизників, чоловіків чи навіть людей загалом. Часто появлявся перед народом в обшитих самоцвітами накидках, в туніках з довгими рукавами, з браслетами на зап'ястях, часом навіть у шовку та в жіночому вбранні², нерідко показувався у сандалях або котурнах³, а то й у солдатських чоботях⁴ чи в жіночих мештиках. Часто борода в нього була позолочена, в руках тримав блискавку, тризуб чи навіть жезл⁵ – емблеми богів, або й появлявся в одязі Венери. Навіть перед своїм походом постійно носив тріумфальний одяг, а бувало, що вдягав панцир Александра Великого, ввидобутий із його поховання.

53. З усіх вільних мистецтв найменше уваги приділяв науці, а найбільше – красномовству, завжди був готовий виступити з промовою – особливо, якщо потрібно було звинуватити когось у чомусь⁶. Гніваючись, легко добирав не лише слова й вирази, а також тон та голос; від сильного збудження не міг встояти на одному місці, а голос його долітав до найвіддаленіших слухачів. 2. Починаючи промову, погрожував, що виймає меч, зготований уночі; врівноважений та делікатний стиль писання зовсім зневажав, називаючи стиль Сенеки, який був тоді на гребені хвилі, “чистим

¹ У 390 р. гальське плем'я Сенонів захопило Рим.

² У шовку ходити було заборонено.

³ Котурни – високі черевики на каблуках, у яких виступали актори, щоб здаватися вищими.

⁴ Солдатські чоботи, точніше, чоботи, що носила охорона імператора, каліги, звідси й прізвисько Гая.

⁵ Кадуцей – жезл Меркурія, обвитий двома зміями.

⁶ Калігулі навіть помилково приписували підручник з красномовства.

школярством” та “піском без вапна”. Мав звичку давати відповіді на вдалі виступи інших ораторів, писати захисні чи звинувачувальні промови на слухання про визначних підсудних у сенаті, і, залежно від того, яка промова краще йому вдавалася, засуджував чи виправдовував підсудного. На слухання запрошував едиктами навіть вершників.

54. Наполегливо вдосконалювався також у всіляких інших уміннях. Виступав як фракійський гладіатор та як візничий, як співак і танцюрист, змагався на бойовій зброї та гасав на колісницях по різних цирках. Співами й танцями настільки захоплювався, що, не вагаючись, вторив співаючому акторові, або ж відкрито наслідував його рухи – чи то схвально, чи критично. 2. Тому й видається, що саме у той день, коли загинув, призначив святкування на цілу ніч¹, аби, користуючись вільністю свята, перший раз виступити на сцені. Танцював дуже часто навіть уночі, а одного разу посеред ночі² викликав трьох консулів у палац на Палатині, посадив їх, нажаханих до півсмерті, на сцені, та раптово, під голосний супровід флейт і стукіт підборів³, одягнений у жіночу накидку⁴ й туніку, що сягала до самих п'ят⁵, вискочив і, виконавши танець, зник. Однак при такій спритності до всього, плавати не вмів⁶.

55. До тих, ким захоплювався, палав пристрастю аж до безумства. Мімічного актора Мнестера цілував навіть посеред вистави, а якщо хтось мав необережність сказати слово, коли танцював його фаворит, наказував гнати його з місця й бичував навіть власноруч. Римському вершнику, що зчинив шум, послав наказ через центуріона, аби той негайно вирушив у Остію та доручив царю Птолемеєві, що у Мавританії, свого листа, в якому написав: “Тому, кого послав до тебе, ані добра не роби, ані зла”. 2. Поставив кількох гладіаторів-фракійців на чолі своїх германських охоронців, а мурміллонам зменшив озброєння⁷. Коли ж один із них, на ім'я Колумб, все ж переміг,

¹ Фестиваль, що святкувався різними танцями та іграми.

² Ніч поділялася на 4 віглії (чування), тобто приблизно опівночі.

³ Властиво, йдеться про високі дерев'яні підшоши з ударним пристосуванням всередині, які використовували актори й танцюристи.

⁴ Верхній святковий довгий жіночий одяг.

⁵ У такому одязі виконувалися непристойні танці.

⁶ Не вміти плавати вважалося ганебним та означало бути зовсім нерозвиненим.

⁷ Калігула не любив мурміллонів, оскільки вони змагалися із фракійцями, його фаворитами. Гладіатори-фракійці мали на озброєнні щит і кривий меч, а мурміллони – повне важке озброєння.

відбувшись легким пораненням, підсипав йому отрути на рану, і від того часу називав цю отруту “голубиною”¹: саме так було написано на ній, коли знайшли всі його запаси отрут. Настільки був прив’язаний та відданий “зеленій” фракції², що часто навіть обідав у стайні, а то й ночував, а візничому Євтихові після одного бенкету дав два мільйони сестерціїв³. 3. Аби його кінь, Бистрий, добре відпочивав, напередодні змагань посилав по сусідніх вулицях своїх воїнів наводити спокій; попри те, що збудував для нього стайню з мармуру, а ясла зі слонової кістки, попри пурпурові покривала і коштовні коралі, подарував йому навіть будинок з прислугою та всіляким крамом, куди згодом від його імені запрошував гостей, а врешті, як подекують, планував призначити його консулом.

56. Як він так шаленів та розважався, то знаходилося багато бажаючих випустити з нього дух. Але коли одну чи дві змови було викрито⁴, а інші не здійснилися через відсутність слушного часу, двоє чоловіків⁵ узялися за справу та довели її до кінця, проте не без участі впливових вільновідпущеників та керівників преторіанців. Самих їх уже раніше безпідставно звинувачували у причетності до змови, тож вони відчували на собі підозру та ненависть Калігули: він якось відвів їх убік та вилив свою злість на них, показавши меч а й пригрозивши, що добровільно загине, якщо їм видається, що він достойний смерті; та й згодом не переставав звинувачувати одного перед другим та сварити їх між собою. 2. Тож змовилися напасти на нього під час ігор на Палатині⁶, опівдні, коли він виходитиме з вистави. Першу роль взяв на себе Кассій Херея, трибун когорти преторіанців: Гай постійно знущався з нього, незважаючи на поважний вік, називаючи його “розпеченим” та “розніженим”, або ж давав псевдо Пріап⁷ чи Веенера, а коли той мав за щось йому дякувати, то простягав йому руку для поцілунку, згинаючи її та рухаючи непристойним чином.

¹ Колумб – голуб (грец.).

² Колісники в цирку поділялися на чотири партії, що вирізнялися кольорами: червона, біла, синя й зелена. Згодом Доміціан додав ще дві.

³ Властиво, “стайня” була свого роду клубом, де містилися помешкання візничих та стійла коней. Господар на обіді переважно давав подарунки гостям, які вони могли б забрати з собою (звідси гр. *arophoreta*).

⁴ У 39 та 40 рр.

⁵ Кассій Херея і Корнелій Сабін. За ними стояли вищі сенатори та консул. Змова була добре й широко організована, убили також Емілія Регула й Аннія Мінуціана (46 р.).

⁶ Ігри на честь Августа.

⁷ Пріап – бог садів, тут у переносному значенні – похитлива людина, член.

57. Багато чуд провіщало майбутнє убивство. Статуя Зевса в Олімпії, яку наказав було розібрати й перевезти до Рима, раптово видала такий гучний регіт, що затряслися риштування та порозбігалися робітники, а якийсь чоловік на ім'я Кассій, що випадково надійшов, стверджував, що вві сні йому було наказано принести в жертву Юпітерові бика¹. 2. У Капуї в березневі іди блискавка вдарила в Капітолій, а в Римі в той же час – у кімнату двірничого, що в палаці на Палатині. Деякі вважали: останнє знамення провіщає небезпеку господареві від його прислужників, а попереднє – ще одне велике вбивство, – таке ж, як сталося колись в цей же день². Коли ж Калігула запитав астролога Суллу про свій гороскоп, той ствердив, що вбивство невпинно наближається. 3. Застерігав його також оракул Фортуни Антійської, аби остерігався Кассія, і він з цієї причини навіть послав убити Кассія Лонгина, що був проконсулом в Азії, але навіть не згадав, що Херея теж був Кассієм. Напередодні загибелі приснилося йому, що стоїть на небі поблизу трону Юпітера, і бог штовхає його великим пальцем правої ноги та скидає на землю. Згодом як пророчі сприйняли також інші пригоди, що сталися того ж дня незадовго перед убивством. 4. Приносячи жертву, забризкався кров'ю фламінго, а мімічний актор на ім'я Мнестер виконував ту ж трагедію, яку колись виконував Неоптолем на тому святі, на якому був убитий Филип, цар Македонії³. В іншій виставі, “Лавреол”, головний герой, вириваючись із обвалу, блює кров'ю, і коли численні другорядні актори повторювали цю сцену, то врешті все було залите кров'ю⁴. Готувався також нічний спектакль, у якому єгиптяни й ефіопи мали показувати сцени загробного життя.

58. Восьмого дня до лютневих календ, піднявшись приблизно о сьомій годині, вагався, чи йти знову до столу, оскільки в шлунку ще відчував надмір їжі з попереднього дня, однак друзі переконали його вийти. Коли проходив через крипту, де юнаки з Азії знатного походження проводили репетиції до вистави, то зупинився на хвилю, аби подивитися й настановити; і якщо б не керівник групи, що

¹ Очевидно, із натяком на Гая, оскільки у жертву приносили переважно малих тварин.

² Очевидно, йдеться про вбивство Юлія Цезаря.

³ У 336 році на іграх, присвячених весіллю доньки, вбили Филипа. Трагедія називалася “Цинір”, легенду переповідає Овідій у “Метаморфозах” (10, 298).

⁴ Трагедія про відомого злочинця, а вторинні актори розважали глядачів після вистави, пародіюючи головного актора.

поскаржився на недугу, то повернувся б і зажадав показу вистави. 2. Від цього місця існують дві версії розвитку подій. Одні переповідають, що коли він говорив з хлопцями, Херея підійшов з-за спини та замахнувшись, вдарив його мечем у шию, вигукнувши: “Зроби це!”¹ а потім другий змовник, трибун Корнелій Сабін, зайшовши спереду, вдарив його у груди. Інші говорять, що Сабін, витіснивши за допомогою центуріонів, що були у змові, гурт прибічників імператора, за військовим звичаєм спитав пароль, і коли Гай відповів “Юпітер”, Херея вигукнув: “Отримай своє”², а коли той оглянувся, розсік йому щелепу мечем. 3. Коли той упав, підібгавши ноги, та поранений, кричав, що ще живий, усі кинулись на нього та добили, нанісши тридцять ударів: “Ще давай!” – кричав кожен. Дехто навіть вражав його у пах. На перший крик на допомогу прибігли носії з палками³, а згодом – германці-тілоохоронці та вбили багатьох змовників, а між ними й деяких невинних сенаторів.

59. Прожив Гай двадцять дев’ять років, з них правив три роки, десять місяців та вісім днів. Тіло його таємно занесли в сад Ламія⁴ та наполовину спалили на поспіхом зібраному погребальному вогнищі й закидали дерном. Лише згодом сестри, повернувшись із вигнання, відкопали його, спалили й поховали. Багато хто розповідає, що перед тим, як це зробили, сторожів саду постійно тривожили привиди, а в будинку, де його вбили, не було й ночі без якогось жахіття, аж доки будинок не згорів під час пожежі. Разом з Гаєм загинула й дружина Цезонія, яку центуріон заколов мечем, а також донька, яку розбили до стіни.

60. Усю картину часу можна уявити собі за такими подіями. В народі не одразу повірили в те, що Гая вбили: виникла підозра, що чутку про вбивство вигадав і розпустив сам Калігула, щоб таким чином вивідати, як люди ставляться до нього. Змовники не встановили жодної влади, а сенат настільки перейнявся прагненням свободи⁵, що консули спочатку зібралися не в курії, що називалася Юліевою, а на Капітолії, де лунали навіть пропозиції знищити пам’ять про цезарів та

¹ Частина ритуалу жертвоприношення, коли той, хто вбивав жертву, піднімав сокиру, запитуючи: “Чи маю зробити?”, на що жрець відповідав: “Роби це”.

² Тобто в ім’я Юпітера отримати раптову смерть – сповнення бажань.

³ Носії лектик мали палиці для того, щоб носити їх.

⁴ На Есквілінському пагорбі.

⁵ Тобто ідеєю республіки.

зруйнувати їхні храми¹. Насамперед, було підмічено й записано, що всі цезарі на ймення Гай загинули від меча, починаючи ще від того, який загинув у часи Цінни².

¹ Храми Цезаря й Августа.

² Гай Юлій Цезар Страбон (загинув у 87 р. до Христа).

1. Друз, батько Клавдія Цезаря, спочатку називався Децім, а згодом – Нерон. Народила його Лівія на третьому місяці після того, як стала дружиною Августа, оскільки була вагітна до того: була підозра, що сталося це в результаті перелюбу із вітчимом. Зрештою, серед простолюду швидко поширився віршик:

Блаженні родять і на третім місяці.

2. Цей Друз, обіймаючи посаду квестора й претора, був полководцем у війні в Ретії, а згодом й у Германії. Він перший з римських полководців вийшов у відкритий північний Океан, доклавши значних зусиль, провів за Рейном великі судноплавні канали, які й до сьогодні зветься Друзовими¹. Наполегливо наступав на ворога й аж доти відтискав його щораз далі у неосвоєні землі, доки не з'явилася йому примара жінки-варвара надлюдського зросту, що промовляла до нього латиною й заборонила продовжувати шлях переможця. 3. Зрештою, за усі перемоги вшанували його почестями й тріумфальними відзнаками, а після претури² тут же заступив на посаду консула й відновив походи, але занедужав³ та помер у своєму літньому таборі, який від того часу називався “Проклятим”. Тіло його несли по вільних містах і колоніях знатні громадяни аж до Рима, а там його перейняли декурії писарів⁴, що вийшли їм на зустріч, та поховали на Марсовому полі. Згодом на його честь військо насипало курган, і відтоді щороку біля нього в цей же день воїни проводили церемонійні забіги⁵, а галльські общини здійснювали молебні. Сенат, окрім того, попри багато інших почестей, присвятив йому мармурову арку з трофеями на Аппієвому шляху, а також надав йому та його нащадкам прізвисько “Германік”. 4. Говорять, що дух у нього був славолібний та водночас демократичний: адже крім перемоги над ворогом прагнув здобути

¹ Друзові канали, дві милі довжиною, поєднують Рейн та Іссель, створюючи прохід до Північного моря.

² Претор виконував верховну судову владу.

³ Насправді Друз упав з коня, зламав таз і невдовзі помер.

⁴ Йдеться про клерків-квесторів, які були найважливішими службовцями при магістраті. Вони склали корпус із шести декурій, які очолювали шість головних начальників, що називалися “шість перших кураторів”.

⁵ Такі забіги описано ще в “Енеїді” (11, 188). Після пробігу в повному озброєнні воїни кидали у вогонь військові нагороди, які вони прийняли від імператора.

“найбільшу здобич”¹, переслідуючи германських ватажків по всьому полі бою, нехтуючи власною безпекою. Ніколи не приховував, що докладатиме всіх зусиль для відновлення попереднього устрою республіки. Тому вважаю, що деякі мали підстави говорити, що Август, підозрюючи його, відкликав з провінції, а коли той почав зволікати, знешкодив отрутою. 5. Однак згадую про це не тому, що вважаю правдивим чи близьким до правди, а лиш тому, що не хотів би оминати. Август за життя настільки його любив, що призначав його співспадкоємцем із синами, і навіть заявляв про це у сенаті, а коли він помер, то так привселюдно вихваляв його, що навіть благав богів, аби зробили його Цезарів² такими ж, як він, і навіть для себе самого благав такої ж почесної смерті, якою нагородили Друза. Та не вдовольнившись промовою на його могилі, викарбував на ній вірші, що сам склав, а також уклав прозою спогади про його життя. 6. З Антонією Молодшою було в нього кілька дітей, з яких пережило його лиш троє – Германік, Лівілла і Клавдій.

2. Клавдій народився за консульства Юла Антонія та Фабія Африкана, у серпневі календи, в Лугудуні, того ж дня³, коли там вперше було присвячено жертвоєник Августові. Назвали його Тиберій Клавдій Друз, а згодом, коли Юлієва родина всиновила його старшого брата, прийняв прізвисько “Германік”. Ще немовлям втратив батька і протягом ледве що не всього дитинства та юності часто хворів на різні хронічні хвороби, так що його дух і тіло дуже ослабли, і тому навіть у старшому віці не вважався придатним для виконання громадських та приватних обов’язків. 2. Навіть довший час після того, як сягнув незалежного віку⁴, все ж перебував під опікою та мав наставника: пізніше він сам нарікав у своєму записнику, що до нього зумисне приставили варвара, колишнього керівника пастухів, аби той за будь-якої нагоди жорстоко його карав. На гладіаторських іграх, які вони разом із братом влаштовували в пам’ять про батька, сидів на чільному місці в плащі всупереч звичаю – саме через нездужання. А в той день, коли приймав чоловічу тогу, принесли його на Капітолій в лектиці посеред ночі та без жодних належних почестей⁵.

¹ Зброя та обладунк ворожих полководців, відібрана у поєдинку.

² Гай та Луцій Цезарі (Див. Тиберій, 23).

³ Тобто на річницю присвячення, яка була у 12 р. до Христа.

⁴ Тобто віку, з якого звільнявся від опіки (tutella).

⁵ Тобто без родичів та друзів.

3. Ще з юнацьких літ значних зусиль докладав до вивчення вільних наук, а деякі свої спроби навіть видавав. Проте навіть це не допомагало йому здобути повагу до себе чи навіть вселити якусь надію на краще майбутнє. 2. Матір Антонія називала його виродком серед людей, якого природа почала та не закінчила, і коли вона звинувачувала когось у тупості, то говорила, що він дурніший, аніж її син Клавдій. Августа¹, його бабуся, ніколи не ставилася до нього з повагою, говорила з ним надзвичайно рідко, а якщо й давала йому настанови, то у коротких різких листах або через вісників. Його сестра Лівілла, зачувши, що він колись буде імператором, голосно й привселюдно проклинала жакливе та недостойне майбутнє римського народу. Тут подаю витяг із деяких листів Августа, його старшого вуйка, де є висловлювання про Клавдія.

4. “Якось на Марсових іграх² я говорив, дорога Лівіє, як ти й просила мене, із Тиберієм³, що робити з твоїм онуком Тиберієм⁴. Ми разом дійшли згоди, що слід вирішити раз і назавжди, як нам необхідно діяти щодо нього. Адже якщо він зовсім здоровий, чи краще скажу повносправний⁵, то чому ж маємо сумніватися, чи давати йому хід по всіх рангах та ступенях, по яких уже пройшов його брат? 2. Але якщо ж відчуємо, що він слабкий та понівечений тілом, і розум у нього потьмарений, то нам не слід виставляти людям його самого, та й нас, як причину для насміхання, адже вони лише шукають, з чого б то глузувати і знущатися. Ми ж бо завжди будемо клопотатися, роздумуючи про кожен окремий його крок, якщо заздалегідь не обговоримо, чи він може виконувати громадські обов'язки, чи ні. 3. Щодо твого питання, то я особисто нічого не маю проти, аби він тепер відповідав за бенкет для жерців на Марсових іграх⁶ у тому разі, якщо буде терплячий та дослухатиметься до порад Сильванового сина, свого родича, – щоб не натворив чогось такого, що призвело б до підозр та насміхань. Мені видається недоречним, аби на видовищах він сидів у пульвінарі, бо тоді на нього дивитимуться більше, ніж на самі видовища. Також думаю, що не слід йому підніматися на Албанську гору, а також залишатися у Римі в дні латинських ігор. Чому ж тоді не може бути префектом Рима, якщо може виходити разом з братом на

¹ Тобто Лівія.

² Святкувалися двічі на рік на честь Марса, запровадив їх Август у 12 р.

³ Колишній імператор.

⁴ Тобто Клавдієм.

⁵ Тут і далі в деяких інших місцях Август використовує грецькі слова.

⁶ Бенкет для жерців влаштовували після ігор, відповідали за це епулони.

гору¹? 4. Ось таку думку маю про все це і вважаю, що нам слід раз і назавжди все вирішити, аби щоразу не вагатися поміж надією та страхом. Якщо хочеш, то можеш дати прочитати Антонії частину мого листа”. Ось ще другий лист: 5. “Поки тебе немає, щодня запрошуватиму юного Тиберія на обід, аби він постійно не обідав наодинці зі своїм Сульпіцієм чи Атенодором. Я волів би, щоб він пильніше та не так легковажно вибирав собі того, чії рухи, одяг та ходу хоче наслідувати. Насправді він бідний та зовсім нещасний: адже у відповідальних справах, де його розум не відсутній, достатньо виявляє благородність своєї душі”. У третьому ж листі: 6. “Щоб я вмер, якщо твій онук Тиберій не може сподобатися мені, коли декламує, моя Лівіє, і подивляю тому. Бо я не розумію, як він, що так невпевнено говорить, може настільки виразно висловлювати усе, що потрібно, коли декламує”. 7. Немає сумніву, що саме Август постановив після цього, бо ж не залишив йому нічого, крім посади жерця-авгура, навіть спадкоємцем записав його лишень у третю чергу, разом із майже чужими людьми, надавши шосту частину, і все, що йому залишив, обмежувалося вісьмома тисячами сестерціїв.

5. Його вуйко по батькові, Тиберій, надав Клавдієві тільки відзнаки консульських повноважень, коли той просив; а як продовжував вимагати постійної посади, то написав лишень, що уже вислав йому сорок золотих на Сатурналії та Сигілярії². Тоді, полишивши надію на отримання посади, вдався до цілковитого неробства, переховуючись то у садах та приміському домі, то у Кампанії на помісті: постійно перебуваючи в товаристві нищих людей, попередню неславу дурня побільшив пияцтвом та марнотратством. Хоча, попри таку поведінку, ніколи не бракувало йому поваги від людей та уваги від громади.

6. Вершницький сан двічі обирав його патроном свого посольства – один раз, коли просили у консулів перенести тіло Августа до Рима на своїх плечах, а другий – коли вітали їх із придушенням Сеяна. Коли ж він входив у театр, завжди вставали та знімали капюшони. 2. Сенат, зі свого боку, позачергово зарахував його до жерців Августа, яких вибирали за жеребом³, а згодом постановив, аби його будинок, що згорів під час пожежі, відбудували громадськими коштами, а також

¹ Гора в Лациї, сьогодні – Monte Cavo.

² 21 та 22 грудня, продовження Сатурналій, коли був звичай дарувати подарунки (sigilla).

³ Колегію цих жерців заснував Тиберій для служіння Божественному Августу, їх було 21 і, окрім них, – Тиберій, Германік, Друз та Клавдій.

надати Клавдію право голосу разом із консулярами. Однак, цю постанову було скасовано, оскільки Тиберій вказав на слабкість Клавдія, обіцяючи відшкодувати втрату¹ власним коштом. Коли ж Тиберій помер, то записав Клавдія спадкоємцем лише в третю чергу, та тільки третьої частини своєї спадщини, надавши йому приблизно два мільйони сестерціїв, а до того ж доручив військові, сенатові та римському народові його самого і всю родину поіменно².

7. У час правління Гая, братового сина, який одразу ж після приходу до влади всілякими способами намагався завоювати собі добру славу, Клавдій розпочав свою кар'єру з того, що протягом двох місяців був консулом разом з ним. Трапилося ж так, що коли він уперше виходив на форум із фасками, орел, що пролітав поблизу, сів йому на праве плече. Тож був обраний удруге консулом на четвертий рік³, а коли сидів на чільному місці в театрі замість Гая, народ вітав його вигуками: "Нехай щастить!" – "вуйкові імператора" чи "братові Германіка".

8. Та це не врятувало його від постійних принижень. Як траплялося, що трішки пізніше від призначеної години приходив на обід, то заледве знаходив собі місце, обійшовши всю кімнату, а якщо прилягав подрімати після обіду, що з ним часто траплялося, то фіглярі⁴ кидали у нього оливкові та фінікові кісточки, а часом навіть жартома будили його різками чи батогом. Часто натягали йому на руки сандалі, щоб, раптово пробудившись, потер собі ними лице.

9. Не обходилося й без правдивих небезпек. Насамперед, під час консульства, за те, що він не поспішав встановити статуї Нерона й Друза, братів Цезаря, його заледве не позбавили повноважень. Згодом його постійно допікали різними доносами – і не тільки чужі, але й домашні. Коли було викрито змову Лепіда й Гетуліка, послали його в Германію разом із легатами, щоб привітати імператора, і тут він потрапив у смертельну небезпеку, оскільки Гай образився та розгнівався за те, що до нього прислали вуйка наче для того, щоб керував ним, хлопчаком: аж до того, що деякі говорили, ніби його

¹ Йдеться про будинок, що згорів.

² Таким чином вказав на належність Клавдія до імператорської родини.

³ Гай призначив кількох консулів одночасно, які жеребкуванням визначали рік свого консульства. Цього разу жеребкування випало на Клавдія, оскільки були й інші кандидатури.

⁴ Фігляр – клоун, жартівник.

вкинули у річку в тому одязі, в якому приїхав. Тож відтоді більше ніколи не давали йому слова у сенаті першому, а завжди останньому з консулярів, зневажаючи його в такий спосіб. Якось навіть відкрили справу про правдивість заповіту, на якому стояв його підпис. Ще пізніше його примусили заплатити вісім мільйонів сестерціїв за вступ на нову посаду жерця, і через це він потрапив у таку скруту, що коли не міг повернути позичену суму, його майно за указом префектів пропонували продати з торгів беззастережно¹, відповідно до законів про податки.

10. Ось так він і провів більшу частину свого життя, поки в п'ятдесят років якимось дивовижним чином не отримав імператорську владу. Коли зловмисники, готуючи змову на Гая, під приводом, наче імператор прагне спокою, витіснили натовп, у ньому був і Клавдій. Тоді він віддалився у кімнатку, що називалася Гермесовою, а невдовзі, нажаханий звісткою про вбивство, втік у найближчу сонячну галерею² та й сховався там за шторами біля дверей. 2. Помітив його звичайний воїн, що випадково пробігав поблизу та звернув увагу на ноги й захотів перевірити, хто там стоїть. Впізнавши його, витягнув звідти й привітав, як імператора: той же зі страху припав йому до ніг. Воїн відвів його до своїх друзів, які гуляли й галасували, бо не знали, куди податися. Вони ж посадили його в лектику і несли по черзі, бо носії порозбігалися, та доправили Клавдія, нажаханого та тремтячого, у табір, а зустрічна юрба жалісно дивилася на нього, так наче його, невинного, вели на страту. Його прийняли у таборі та прилаштували на ніч під охороною, – слабка в нього залишилася віра, хоча й були ще сподівання³. У той час консули та сенат разом з міськими когортами захопили форум та Капітолій, намагаючись проголосити загальну свободу⁴. Через народних трибунів запрошували в курію навіть його самого, аби висловив свою думку про ситуацію, однак він відповів, що його стримує сила й необхідність⁵. 4. Зрештою, вже наступного дня, оскільки й сенат зволював із прийняттям рішення через втому та

¹ Щоб заплатити внесок за цю посаду, Клавдій позичив гроші з громадської казни під заставу свого майна, проте не зміг повернути їх вчасно, і його майно продали з торгів. Точне значення слова *vacuus* (тут – беззастережно) передати важко: спочатку майно призначали до продажу на пільгових засадах, а згодом – беззастережно.

² Щось на зразок балкона чи тераси, що була на даху будинку.

³ Слабка віра у те, що стане імператором, але мав сподівання: був ще живий.

⁴ Тобто відновлення республіки.

⁵ Очевидно, Клавдій налякався великого натовпу, війська й непевної ситуації.

розмаїття суперечливих думок, і натопи, що стовбичив довкола, вимагав єдиного керівника і вже називав його¹, – прийняв у всього війська присягу собі на вірність, пообіцявши їм до того ж по п'ятнадцять тисяч сестерціїв кожному – ставши, таким чином, першим із Цезарів, хто купив за гроші відданість воїнів.

11. Як лиш закріпився у владі, то насамперед прагнув стерти з пам'яті ці два дні, коли йшлося про зміну влади у республіці. Постановив ніколи не згадувати й пробачити усе, що тоді відбувалося чи говорилося, і дотримався цього; стратив лише кількох трибунів та центуріонів, причетних до змови проти Гая, – як і задля прикладу, так і через те, що вони, як виявилось, вимагали і його смерті. 2. Тут навернувся він до вшанування своєї родини: Августове ім'я служило йому найсвятішою та найповажнішою клятвою. Своєї бабусі Лівії надав божественні почесні та колісницю на циркових видовищах, запряжену слонами, подібну до Августової²; своїм батькам призначив всенародні поминальні жертви, а до того ж, на честь батька встановив ігри щороку на день його народження, на честь матері – колісницю, на якій везли її зображення по цирку, та прізвисько Августа, якого вона зреклася за життя. Пам'ять брата³ намагався прославити за кожної нагоди, так що навіть поставив грецьку комедію на змаганнях у Неаполі та нагородив за неї вінком згідно з рішенням суддів⁴. 3. Не забув також нагородити й згадав із вдячністю Марка Антонія, засвідчивши в едикті, що тим більше прагне відсвяткувати уродини свого батька Друза, бо вони збігаються з уродинами його дідуся Антонія. Збудував Тиберієві мармурову арку поблизу театру Помпея, – постанову про це колись видав сенат, але про неї забули. Відмінив усі Гаєві рішення, а день його смерті – день, коли Клавдій прийшов до влади – заборонив зараховувати до святкових.

12. Сам же, незважаючи на високу посаду, був доволі стриманий та людяний, утримувався від титулу “імператор”, відмовлявся від надмірних почесей, святкував заручини доньки та уродини внука в тихому сімейному колі за родинними обрядами. Нікого не повернув із вигнання, за винятком тих, щодо кого вийшла постанова сенату. Довго просив, щоб отримати дозвіл ввести з собою в курію префекта

¹ Тобто Клавдія.

² Слонів було чотири, на колісниці було зображення Лівії. Зображення такої колісниці збереглося навіть на монетах. Див. Калігула, 15,1.

³ Германіка.

⁴ Комедію написав Германік (див. Калігула, 3).

преторіанців та військових трибунів, а також затвердити судові постанови своїх прокураторів¹. 2. Просив у консулів дозвіл на відкриття базарчиків у приватних помістях². Часто приймав участь в судових засіданнях як один із радників при службовцях, а коли вони влаштовували видовища, то і сам вставав разом з усіма глядачами і вітав їх вигуками й оплесками. Коли одного разу народні трибуни підійшли до нього в суді, то вибачився, що через тісноту змушений вислуховувати їх, не посадивши. 3. Через це за короткий час породив до себе неабияку любов та прихильність: коли виникла чутка, що він потрапив у ворожу засідку по дорозі до Остії й загинув, то виникло велике замішання серед народу – воїнів називали зрадниками, сенат – батьковбивцями, проклинаючи їх, і не перестали аж доти, доки магістрат не вивів на трибуну спочатку одного, потім другого, а згодом ще кількох чоловік, які запевнили, що він здоровий та уже наближається.

13. Та всіх засідок оминуті не вдалося: загрожували йому окремі люди, і змовники, і навіть громадські заворушення. Якогось чоловіка з плебеїв застали з кинджалом в руці посеред ночі біля його спочивальні; схопили якихось двох із вершницького сану, що чекали на нього в натовпі з пікою та мисливським ножем: один стояв при виході з театру, а другий підступив до нього при посвяченні храму Марса. 2. Галл Азиній та Статилій Корвін, онуки оратора Мессали, змовилися про переворот, заручившись підтримкою багатьох його вільновідпущеників та рабів. Фурій Каміл Скрибоніан, далматський легат, готував громадянську війну, але його бунт за п'ять днів придушили ті самі легіони, що порушили присягу, бо забобонний страх змусив їх розкаятися: одразу після того, як було сповіщено йти до нового імператора, дивним чином не змогли ані прикрасити орла, ані підняти й зрушити знамена³.

14. Консулом, окрім попереднього, був ще чотири рази: з них двічі поспіль, а наступні – кожних чотири роки, останній раз – протягом половини року, всі решта – протягом двох місяців, а третій раз, уперше

¹ У курію не дозволялося заходити воїнам; прокуратори завідували казною у провінціях.

² В оригіналі – “нундини”, тобто “дев’ятиденки” – базарні дні, неробочі, що були у кінці римського восьмиденного тижня. Згодом слово почало означати базар.

³ Орлів (знаки війська) прикрашали вінками та змащували олією; за поганий знак вважалося, коли було важко витягнути знамена із землі.

як для правителя, заступив на місце померлого. І коли був консулом, і навіть після повноважень, правив суд якомога старанніше – навіть у свята свої власні та своїєї родини, а подекуди – й у традиційні та релігійні празники. Не завжди він слідував приписам законів: часто з уваги на справу згладжував їх твердість чи м'якість добром та милосердям. Дозволяв поновлювати справи тим, що програвали у приватних суддів через надмірні вимоги, а засудженим у важких злочинах часто скасовував законне покарання і наказував кидати їх звірам.

15. У слуханнях та судових справах виявляв дивовижну непостійність характеру: був то розважливий та чутливий, то нерозважний та поспішний, а то й уподібнювався до нерозумного й божевільного. Переглядаючи список судових декурій, за пристрасть до судової тяганини викреслив чоловіка, що представив себе, не згадуючи про пільги, які мав за багатьох дітей¹. Інший чоловік, якого звинуватив опонент у приватній справі, заперечував належність справи до цезарського суду: Клавдій наполіг, аби цю справу розглядали негайно перед ним, щоб той на власній справі засвідчив, наскільки справедливим суддею буде він у чужих справах. 2. Коли одна жінка не визнавала свого сина, і обидві сторони подавали сумнівні аргументи, присудив жінці одружитися з тим юнаком, аби в такий спосіб добитися правди. Коли інша сторона не з'являлася на слухання, вирішував справу на користь присутньої, незважаючи на причину відсутності. На слуханні про підробку документів хтось вигукнув, що за таке потрібно відрубати руку – він тут же прикликав різника з ножем та столиком. У справі про громадянство між адвокатами виникла безпідставна суперечка, чи відповідач має бути у тозі, чи у плащі²: Клавдій, наче намагаючись показати свою неупередженість, наказав змінювати одяг щоразу, як того звинувачували чи захищали. 3. Подейкують, що в одній справі Клавдій навіть на таблиці записав, що підтримує тих, які говорили правду. Через усе це настільки втратив повагу, що його всюди почали відверто зневажати. Один чоловік перепрошував за свідка, якого той викликав із провінції, та довго відмовлявся негайно назвати причину відсутності, пояснюючи, що той не міг з'явитися, і врешті-решт після довгих розпитувань відповів: "Він помер. Думаю, що це поважна причина". Інший, дякуючи імператорові за надану можливість захищати підсудного, докинув:

¹ Йдеться про привілеї, які надавав закон, одним з яких було звільнення від обов'язків судді.

² Тогу носили тільки римські громадяни.

“Хоча так завжди й робиться”. Від старших я навіть чув, що судові захисники настільки зловживали його терпінням, що коли він хотів зійти з крісла, не лише кликали його назад, але й затримували його, хапаючи за поділ тоги, або ж навіть за ноги. 4. І тому зовсім не дивно, що під час процесу якийсь суддя-грек вигукнув: “А ти й справді старий дурень!” Багато хто пам’ятає, як один римський вершник, неправдиво звинувачений недолугими недругами у розпусній поведінці щодо якоїсь жінки, бачачи, що за свідків проти нього прикликають блудниць, із такою злістю заверещав та пожбував грифель і записнички, які тримав у руках, просто в лице Клавдію, що сильно подряпав йому щоку.

16. Займав також посаду цензора, на якій довго ніхто не був ще з часів цензорів Планка й Павла¹, однак не виявив адекватності та постійності в поведінці та практиці. Під час перегляду вершників без слова докору відпустив одного юнака, повного всіляких пороків, та сказав, що той має свого цензора, бо його батько стверджував, що зовсім задоволений сином. Іншому, що славився розпущеною та перелюбом, тільки дорікнув, аби той був розважливішим чи обережнішим, додавши: “Навіщо мені знати, хто твоя подруга”. Коли ж, на благаання близьких, стер помітку біля імені одного чоловіка, сказав: “Але нехай буде видно стерте”. 2. Одного знаменитого чоловіка з уряду грецької провінції, який, однак, не знав латини, викреслив не лише зі списку суддів, але й позбавив громадянства. Звітувати про своє життя дозволяв лише кожному особисто – власними зусиллями та без допомоги адвоката. Догани² виносив багатьом, часто несподівано й без особливої на те причини, як-от коли хтось, не повідомивши його та не отримавши дозволу, покинув Італію, одному – за те, що він супроводжував царя по провінції, посилаючись на те, що колись навіть Рабірія Постума звинуватили у державній зраді, бо він супроводжував Птолемея до Александрії, аби отримати борг. 3. Намагався виносити догани також багатьом іншим, але через нехлюйство його виконавців та на його власний сором згодом виявлялося, що вони зовсім невинні. Адже ті, кого звинувачував у безженстві, бездітності чи бідності, виявлялися одруженими, батьками та заможними; якийсь чоловік, звинувачений у спробі вбити себе мечем, змушений був зняти одяг і показати своє неушкоджене тіло. 4. У час його консульства сталося навіть таке: наказав купити дорогу

¹ З 22 р. цю посаду на себе частково приймали імператори, офіційно на неї посадовці не призначалися. Звідси й слово в оригіналі – “intermissa”.

² У цензовому списку.

срібну колісницю майстрової роботи, виставлену на продаж у Сигіллярії¹ та порубати на шматки просто перед ним; одного дня видав двадцять едиктів, у тому числі один з них пропонував добре смолити бочки для винограду, аби врожай був кращим, а в іншому говорилося, що немає кращого засобу від зміїної отрути, як сік тисового дерева.

17. Військовий похід здійснив лише один, до того ж незначний². Коли сенат призначив йому тріумфальні нагороди, він сприйняв цей титул як недостойний для імператорської честі, та, прагнучи почестей справжнього тріумфу, вирішив напасти на Британію, на яку ніхто не зазіхав ще з часів Юлія Цезаря – як найкращий засіб для цього. На той час Британія була неспокоїною, оскільки не повертали втікачів³. 2. Коли відправився туди з Остії, через сильні північно-західні вітри заледве що двічі не втопився: перший раз це трапилось поблизу Лігурії, а другий – біля Стихадських островів⁴. Саме тому з Массилії перейшов по суші аж до Гезоріака, не розпочавши жодної битви та не проливши й краплі крові, протягом кількох днів захопив частину острова⁵, і через шість місяців після виходу повернувся знову до Рима, справивши тріумф з усіма почестями. 3. Прийти до міста подивитися на це видовище дозволив не лише керівникам провінцій, а навіть деяким вигнанцям. Окрім військової здобичі почепив на дахівку свого палатинського будинку, поряд із мирянським, ще й морський вінок – на знак того, що він переплив та начебто підкорив Океан⁶. За його колісницею їхала дружина Мессалина у покритому повозі, а також усі ті, хто в цій війні отримав тріумфальні нагороди. Усі решта йшли пішки у претекстах, а Марк Красс Фруг їхав на прикрашеному коні й у туніці, обшитій пальмовим листям, бо таких почестей удостоївся уже в друге.

18. Завжди самовіддано піклувався про постачання й благоустрій міста. Коли в Еміліяні⁷ вибухнула жаклива пожежа, він дві ночі

¹ Йдеться про вулицю чи квартал.

² Тобто Клавдій не приймав значної участі у ньому.

³ Тут Светоній нечіткий. Мабуть, Берцій, якого вигнали з острова під час революції, переконав Клавдія послати туди військо. Можливо, йдеться про втікачів, про яких згадується у Каліг., 44.

⁴ Острови поблизу Марселя.

⁵ За 16 днів дійшов до Темзи.

⁶ Морський вінок був золотий, мирянський – дубовий.

⁷ Передмістя Рима на півночі міста, поза міською стіною.

перебував у дирибіторії¹, а коли воїни та його власні раби не могли дати ради з вогнем, то викликав через магістрат простолюд з усіх довколишніх поселень на допомогу та, поставивши мішок із власними грошима, щедро віддячував кожному за працю. 2. Коли через велику посуху сталися перебої з продовольством, натовп затримав його посеред форуму й засипав прокляттями та закидав куснями хліба, так, що він заледве зумів утекти через чорний хід у палац на Палатині, – відтоді він вдавався до всіляких вигадок, аби забезпечити продовольство навіть на зимовий час. Купцям надав можливість твердого заробітку, взявши на себе витрати на випадок бурі, а також встановив значні пільги для тих, що займалися будівництвом торгових кораблів.

19. Громадян позбавив закону Паппія Поппея², латинам³ надав право квіритів⁴, жінкам – право чотирьох дітей⁵, і ці закони зберігають силу аж до сьогодні.

20. Здійснив зовсім не багато, але надзвичайно корисних та потрібних проектів: добудував водопровід, що розпочав Гай, налагодив відтік води з Фуцинського озера, влаштував порт в Остії, хоча й знав, що перший проект відкинув Август за наполегливими проханнями Марсів, а другий відхилив Божественний Юлій через складність виконання, дарма що багато над ним думав. По новозбудованих кам'яних арках Клавдієвого водопроводу підвів до міста свіжі й чисті потоки, з яких один звався Церульським, два інші – Куртським та Альбудігнійським, розділивши їх на багато живописних водосховищ. 2. Спустити Фуцинське озеро спонукала його надія слави, а також чимала корисливість: адже були такі, що зголосилися взяти витрати на себе в надії дістати осушені землі. Частково зрівнявши, частково прокопавши гору, провів канал довжиною у три милі: хоч безперервно працювало там триста тисяч людей, робота тривала протягом одинадцяти років. 3. Влаштував порт в Остії, провівши вали в море з

¹ Великий будинок на Марсовому полі, де підраховували голоси. Один із найбільших будинків міста.

² Виданий у 9 р. після провалу Августового закону про одруження між орденами.

³ Латини – жителі імперії з частковим громадянством.

⁴ В оригіналі – квірити, почесна назва римлян, тобто громадянство. Первісно – жителі сабінського міста Курес.

⁵ За правом чотирьох дітей вільновідпущениці отримували свободу від патрона.

одного й з другого боку, а посередині перед входом у глибокій воді поставив хвилеріз: щоб зробити його міцнішим, спочатку для основи затопив корабель¹, на якому привезли з Єгипту великий обеліск, укріпивши його стовпами, а на самому кінці поставив, на зразок александрійського Фароса, високу вежу, щоб світила уночі, вказуючи кораблям шлях.

21. Часто роздавав народові подачки. Численні та грандіозні театральні видовища влаштовував не лише у традиційний спосіб та на звиклих місцях, але й зовсім нові або давно забуті, а також у таких місцях, де ніхто до нього не робив. Ігри при посвяченні Помпеєвого театру, який він відновив після пожежі, відкривав із трибуни, що була на оркестрі, куди спустився після молебню у верхньому храмі² через ряди глядачів, що сиділи, поринувши у мовчанку. 2. Влаштовував також столітні ігри, прикрившись тим, що Август начебто провів їх задовго до того, як вони мали відбутися, хоча й сам у своїх оповідях пише, що Август відновив їх після довгої перерви, попередньо докладно вирахувавши часові проміжки між ними³. Тому й підняли на сміх слова вісника, коли той за звичаєм закликав народ на ігрища, яких ніхто ніколи не бачив й не побачить, оскільки були ще живі ті, хто бачив їх, а деякі з акторів, що виступали тоді, були задіяні й цього разу. Влаштовував ігри навіть у Ватикані⁴, а в перервах між п'ятьма заїздами⁵ розважав глядачів битвами з дикими звірами. 3. Великий цирк оздобив мармуровими перегородками й позолоченими воротами⁶, які до того були з туфу й дерева, та призначив окремі місця для сенаторів, які зазвичай сиділи на видовищах разом з народом. Окрім перегонів на колісницях влаштовував троянські змагання й африканські звірячі лови, запросивши загін преторіанської кінноти з їх командирами-трибунами та навіть із самим префектом. Також запрошував фессалійських вершників, які ганяли по всьому цирку

¹ Цей корабель, за описом Плінія, був чудом античного кораблебудування.

² Помпей розташував храм Венери Переможниці у верхній частині театру, тому й ряди глядачів створювали підхід до нього.

³ Термін, який обрав Клавдій, збігався з 800-річчям легендарного заснування Рима.

⁴ Там був цирк, який збудував Гай.

⁵ Заїздів у цирку зазвичай було 10, але Клавдій збільшив їх число до 24.

⁶ Перегородки були влаштовані для кожної колісниці, їх було приблизно дванадцять, і стояли вони так, що відстані від них до воріт, чи "мет" були однаковими для кожного ряду. Як тільки починалися перегони, перегородки забирали. Воротами слугували три конічні стовпи в іншому кінці цирку, попри які колісниці проїжджали визначену кількість разів, переважно сім.

диких биків, а потім заскакували на них, знесилених, та валили на землю за роги. 4. Часто й у різних місцях влаштував змагання гладіаторів: у таборі преторіанців – на святкування річниці свого приходу до влади, проте без боїв зі звірами та без додаткової пишності; у септах влаштував ігри за звичайним зразком, а іншого разу там же проводив короткі кількадевні позачергові змагання, назвавши їх “перекускою”¹, оскільки тоді, коли вперше проголосив про них, запрошував народ як на нашвидкуруч зготоване святкування. 5. У жодному іншому виді вистав не був таким розкутим та безпосереднім, так що навіть коли переможцям платили золоті, то, простягнувши лівицю, разом із юрбою відраховував їх вигуками та пальцями². Нерідко, закликаючи та припрошуючи юрбу до веселощів, називав усіх “панамі”, пересипаючи заклики холодними й натягнутими жартами, як-от коли просили, аби він відпустив гладіатора Колумба, то відповів, що зробить це, як тільки його зловлять. Іншого разу йому вдалося відповісти влучно й доречно: одному колісничому гладіатору, за якого просили чотири сини, дав дерев’яного меча³, і на цей вчинок схвально відгукнулася юрба. Тож він згодом видав оголошення про те, як добре мати дітей, оскільки вони можуть бути захистом навіть для гладіатора. 6. На Марсовому полі організував показову битву – захоплення та розграбування міста і підкорення британських царів: при цьому сам виконував обов’язки полководця, засідаючи у палаці. А перед тим, як спустити Фуцинське озеро, влаштував на ньому морську битву. Коли ж моряки перед битвою вигукнули: “Йдучи на смерть, вітаємо імператора!”, а він відповів: “Може, й ні”, усі вони відмовилися битися після такої відповіді, сприйнявши її як помилування. Він же довго вагався, чи не розправитися з ними вогнем та мечем, та врешті зіскочив з крісла й кульгаючи, помчав уздовж берега, то погрожуючи їм, то благаючи, і врешті переконав битися. На цьому видовищі змагалися сицилійський та родоський флот, і в кожному було по дванадцять трирем. Сурмив до бою срібний тритон, що підіймався посеред озера за допомогою механічного пристрою.

22. Що ж до релігійних обрядів, а також громадянських та військових звичаїв, як у Римі, так і в провінціях, стосовно всіх орденів, зробив

¹ “Перекусками” (sportula) називали гостинці, які роздавав патрон своїм клієнтам.

² Для імператора вважалось неприпустимим тримати ліву руку відкритою – вона завжди мала бути покрита тогою.

³ Символ звільненого від служби гладіатора.

багато нововведень, відновив давно забуті та навіть встановив нові. Приймаючи нових членів у колегії жерців, нікого не називав без присяги¹, а коли ставався землетрус у межах міста, пильнував за тим, аби претор тут же скликав збори та проголосив вільний день. Коли ж над Капітолієм з'являлася зловісна птаха, влаштовував молебень, на якому сам головував на правах вищого понтифіка, промовляючи до народу з ростральної трибуни, попередньо усунувши натовп служників та рабів².

23. Поєднав судові процеси, які раніше поділялися на зимовий та літній періоди. Юридичні справи про доручення, які зазвичай призначалися на один рік та лише міським службовцям, почав надавати на довший період провінційним посадовцям. Скасував постанову про те, що шістдесятирічний чоловік не може мати дітей, яку додав Тиберій до закону Паппія Поппея. 2. Постановив, щоб консули³ позачергово призначали опікунів сиротам, та щоб тих, кого магістрат вислав із провінцій, не допускати також у Рим та в Італію. Сам же встановив новий вид заслання, заборонивши покараному виходити далі, аніж три милі за місто. В курії, доповідаючи про важливу справу, сідав між консулами або ж на лаву трибунів. Право відпускати у поїздку, яке звичайно надавав сенат, перебрав собі.

24. Консульські відзнаки надавав навіть другорядним службовцям⁴. Тим, що відмовилися від сенаторських повноважень, відбирав також вершницькі⁵. Сенаторський пояс надав навіть синові вільновідпущеника – щоправда, передумовою було всиновлення його римлянином вершницького сану, оскільки попередньо стверджував, що сенаторами обиратиме лише тих, які були римськими громадянами ще від прапрадіда. А щоб уникнути докорів, стверджував, що навіть цензор Аппій Цекус, від якого веде початок його рід, вибирав у сенат вільновідпущеників; але не знав, що в часи Аппія вільновідпущениками називали не тих, що саме дістали волю, а їхніх

¹ Тобто ті, кого він вибирав, мали бути гідними посади.

² Служники та раби, оскільки не були громадянами, не мали права брати участь у зборах.

³ До того опікунів призначали претори.

⁴ Прокуратори були агентами імператора, що виконували різні адміністративні обов'язки в імперії. Вони були членами вершницького ордену й поділялися на 4 розряди залежно від річної оплати.

⁵ Причиною для відмови від статусу сенатора була причетність до торгівлі та бізнесу, що сенаторам заборонялося.

нащадків. 2. Колегію квесторів зобов'язав замість влаштування доріг відповідати за гладіаторські бої, а згодом звільнив їх від обов'язків у Галлії та Остії, відновив завідування казною при храмі Сатурна¹, яка до того часу належала преторам чи віце-преторам, як маємо тепер. 3. Надав тріумфальні відзнаки Силанові, нареченому його доньки, ще коли той був хлопчиком, а старшим людям надавав їх настільки часто й легко, що від імені всіх легіонів видали петицію, щоб консульським легатам разом із військом одразу надавали й тріумфальні відзнаки, аби вони не вишукували ще якогось приводу до війни. Авлові Плавцію призначив навіть овації, а коли він входив у Рим, то сам вийшов йому назустріч та супроводжував його на Капітолій, а коли ж той повертався, то йшов по ліву руку від нього². Габінію Секунду, що переміг германське плем'я Кавхів, дозволив навіть прийняти прізвисько Кавха.

25. Встановив новий порядок військової служби для вершників – після командування когортою вони отримували загін кінноти, а згодом їм надавали легіон. Призначив їм платню та умовну військову службу, що називалася “понаднормовою”, і її можна було відслужити заочно та лише поіменно. Добився постанови сенату, що забороняла воїнам входити до будинків senatorів навіть для привітання. Вільновідпущеникам, що видавали себе за римських вершників, конфіскував майно, а невдячних та тих, на кого жалілися їх патрони, відіслав назад у рабство, а їхнім адвокатам заборонив подавати скарги на своїх власних вільновідпущеників³. 2. Коли ж деякі власники, щоб не лікувати хворих та скалічених рабів, кидали їх на острові Ескулапа⁴, проголосив усіх їх вільними, а після одужання навіть не змушував повертатися до господаря. Якщо ж власник, щоб не лікувати, вбивав раба, то його судили за вбивство. Мандрівникам дозволив проходити через італійські міста лише пішки, на колісницях або в лектиках. У ПUTEОЛАХ та в ОСТІЇ поставив по когорті задля пожежної безпеки. 3. Усім іноземцям заборонив приймати римські прізвиська, бо знатні родини були проти цього⁵. Тих, що вдавали із

¹ Державна скарбниця, розташована у храмі Сатурна, що був на Форумі.

² На знак поваги.

³ Тобто якщо їх власний вільновідпущеник виявився невдячним та вони хотіли розпочати судову справу проти нього.

⁴ Острів на Тибрі поблизу Рима, на якому був храм Ескулапа, бога лікування.

⁵ Йдеться про родові прізвиська, як Клавдій, Корнелій та інші. Зрештою, іноземці часто відмовлялися від своїх прізвиськ, приймаючи лише латинські імена.

себе римських громадян, карали сокирою на Есквілінському полі¹. Ахейську та Македонську провінції, що їх Тиберій перебрав під свою опіку, повернув назад сенатові. Відібрав незалежність у лікійців за постійні міжусобні чвари, а родосцям, що покаялися у давніх прогрішеннях, повернув її. Мешканців Іліону², як засновників римського народу, назавжди позбавив від податків, зачитавши давній лист, написаний грекою, у якому сенат і римський народ обіцяє цареві Селевку дружбу та союзництво за те, що він охоронятиме їх спільнокровних ільйонянців від усіляких обтяжливих податків. 4. Вигнав з Рима юдеїв, що часто створювали неспокій через Христа³. Германським легатам дозволив сидіти в орхестрі, пройнявшись їхньою простотою та вірністю, адже коли їх посадили разом із народом, то вони, помітивши, що парфіяни й вірмени сидять разом із сенаторами, самовільно перейшли туди ж, заявивши, що їх заслуги та чесноти зовсім не є меншими. 5. Повністю скасував нелюдське та жорстоке богослужіння галльських друїдів, яке заборонив римським громадянам ще Август. З іншого боку, намагався перенести з Аттики у Рим елевсинські обряди, а храм Венери Ерикійської⁴ в Сицилії, що завалився від старості, за його ініціативою було відновлено коштом римської народної скарбниці. Укладаючи угоди із царями, приносив у жертву свиню на форумі та проголошував давні промови фетіалів⁵. Однак усе це та інше, що стосувалося управління, виконував не з власної волі, а за спонукання жінок та вільновідпущеників, бо майже постійно діяв так, як було вигідно їм.

26. Ще в юності був заручений двічі: спочатку – з Емілією Лепідою, Августовою правнучкою, а згодом – з Лівією Медуллиною, що мала прізвисько Камілла й походила з давньої родини диктатора Камілла. Із першою розійшовся, навіть не одружившись, через те, що її батьки образили Августа, друга захворіла й померла того ж дня, на який було призначено весілля. 2. Відтак одружився із Павліною Ургуланиллою, донькою тріумфатора, а після неї – з Елією Петиною, донькою

¹ Частина Есквілінського пагорба по обидва боки Сервійської стіни, місце для страт було поза Есквілінськими воротами.

² Іліной, друга назва Трої, з якої утік Еней та дав початок Римському народу, згідно із легендою.

³ Коментатори (М. Гаспаров, Дж. Рофле) вказують, що йдеться не про християн, хоча достеменно невідомо. Час подій наводить на протилежні думки.

⁴ За легендою, цей храм заклав Еней.

⁵ Фетіали – жерці, що наглядали за точністю виконання обрядів.

консуляра. Проте розійшовся з обома: з першою – через незначні сварки, а з Ургуланіллою – через її жахливу розпусту й підозру в убивстві. Після всього цього взяв собі за жінку Валерію Мессаліну, доньку Барбата Мессали, свого родича. Та довідавшись, що вона попри розмаїті ганебні вчинки при свідках підписала договір про одруження із Гаєм Силієм, покарав її смертю. А на зібранні преторіанців заприсягнув, що не одружуватиметься більше, бо всі шлюби принесли йому багато лиха, а як лиш закортить йому, то нехай вони власноруч зарубають його мечами. 3. Але все ж не зміг втриматися від спокуси одружитися знову – ще один раз із Петиною, з якою колись розлучився, а невдовзі – з Лолією Павліною, яка колись була дружиною Гая Цезаря. Однак спокушений лестощами Агриппіни, доньки свого брата Германіка, що користувалася своїм родинним правом на поцілунки й пестоці, знайшов таких, які на найближчому засіданні сенату постановили, що він змушений одружитися з нею задля інтересів республіки. Також й іншим дозволили вступати у подібні шлюби, які до того часу вважалися кровозмішанням. Тож одразу на наступний день він одружився із нею, але ніхто більше не наслідував його приклад, хіба що якийсь вільновідпущеник та ще один старший центуріон, і на цих шлюбних церемоніях був присутній він сам разом з Агриппіною.

27. Мав дітей від трьох жінок: від Ургуланілли – Друза й Клавдію, від Петини – Антонію, від Месаллини – Октавію, а також сина Германіка, якого згодом назвав Британіком. Друз помер ще юнаком, оскільки задушився грушею, підкидаючи її угору та лапаючи ротом – лиш кілька днів після того, як заручився із донькою Сеяна. Це мене сильно дивує, а до того ж, деякі вважають, що його вбив Сеян. Клавдія була донькою Ботера, його вільновідпущеника, і хоча вона народилася через п'ять місяців після розлучення¹ і її уже почали годувати, все ж наказав залишити її без одежі під дверима матері. 2. Антонію видав спочатку за Гнея Помпея Великого, а згодом – за Вавста Суллу, і обидва були дуже знатними юнаками; Октавію видав за Нерона, свого пасинка, хоча вона й була заручена із Силаном. Британік народився на двадцятий день його правління, а в час другого консульства часто показував свого малюка на зборах воїнів, підносячи на руках, на видовищах виносив його до народу, пригортаючи до грудей або підносячи над собою, бажаючи йому щастя під оплески юрби. Із своїх

¹ Тобто розлучення Клавдія з Ургуланіллою.

зятів Нерона всиновив, а Помпея та Силана не лише відштовхнув, а навіть стратив.

28. Із своїх вільновідпущеників найбільше любив євнуха Позида, і йому, наче воїну, під час британського тріумфу подарував декоративного списа¹. Так само любив Фелікса, що був одружений з трьома царицями, і його призначив керівником когорт і загонів кінноти а також провінції в Юдеї. Також любив Гарпократа, і йому надав привілей пересуватися по місту в лектиці та влаштовувати народні розваги. Ще більше любив Полібія, свого наукового радника, який часто навіть прогулювався у супроводі двох консулів. Та понад усе любив Нарциса, свого секретаря, і Палланта, свого скарбника: охоче дозволяв сенатові нагороджувати їх не тільки величезними преміями, але й квесторськими та преторськими відзнаками. Окрім того, сам закривав очі на всілякі їхні збагачення та грабунки, так що коли скаржився на нестачу грошей у казні, йому влучно відповіли, що стане багатим, якщо увійде до спілки з двома вільновідпущениками.

29. Для всіх цих людей, та й навіть для жінок, він був не правителем, а виконавцем їхніх особистих забаганок та примх, і прагнути вдовольнити їх, роздавав громадські та військові посади, скасовував та здійснював покарання, і у більшості випадків навіть нічого не знав та й навіть ні про що не здогадувався. Не буду перераховувати усе до дрібниць, як, скажімо, відкликання його нагород, скасування вироків, таємно змінені, а то й очевидно неправдиві накази про призначення на посади: без жодного чіткого звинувачення, не надавши можливості захиститися, стратив Аппія Силана, свого тестя, а також обох Юлій – одна була донькою Друза, друга – Германіка; така ж доля спіткала Гнея Помпея, чоловіка його старшої доньки та Луція Силана, зарученого з його молодшою донькою. 2. Помпея зарізали, коли він був у ліжку зі своїм хлопчиком-улюбленцем, Силана змусили відмовитися від посади претора четвертого дня перед січневими календами та накласти на себе руки перед самим новим роком, якраз у день одруження Клавдія й Агриппіни. Тридцять п'ять senatorів та понад триста римських вершників стратив із неймовірною байдужістю. Коли ж центуріон, сповіщаючи про страту одного консуляра, сказав, що наказ виконано, Клавдій відповів, що такого наказу не давав, але схвалив зроблене, бо вільновідпущеники запевнили його, що воїни із власної волі виконували свій обов'язок

¹ Декоративний спис був без наконечника.

помститися за імператора. 3. Але всілякі помисли перевершує те, що він як свідок був присутній на одруженні Мессаліни із коханцем Силієм, про що навіть підписав документ. Його переконали, що це одруження є фіктивним та необхідним, аби відвернути від нього самого та перенести на когось іншого небезпеку, про яку сповістило знамення.

30. Поважності та достоїнства не бракувало йому – але лиш тільки тоді, коли він стояв чи сидів, але найбільше – коли лежав. Був досить високий і зовсім не худий, миловидий, мав чудове сиве волосся та гарну шию. Але коли ходив, то давалися взнаки дещо слабії коліна; коли ж він спокійно чи заповзято щось робив, то багато що у ньому викликало відразу: неприємно сміявся, жадливо гнівався, аж піна виступала на устах, із носа текло, до того ж і язик заплітався, голова тряслася завжди, а коли рухався – то ще сильніше.

31. Хоча й замолоду не мав доброго здоров'я, однак під час правління воно не підводило його, за винятком болю у шлунку, через що він подумував навіть про самогубство, як сам говорив.

32. Часто влаштовував гучні та пишні бенкети в розкішних палатах, де могло поміститися до шестиста чоловік водночас. Бенкетував навіть над водостоком Фуцинського озера та заледве не втопився, коли вода раптово вийшла із берегів. На кожен бенкет запрошував своїх дітей, а також юнаків та дівчат із поважних родин, яких садив обідати на бильцях лож¹, за старим звичаєм, разом з усіма. Запідозривши, що гість украв золотий кухоль, запросив його наступного дня, поставив перед ним глиняний дзбанок. Подейкують, що він подумував навіть видати едикт, який дозволяв би тихо або й голосно випускати вітри просто за столом, бо дізнався, що якийсь чоловік занедужав, соромлячись та стримуючись².

33. Попроїсти й попоти винця був охочий усюди й повсякчас: якось, засідаючи на форумі Августа, зачув запах бенкету, що готувався для салійських³ жерців у сусідньому храмі Марса, – тут же зійшов із суддівського крісла і, піднявшись до жерців, засів за гостину разом із ними. Виходив з-за столу не швидше, аніж переситившись та

¹ На бильця лож (фулькра) ставили подушки.

² Очевидно, Клавдій мав із цим проблеми, згадаймо про його шлунковий біль.

³ Бенкети, що влаштовували салійські жерці у храмі Марса 1 березня, славилися пишністю.

перепивши, та одразу лягав навзак у ліжку, роззявивши рота, щоб уві сні йому лоскотали горло пір'ям, аби звільнити шлунок. 2. Спав дуже коротко, бо не міг заснути до самої півночі: тому часто засинав на суді посеред самого слухання, так що адвокати були змушені підвищувати голос, щоб його розбудити. Був надзвичайно нестримним щодо жінок, і зовсім байдужим щодо чоловіків. Велику пристрасть мав до ігор у жеребки, навіть випустив книгу про це мистецтво. Зазвичай грав навіть у дорозі, прилаштувавши собі до повозу дощечку так, щоб жеребки не змішувалися.

34. Вдачу мав жорстоку та кровожерну, що виявлялося у важливих та неважливих справах. Катування підсудних та покарання батьковбивць наказував проводити негайно та в його присутності. Перебуваючи в Тибурі, забажав побачити покарання за давніми звичаями: але коли в'язнів прив'язали до стовпів, то виявилось, що ката немає. Тоді він викликав ката з Рима і вперто чекав на нього аж до вечора. На кожних гладіаторських іграх, чи тих, які влаштовував сам, чи які влаштовували інші, наказував убивати навіть тих, що випадково впали, і насамперед ретиаріїв, аби бачити лиця умираючих¹. 2: Коли ж двоє гладіаторів одночасно падали від взаємно завданих ран, тут же наказував зробити для нього маленькі ножі з їхніх мечів². Від боїв із дикими звірами та від полуденних побойщ³ отримував таке задоволення, що сидів у театрі від самого світанку та не відлучався навіть тоді, коли всі розходилися на обід. Окрім призначених бійців, часто виганяв будь-кого за якусь незначну чи випадкову провину: робітників, службовців, та усіх інших, якщо погано працювали машини, підйомники⁴ чи ще що-небудь. Якось виставив одного свого раба-називальника – так, як той був – у тозі.

35. Та найхарактернішими його рисами були боягузтво та недовірливість. Одразу з перших днів імператорства, про що вже йшлося, намагався показати свою простоту, проте не зважувався виходити на бенкет без озброєної списами охорони, та й замість рабів також були у нього воїни. Ніколи не відвідував хворого, попередньо не

¹ Ретиарії, гладіатори із сітями, не мали шоломів, тому можна було бачити їх лиця.

² За Плінієм, дичина, убита ножем, яким убили людину, була засобом від епілепсії.

³ Йдеться про гладіаторів, що змагалися під час обідньої перерви: змагалися вони без обладунків (Див. Сенека, "Листи", 7).

⁴ У театрі використовували механічні пристрої для зміни декорацій.

переглянувши спальню та не поперетрушувавши покривала й простирадла. Останнім часом навіть почав перевіряти усіх, що приходили до нього з привітанням, вдаючись до найдетальнішого вишукування. 2. Лише згодом з трудом дозволив, аби не перевіряли жінок, хлопчаків та дівчаток, чи щоб у супроводжуваних та у писарів не відбирали каламарів та грифелів. Навіть Каміл, задумуючи переворот, не сумнівався, що може нажахати його навіть без війни, тому й послав погрозливого й зухвалого листа, пропонуючи скласти владу та вдатися до цивільного життя й дозвілля. Клавдій, вагаючись, чи не підкоритися, скликав перших мужів республіки на раду.

36. Неправдивий донос про змову настільки його залякав, що він подумував навіть покинути свій пост. Якось, про що я уже говорив, коли він виконував жертвоприношення, побачив біля себе чоловіка з ножом: тож негайно скликав через глашатая сенат, голосячи й слізно жаліючись на свою долю, у якій ніколи нічого немає певного, та довго після того не показувався на людях. Від свого палкого кохання до Мессаліни відрікся не так через ганебне приниження, як через страх перед небезпекою, що оскільки вважав, що вона прагне здобути владу для Силія, свого коханця. Клавдій тут же ганебно й боягузливо втік у військовий табір¹, торочачи всю дорогу про те, чи його влада ще достатньо сильна.

37. Не було ані підозри, ані навіть найменшого доносу, який не спонукав би його до захисту чи помсти. В часі слухання один відповідач підійшов до Клавдія та, відвівши його набік, переконав, що уві сні бачив, начебто його хтось убив: а дещо пізніше, наче впізнаючи вбивцю, вказав на позивача, коли той подавав петицію. Бідолаху негайно схопили, наче на гарячому, й тут же покарали. 2. Говорять, що так само знищили й Аппія Силана: Мессаліна й Нарцис, змовившись проти нього, розділили поміж собою ролі. На світанку, вдаючи переляк, він увірвався у спальню до Клавдія, стверджуючи, що уві сні побачив, як Аппій нападає на нього; а у той же час вона, висловлюючи подив, розповіла, що ось уже кілька ночей поспіль бачить цей же сон. Коли ж невдовзі, за змовою, Клавдію доповіли, що до нього вламується Аппій, якому напередодні було вказано прийти саме у цей час, то наче як доказ сповнення усіх сновидінь, було наказано схопити його та стратити. Клавдій наступного ж дня, не вагаючись, доповів

¹ Табір преторіанців, що був у північно-східній частині міста.

сенатові про справу та склав подяку своєму вільновідпущенику¹, що той навіть уві сні піклується про благополуччя господаря.

38. Свій гнів та запальність сам визнавав і навіть видав едикт, обіцяючи, що перший буде коротким та нешкідливим, а друга не буде без причини. Мешканців Остії засипав жакливою лайкою за те, що вони не вислали човнів назустріч, коли він підійшов до Тибру, – так на них образився, що сам писав, наче вони понизили його до рангу рядового воїна, – але раптово пробачив їм та заледве не почав розкаюватися. 2. Власноруч відштовхував тих, що невчасно підходили до нього в людному місці. Без жодної провини вигнав квесторського писаря та сенатора преторського рангу: першого – за те, що він вперто провадив судову справу проти Клавдія, коли той ще не був при владі, а другого – за те, що коли той був едилом, засудив Клавдієвих орендарів за недозволений розпродаж варених продуктів та побив батогами старосту, що за них заступився. Через це навіть усунув едилів від догляду за харчевнями. 3. Своєї глупоти зовсім не приховував, хоча у деяких своїх дрібних виступах стверджував, що вдає дурника перед Гаєм, оскільки інакше не залишився б живим та не здобув би посади. Однак це було непереконливо, адже невдовзі вийшла книга під назвою “Вознесіння дурнів”, у якій говорилося, що ніхто не може просто лише вдавати дурня.

39. Попри все це, людей вражала його забудькуватість та нерозважливність – те, що греки називають розсіяністю та непередбачливістю. Невдовзі після того, як знищив Мессалину, під час обіду запитав, чому немає господині за столом. Багатьох із тих, кого скарав на голову, одразу ж на другий день запрошував до себе на раду або на гру в жеребки: а позаяк вони не з’являлися, то через посланців називав їх сплюхами. 2. Маючи намір всупереч звичаю одружитися з Агриппіною, постійно у кожній промові називав її своєю донькою та вихованкою, народженою та виплеканою на його лоні. А зібравшись всиновити Нерона (так наче мало йому дорікали, що маючи уже дорослого сина, всиновлює ще й пасинка) він привселюдно заявив, що рід Клавдіїв ще ніколи нікого не всиновлював.

40. Часто виявляв таку нерозважливність у розмові та на ділі, що виглядало так, наче він зовсім не розуміє, хто він, де є, з ким і про що говорить. Якось, коли в суді слухали справу про м’ясників та винарів,

¹ Тобто Нарцисові.

почав гукати в курії: “Питаю вас, хто може прожити без перекуски?” Та почав описувати достаток давніх кабачків, куди він сам колись часто заглядав за винцем. 2. Віддаючи свій голос за одного кандидата на посаду квестора, вмотивував це тим, що батько того подав недужому Клавдію кухлика холодної води. Привівши свідка в сенат, сказав: “Ось вона, служниця й вільновідпущениця моєї матері, завжди вважала мене своїм паном. Говорю це тому, що й досі є такі в моєму домі, що не вважають мене паном”. 3. Коли жителі Остії склали всенародну петицію до нього, він скипів гнівом на самому трибуналі та вигукнув, що не має жодної підстави їм прислужувати: він сам є вільний, як і будь-хто інший. Майже щоденно, та заледве не щогодинно й шохвилинно, промовляв: “Що, я видаюся вам Телегенієм?”¹ або: “Балакай, та не зачіпайся!”² та інше подібне, не гідне навіть простолудина, не те що правителя. Адже не був позбавленим дару слова неуком, а навпаки – наполегливо вивчав благододні мистецтва.

4. У юності навіть писав історію, оскільки Тит Лівій³ напоумлював його, а Сульпіцій Флавій допомагав. Але коли вперше зачитував її перед великою аудиторією, то заледве дочитав до кінця, бо постійно хихотів: на самому початку читання зламалися крісла під кількома товстими глядачами, у залі вибухнув сміх, і Клавдій не зміг заспокоїтися навіть після того, як усе втихомирилося, час од часу згадуючи та пирхаючи. 2. В часі владарювання писав досить багато, і часто лектор виголошував його твори⁴. Почав свою історію з убивства диктатора Цезаря, та потім перекинувся на пізніші часи від кінця громадянської війни⁵, коли відчув, що ані не має права писати, ані не знає правди про минуле, і тому, що за це йому дорікали матір і бабуся⁶. Тож із раніших його праць залишилося тільки дві книги, а з пізніших – сорок одна. 3. Уклав також вісім книг про своє життя, однак усі вони недолугі та недокладні, але книга “На захист Цицерона супроти Анізія Галла” доволі поважна. Попри те, вигадав три нові літери⁷ та додав до попередніх, вважаючи їх надзвичайно

¹ Йдеться, мабуть, про чоловіка, відомого своєю глупотою.

² В оригіналі – грекою.

³ Тит Лівій, відомий історик.

⁴ Оскільки сам заїкався.

⁵ 27-29 р. до Христа.

⁶ Його бабуся була вдовою, а матір – донькою Марка Антонія.

⁷ Тобто, F – для позначення звуку u, що читався як приголосний, літеру E, що позначала грецьке v, та літеру C, що відтворювала грецький звук ps.

необхідними: про це видав навіть книгу, коли ще не був на посаді. Коли ж став правителем, увів ці літери у загальне користування. Вони залишилися в тогочасних книгах, документах та написах на будівлях.

42. З великою увагою ставився до грецьких студій, за будь-якої нагоди виявляючи свою пошану до грецької мови. До якогось варвара, що говорив грекою та латиною, звернувся зі словами: “Оскільки ти розмовляєш двома моїми мовами...”. Доручаючи сенаторам Ахею, назвав її близькою через наукові взаємини; часто у сенаті відповідав грецьким посланцям довгою промовою, а у трибуналі навіть цитував Гомера. Як лиш карав зловмисника чи ворога, завжди давав трибунові охорони знак віршем, коли той запитував пароль про смертну кару: Щоб захиститися від мужа, що кривдити нас починає¹.

2. Відтак, popisував і грецьку історію – двадцять книг етрусської та вісім карфагенської. Через це приєднав до старого александрійського музею новий, назвавши його своїм іменем. Постановив, аби в одному щороку від початку до кінця читали етрусську історію, в другому – карфагенську, і щоб лектори по черзі мінялися, як на відкритих читаннях.

43. Наприкінці життя почав сильно скаржитися на своє одруження з Агриппіною та на всиновлення Нерона. Навіть коли вільновідпущеники схвалювали вирок, яким Клавдій напередодні покарав дружину за розпусту, він сам підмітив, що це його доля – мати розпусних, зате покараних дружин. Випадково перестрівши Британіка, пригорнув його міцно до себе та побажав зростати й переймати від нього усі справи, додавши грекою: “Хто зранив, той вилікує”². Постановивши надати Британіку чоловічу тогу, коли той був ще надто юний, але вже достатньо високий, додав: “Аби врешті римський народ мав достойного Цезаря”³.

44. Невдовзі після цього він записав свою волю та скріпив підписами усіх чиновників. Однак перед тим, як зробив би ще щось, зупинила його Агриппіна, що мала вже багато злочинів на совісті та яку вже звинувачували донощики. 2. Виглядає, що помер Клавдій від отрути, проте невідомо, хто і де отруїв його. Дехто вважає, що це справа рук

¹ Одиссея, 21, 133. Пер. Бориса Тена.

² Вираз походить з історії про Телефа, якого поранив Ахілл, і оракул провістив, що вилікувати його може лише сам Ахілл іржею із свого списа.

³ Тут двозначність: по-перше, Британік був справжнім сином, а не прийнятим, і мав бути достойним самого імені.

євнуха Галота, обов'язком якого було куштувати страви, а зробив це тоді, коли Клавдій обідав з жерцями на Капітолії. Інші говорять, що сама Агриппіна вдома за обідом підсипала йому отруту до страви із білих грибів, яку надзвичайно любив. Також і про наступні події маємо різні оповіді. 3. Багато хто переповідає, що як лиш спожив отруту, одразу відняло йому мову, та промучившись від болю усю ніч, на світанку помер. Дехто каже, що спочатку він знепритомнів, а потім, переповнений їжею, виблював усе; повторну дозу отрути підсунули йому чи то з кашею – під приводом, що йому потрібно підкріпитися після блювання, чи то з промиванням – під приводом, що йому потрібно полегшити обтяжений шлунок.

45. Його смерть приховували аж доти, доки не домовилися про наступника. Тому й принесли клятви за його здоров'я, так наче він був хворий, приводили акторів до нього, так наче хотіли розважити його. Помер третього дня перед жовтневими ідами, за консульства Анізія Марцелла й Ацилія Авіола, на шістдесят четвертому році життя, на чотирнадцятому році владарювання¹. Спалили його згідно із царськими почестями та зарахували до богів. Ці почесті скасував Нерон, але Веспасіан згодом відновив їх.

46. Його смерть провіщали різні знамення: появилася хвостата зоря, яку називають кометою, у пам'ятник його батька, Друза, вдарила блискавка, до того ж, у цей рік померло багато урядовців різних чинів. Очевидно, що й сам він здогадувався про швидкий кінець свого життя й не приховував цього, про що маємо свідчення. Призначаючи консулів, надавав їм термін лише до місяця своєї смерті, засідаючи останній раз у сенаті, палко закликав своїх дітей жити в злагоді та благав сенаторів турбуватися про молоді роки їх обох, а на останньому судовому засіданні виголосив, що наближається кінець його життя, і повторював це знову й знову, незважаючи на загальне невдоволення.

¹ 13 жовтня 54 року.

1. Із роду Доміціїв набули великої слави дві родини – Кальвініїв і Агенобарбів. Агенобарби вважають своїм родоначальником Луція Доміція та приймають від нього прізвисько: говорять, що він, повертаючись одного разу із села, зустрів юнаків-близнюків божественного вигляду, що наказали йому повідомити сенатові й народові про перемогу, про яку ще не було нічого відомо¹. А на доказ своєї божественності торкнулися його щік, і борода на них перетворилася із чорної у рудаво-мідну. Ця ознака залишилася у його нащадків, багато з яких мали руді бороди. 2. Рід удостоївся семи консульств, тріумфу та двох цензорств, багато хто був зарахований до патриціїв, і цілий час усі вони зберігали прізвисько. Не використовували навіть жодних інших імен, окрім Гнея та Луція, однак із помітною різноманітністю: то називали одним трьох поспіль, то по черзі одним та другим. Перший, другий та третій Агенобарби були Луціями, наступні трое поспіль називалися Гнеями, а всі решта – по чергово Луціями або Гнеями. Я вважаю, що багатьох із цієї родини слід запізнати, і тоді буде легше зрозуміти, чому Нерон зовсім занехаяв чесноти своїх предків, перейнявши натомість, наче спадщину, їхні вади.

2. Починаючи здалека, згадаю Неронового прапрадіда, Гнея Доміція. Коли він був трибуном, посварився з понтифіками за те, що вони призначили на місце його батька не його самого, а когось іншого, і за це відібрав у колегій право вибирати жерців та передав його народові. Коли ж він був консулом та здобув перемогу над аллоброгами й арвернами, то проїхався на слоні по провінції, а за ним крокувала юрба воїнів, наче у тріумфальній процесії². 2. Власне про нього висловлюється оратор Ліциній Красс, що немає нічого дивного у тому, що має мідну бороду, бо лице в нього залізне, а серце – свинцеве. Син його, що був на той час претором, наказав сенатові переглянути вчинки Гая Цезаря наприкінці консульства, оскільки вважав, що вони суперечили провіщенням та законам. Згодом, коли став консулом,

¹ Йдеться про юнаків Кастора й Поллукса, яким був присвячений храм у Римі; перемога при Регільському озері у 498 р. до Христа. Агенобарб у дослівному перекладі – “міднобородий”.

² Тут Светоній плує двох Доміціїв, тому що аллоброгів переміг батько Гнея (122 р. до Христа), а його син був трибуном і провів вищезгаданий закон (104 р. до Христа).

намагався позбавити Цезаря керівництва над галльськими легіонами, а після того, як його незаконно призначили Цезаревим наступником, потрапив у полон при Коринті на самому початку громадянської війни. 3. Після того, як його відпустили, поспішив на допомогу масилійцям, що потерпали в облозі, однак раптово покинув їх та врешті загинув у битві під Фарсалом. Хоча він був не сильний духом, зате надзвичайно грізний. Якось у розпачі намірився накласти на себе руки, проте зі страху перед смертю передумав та виблював отруту, а потім відпустив на волю свого лікаря, бо той, добре знаючи натуру господаря, дав дуже малу дозу. Але коли Гней Помпей поставив питання про тих, що не примикали до жодної сторони, він один висловився за те, щоби вважати їх ворогами.

3. Залишив сина, який, поза сумнівом, перевершив увесь його рід. Коли його засудили за законом Педія за причетність до вбивства Цезаря, хоча його вини там і не було, він пристав до Кассія і Брута, які були його близькими родичами. Тож і після їх загибелі продовжував керувати флотом, який колись йому доручили, та навіть побільшив його. Аж тоді, коли його союзників повністю розбили, добровільно передав цей флот Марку Антонію, наче роблячи велику послугу. 2. Лише він один з усіх тих, що були однаково засуджені, повернувся на батьківщину і досяг найвищих почесей: коли відновилася громадянська війна, став легатом у цього ж Антонія, і багато з тих, що соромилися підкорятися Клеопатрі, пропонували йому верховну владу. Тим не менше, через раптову хворобу не зважився ані прийняти її, ані відмовитися від неї, і перейшовши до Августа, за кілька днів помер, але і його не минула неслава: Антоній стверджував, що той примкнув до нього через свою подругу Сервілію Наїду.

4. Доміція, його сина, Август призначив у своєму заповіті фіктивним купцем усього свого майна¹; до того ж, у юні роки він був неперевершеним візничим, а згодом у германській війні здобув тріумфальні відзнаки². Був, однак, зверхнім, розтратливим та жорстоким: ще будучи еділом, змусив цензора Луція Планка відступитися йому з дороги; коли був претором та консулом, змушував римських вершників та матрон виходити на сцену та ставити комедії. Влаштував звірячі лови та гладіаторські бої в цирку

¹ Призначали фіктивних скупників майна для того, щоб після смерті вони могли виплатити необхідні суми спадкоємцям.

² Здобув нагороду за те, що першим із римських полководців переправився через Ельбу (7 р. до Христа).

та в багатьох інших місцях, але були вони настільки жорстокими, що Август мусив стримати його едиктом, оскільки приватні напучування не допомагали.

5. Зі старшою Антонією народив сина, що став батьком Нерона, чоловіка, що був недостойним на кожному своєму життєвому кроці. Адже коли супроводжував ще молодого Гая Цезаря в поході на Схід, убив свого вільновідпущеника за те, що той відмовлявся пити стільки, скільки йому наказували. Тому його й вигнали з кола близьких Цезаревих друзів, та від цього він не став поміркованішим, а навіть навпаки: в одному селі по Аппієвій дорозі, зумисне раптово пришпоривши коней, збив хлопчину, а в Римі на самому форумі вибив око якомусь римському вершнику за те, що той надто вільно висловлювався. 2. Крім того, був настільки нечесним, що не тільки лихварям не виплачував за куплене, але навіть, коли був претором, не видавав нагороди переможцям у змаганнях колісниць. За це навіть сестра кепкувала з нього, а коли власники колісниць почали скаржитися, постановив давати нагороди одразу ж на місці. Звинувачували його ще перед смертю Тиберія у зневазі до величі, перелюбі, кровозмішанні з сестрою Лепідою, однак врятувала його зміна правителів. Помер він у Піргах від підшкірної водянки¹, залишивши від Агриппіни, доньки Германіка, сина Нерона.

6. Народився Нерон в Анції, дев'ять місяців по смерті Тиберія, вісімнадцятого дня до січневих календ, так що сонячне проміння торкнулося його швидше, аніж він ступив на землю². Як тільки він з'явився на світ, віщуни сповістили про багато жажливих знамень, і насамперед – слова батька Доміція, який у відповідь на привітання друзів сказав, що в нього з Агриппіною могло народитися лише нечестиве зло для усього народу. 2. Знак його майбутньої неволі з'явився у день його очищення³: адже Гай Цезар, коли сестра попросила його дати немовляті таке ім'я, яке він забажає, поглянув на Клавдія, батькового брата (який, згодом ставши правителем, і всиновив Нерона) та назвав його ім'я⁴, і зробив це, кепкуючи над Агриппіною, оскільки на цей час Клавдій був посміховиськом цілого

¹ У 39 р.

² 15 грудня 37 р. Різні перекладачі по-різному трактують останнє речення.

³ Обряд очищення справлявся на 9-й день народження хлопчика і на 8-й день народження дівчинки, при цьому дітям давали імена.

⁴ Ім'я Клавдія було Тиберій, однак Агриппі воно не сподобалося, і вона назвала малого Нероном.

двору. 3. У трирічному віці Нерон втратив батька, ставши спадкоємцем третини мастку, але навіть цього не дістав повністю, оскільки його співспадкоємець Гай відібрав усе майно. Відтак його матір вислали, а він зростав у бідності й нужді у свої тітки Лепіди, і виховували його два вихователі, танцювальник та перукар. Але коли Клавдій став імператором, то не лише перебрав батьківське майно, але й отримав спадщину свого вітчима, Пассієна Криспа. 4. Завдяки його матері, що повернулася з заслання та відновила свої повноваження і впливовість, він сам повернув повноваження – аж до того, що виник погolos, начебто Мессалина, дружина Клавдія, намагалася задушити його під час обіднього відпочинку за те, що він був суперником Британіка. До всіх цих чуток долучилася й та, що зловмисники втекли, налякавшись змія, що кинувся на них із Неронової подушки. Погolos виник через те, що на узголів'ї його ложа була зміїна шкіра, яку за бажанням своєї матері вправив у золотий браслет і довго носив на правій руці, однак згодом, прагнучи позбутися пам'яті про матір, закинув його так, що не міг знайти у свої останні важкі часи.

7. Ще як був зовсім юним та молодим хлопчиною¹, часто й не без успіху виступав на Троянських іграх у цирку. На одинадцятому² році життя Клавдій всиновив його та віддав у науку до Аннея Сенеки, що був тоді вже сенатором. Кажуть, що Сенека наступної ночі побачив сон, що виховує Гая Цезаря³, і невдовзі Нерон довів правдивість сновидіння, за першої ж нагоди виявивши свою жорстоку натуру. Адже коли його брат Британік після церемонії всиновлення за звичкою назвав його Агенобарбом, той намагався переконати Клавдія⁴ у тому, що Британік – незаконнонароджений. Звинувачуючи тітку Лепіду, показами в суді догоджав своїй матері, що її переслідувала. 2. Як лиш почав своє доросле життя, його представили на зборах і він обіцяв народові подачки, а воїнам – подарунки, а призначивши змагання преторіанців, сам біг попереду зі щитом. Після цього виголосив подяку батькові у сенаті. Під час одного й того ж консульства він виголошував судову промову за мешканців Бононії латиною, а за Родосців та Ільйонян – грекою. Вперше виконував обов'язки судді на латинські свята, перебуваючи на посаді міського префекта, і відомі адвокати подавали йому на розгляд не малі чи незначні справи, як

¹ Тобто до 17 р.

² Деякі коментатори (Гаспаров, Ліпсій, Удендорп) вказують тут на помилку, тобто йдеться про 13 років (50 р).

³ Йдеться, мабуть, про Калігулу.

⁴ Клавдій же й всиновив Нерона.

звичайно, а великі та важливі, хоча й Клавдій це заборонив. Невдовзі одружився із Октавією та влаштував за здоров'я Клавдія циркові видовища й звірячі лови.

8. Коли виявилось, що Клавдій помер, Нерон, якому було вже сімнадцять, між шостою та сьомою годиною підійшов до сторожі: оскільки весь день вважався нещасливим, тільки цей час видавався догідним для започаткування його влади. На сходах перед палацом його вітали як імператора, потім віднесли на лектиці у табір, а звідти, коли він поспіхом виголосив промову перед воїнами, занесли в курію. Звідти він вийшов уже під вечір, отримавши незмірні почесті, з яких, зіславшись на вік, відмовився тільки від титулу “батька батьківщини”.

9. Почав із показу своєї побожності: влаштувавши Клавдію пишний похорон, виголосив похвальну промову та зарахував його до богів. Вшанував пам'ять батька Доміція великими почестями. Своїй матері доручив усі приватні та публічні справи, а в перший день керування імперією вираз “найкраща мати” призначив паролем трибунові охоронців. Потім часто їздив разом з нею через місто у її лектиці. В Анції створив колонію ветеранів-преторіанців, долучивши до них переселених з Рима старших центуріонів. Збудував там також порт, затративши на нього значні кошти.

10. Для того, щоб певніше показати свої добрі наміри, проголосив, що правитиме за планом Августа, і не пропускав жодної нагоди виявити милосердя, помірності та доброти. Обтяжливі податки або зовсім скасував, або зменшив. Нагороди донощикам за Паппієвим законом зменшив у чотири рази. Народові роздавав по чотириста сестерціїв на чоловіка, сенаторам із відомих, однак збіднілих родів призначив щорічні виплати – деяким навіть по п'ятсот тисяч; преторіанським когортам надав місячну норму хліба безплатно. 2. А коли повинен був підписувати якомусь засудженому смертний вирок, сказав: “О, як би я хотів не вміти писати”. Усіх громадян вітав одразу та без нагадування. Коли сенат склав йому подяку, він відповів: “Як тільки заслужу”. Народові дозволяв дивитися на свої військові вправи, часто декламував та навіть зачитував вірші – не лише вдома, але й навіть у театрі. Вони отримали таке всенародне схвалення, що за його читання справили молебень, а частину віршів відлили в золоті та присвятили Юпітеру Капітолійському.

11. Влаштував різноманітні й численні видовища: ювенали¹, змагання в цирку, театральні вистави, ігри гладіаторів. На ювеналах змусив виступати навіть старших консулів та поважних матрон. У цирку відвів окремі місця для вершників² та запровадив четвірки верблюдів. 2. На іграх, влаштованих в ім'я величі імперії, які сам забажав назвати “Великими”, змагалися чоловіки й жінки різних санів; знатний римський вершник спустився по канату верхи на слоні³; всі ті, що приймали участь в Афрановій комедії⁴ під назвою “Пожежа”, розтягали весь крам із палаючого будинку та забирали його собі. Кожен день народові роздавали розмаїті подарунки та подачки: по тисячі різного птаства на щодень, усіляке продовольство, тессери⁵ на хліб, одяг, золото, срібло, коштовності, перли, картини, рабів, худобу, а також на приручених звірів, та врешті на кораблі, помістя й землі.

12. Усі ці видовища Нерон споглядав із просценію⁶. У гладіаторській битві, яку влаштував у дерев'яному амфітеатрі поблизу Марсового поля (його будували майже рік) не вбив нікого, навіть із каторжників. На арену виставив аж чотириста сенаторів та шістьсот римських вершників, багато з яких мали чисту біографію та незаплямовану репутацію; з тих же орденів набрав бійців із дикими звірами та різних прислужників на арену⁷. Влаштував також морську битву, напустивши морської води разом з різними рибами⁸, а ще й військові танці грецької молоді⁹, вручаючи їм грамоти римських громадян одразу ж після вистави. 2. Військові танці зображали різні сцени: в одній бик сходився із Пазифеєю¹⁰, що була схована у дерев'яній телічці, як видавалося багатьом глядачам; Ікар, злетівши вперше, упав біля імператорського ложа й забризкав Нерона кров'ю. Сам Нерон дуже рідко сидів на іграх, зазвичай оглядав їх зі свого ложа – спочатку через

¹ Ювенали – юнацькі ігри, на яких виступали переважно недосвідчені юнаки. Влаштував їх Нерон на честь першого гоління своєї бороди.

² До того часу це було лише у театрі.

³ Канат натягували навкоси через арену.

⁴ В оригіналі – “тогата”, побутова комедія.

⁵ Тессери – жеребки, на яких було написано, скільки чого кому належить.

⁶ Просценій – ложа над передньою частиною сцени.

⁷ Тобто музикантів та тих, що відповідали за рух сценічних пристроїв.

⁸ Йдеться, очевидно, про штучне озеро для морських боїв.

⁹ Тобто ефеби, грецькі танцівники та пантомімники.

¹⁰ Пазифея – донька легендарного царя Міноса, що покохала бика й народила Мінотавра.

невеликі віконця, а згодом – із відкритого помосту¹. 3. Влаштував також п'ятирічні змагання, при чому вперше у Римі провів їх за грецьким звичаєм, у трьох діях – музичній², гімнастичній та кінній, назвавши їх Нероніями; для них присвятив свої купальні та гімназій³, де кожному сенатору та вершнику видавав олію. Суддів обрав жеребкуванням із консулярів, і сиділи вони на преторських місцях. Згодом він сам спустився в оркестру до сенату, й за ораторське та поетичне мистецтво дістав нагороду: змагалоя за неї багато поважних людей, однак вони за спільною згодою віддали вінок Неронові. А коли йому дали вінок за гру на лірі, він лиш подякував та наказав занести його до підніжжя статуї Августа. 4. На змаганнях гімнастів, які влаштував у Септах, принісши биків у жертву, зголив свою першу бороду та, поклавши її у золоту шабатурку, оздоблену дорогими самоцвітами, присвятив богам на Капітолії. На змагання атлетів запросив також дів-весталок, оскільки навіть в Олімпії жрицям Церери дозволено на них бути.

13. Попри всі вистави, що влаштував Нерон, мушу розповісти про приїзд Тиридата⁴ у місто. Він був царем Вірменії: Нерон заманив його величезними обіцянками, але коли той прибув, щоб стати перед народом у задалегідь визначений едиктом день, дійство відклали через похмуру погоду до першої кращої нагоди. Розташувавши довкола храмів на форумі озброєні когорти, сам Нерон сидів на курульному кріслі біля ростральної трибуни в одязі триумфатора, з військовими відзнаками та знаменами. 2. Спочатку цар підійшов до нього по нахиленому мостику та припав Неронові до ніг; він же, підвівши його правицею, поцілував. Відтак, на прохання царя Нерон зняв із нього тиару⁵ та поклав діадему, а претор-перекладач голосно проголошував слова мольби, аби чула юрба. Звідти Нерон повів царя до театру⁶ і після ще одної молитви посадив праворуч біля себе. Після

¹ Поміст в амфітеатрі був платформою близько до арени, на якій сиділа родина імператора, курульні магістрати, діви-весталки.

² Тобто, включаючи музику, поезію та ораторство.

³ Купальні, “Неронові терми”, були на Марсовому полі, поблизу Пантеону.

Гімнасій був приєднаний до купалень.

⁴ Тиридат, вірменський цар. Війна Рима із Парфією відбувалася на території Вірменії і хоча закінчилася перемогою Парфії, все ж Тиридат мав прийняти владу в Римі, з рук Нерона.

⁵ Тиара – м'який східний головний убір.

⁶ Йдеться про Помпеїв театр.

цього Нерона проголосили імператором¹, а як приніс лаври на Капітолій, замкнув двері у храмі Януса: це означало, що війни більше не велися.

14. Чотири рази був консулом: уперше – протягом двох місяців, вдруге та востаннє – по шість місяців, а втретє – чотири; два середні були поспіль, останні – після річної перерви.

15. Працюючи у суді, відповідав на запити лише на наступний день та тільки в письмовій формі. Судові справи, відмовившись від безперервного процесу, розглядав кожну окремо, вислуховуючи обидві сторони почергово. А коли відходив на раду, ніколи ні з ким не радився відкрито чи спільно, а прийнявши письмові пояснення від кожної сторони, перечитував їх тишком наодинці й видавав своє особисте рішення, так наче це було рішення загалу. 2. Довго не допускав у курію синів вільновідпущеників, та навіть позбавив повноважень тих, кого прийняли попередники. Тих кандидатів, що залишилися без посади, поставив керівниками легіонів за відтермінування та затримку. Консулят надавав переважно на шість місяців. Коли один із двох консулів помер перед січневими календами, нікого не поставив на його місце, пам'ятаючи давній приклад Каніна Ребіла, одноденного консула². Тріумфальні відзнаки надавав і квесторам, і багатьом вершникам: і не лише за військові заслуги. Відсилаючи свої доповіді різного змісту сенатові, доручав їх читати консулам, оминаючи квесторів.

16. Вигадав нову конструкцію міських будівель: перед будинками й особняками почали будувати портики з плоскими покрівлями, аби з них можна було боротися з пожежами³. Будував їх власним коштом. Планував також продовжити мури міста до самої Остії, а звідти підвести море каналом аж до старої частини міста. 2. За час його правління багато зловживань було скасовано та введено різні обмеження: внормовано ступінь витрат; громадські бенкети було замінено роздачею продуктів; у харчевнях, де раніше продавали всілякі наїдки, було заборонено продавати варену їжу⁴ – лише квасоллю та овочі; було покарано християн – людей, що вірили в нові та

¹ Звання імператора в епоху республіки було почесним званням полководця після перемоги і до тріумфу.

² Див. Юлій, 76.

³ Після пожежі у 64 р.

⁴ Щоб відвідувачі не затримувалися довго.

шкідливі забобони¹; заборонено ігри візничих, яким ще віддавна було дозволено бродити по всіх усюдах, жартома обманюючи та грабуючи перехожих; вигнав з міста пантомімних акторів разом з усіма їхніми прихильниками.

17. Тоді ж винайшли новий спосіб запобігти фальсифікаціям документів: ставили печатки лише на таблички, що мали в дірочках тричі протягнуту нитку²; щодо заповітів, було передбачено, що перші дві таблички показували підписувачам чистими, лише з написаним іменем заповідача, так щоб той, хто писатиме чужий заповіт, не приписав собі якого майна. Також позивачам призначили сталу й помірну плату за послуги адвокатів, а за лави в суді зовсім не знімали платні: казна надавала їх безплатно. Судові справи, що стосувалися казни, постановили передати на форум рекуператорам³, а всі скарги із судів – до сенату.

18. Щодо побільшення та розквіту імперії ніколи не виявляв ані бажання, ані надії, та навіть навпаки – подумував забрати війська з Британії, але не зробив цього, бо посоромився видаватися заздрісним до батьківської слави⁴. Лише із дозволу Полемона Понтійське царство перетворив у провінцію, Альпійське ж перетворив у провінцію після смерті Котія.

19. Усього два рази виїжджав за кордон – в Александрію й Ахею: поїздку в Александрію відклав у той же день, коли мав рушати, стривожений поганим знаменням та небезпекою: обходячи храми, сів у святині Вести, а коли вставав, то спочатку перечепився через полу, а потім йому раптово так потьмарилося в очах, що зовсім перестав бачити. 2. В Ахеї заповзявся перекопати Істм, зібравши преторіанців, аби розпочати роботу: сам під звуки сурем вдарив

¹ Християн було звинувачено у підпалі Рима.

² Таблички були восковими, по них писали патичком (стилосом), який з одного боку був гострий, з другого – широкий, щоб стирати написане. Таблички для заповіту складались із трьох листів, два з яких були зв'язані до купи та скріплені печаткою. Заповіт писали двічі – на відкритому та на закритому листі. Якщо виникали питання про достовірність документу, печатку зривали у присутності підписувачів та порівнювали дві версії.

³ Рекуператори – судова комісія. Раніше ці справи стосувалися префектів скарбниці.

⁴ Йдеться про Клавдія, що всиновив його.

кайлом по землі перший раз та виніс міх землі на плечах¹. Готував також похід на Каспійські ворота² і для цього зібрав новий легіон рекрутів з Італії, кожен з яких мав по шість футів, і назвав його “Фалангою Александра Великого”. 3. Усі ці його справи не викликають жодних нарікань, та навіть заслуговують неабиякої похвали. Тому я й зібрав їх разом, аби виокремити від неймовірних злочинів, про які розповідатиму зараз.

20. Замолоду, разом з іншими науками, захоплювався й музикою, і як лиш отримав імператорство, запросив до себе Терпна, відомого кифариста, і цілими днями з обіду до пізньої ночі слухав, як той співає, та потроху почав сам вправлятися, не оминаючи нічого з того, що роблять прихильники цього мистецтва задля збереження чи покращення голосу: лежачи на спині, тримав свинцевий лист на грудях, очищався промиванням та блюванням, не вживав певних фруктів та їжі, що шкодять на голос. Врешті, підбадьорений своїм успіхом (хоча голос був у нього слабкий та хрипкий), забажав показатися на сцені, постійно повторюючи друзям грецьке прислів'я: “Ніхто не поважатиме приховану музику”. 2. Вперше виступив у Неаполі: не припинив співати навіть тоді, коли раптово почався землетрус і театр почало трусити. Там часто виступав, нераз упродовж кількох днів. Коротко перепочивши, аби відновити голос, не міг довго залишатися наодинці – з купалень повернувся назад у театр, влаштував бенкет посеред оркестри та привселюдно грецькою мовою пообіцяв заспівати на весь голос, як лиш трішки собі вип'є. 3. Захопившись ритмічними оплесками александрійців, які прибули до Неаполя з останнім обозом, викликав з Александрії ще більше людей. Однак не вдовольнившись цим, набрав звідусіль юнаків із вершинського сану, а до того ж понад п'ять тисяч найміцніших із простолюду, та, розділивши їх на групи, навчив їх різних видів рукоплекання: “дзижчання”, “черепиці”, “цеглини”³, – щоб акомпанували, коли він співатиме. Цих юнаків можна було впізнати по густому волоссю і прекрасному одягу, ліві руки мали оголені та без браслетів, а керівники груп заробляли по чотириста тисяч сестерціїв.

¹ Канал намагалися перекопати різні правителі, у тому числі й Цезар, однак починання завжди закінчувалися невдачею.

² Йдеться про Кавказ. Мета походу – підкорити Албанію.

³ Перша назва – за звуком аплодування, друга – долоні вигинали пучком, третя – як падаючі по черзі цеглини.

21. Дуже важливо для нього було виступити в Римі: задля цього влаштував Неронії перед встановленням терміном. Коли ж усі почали наполегливо вимагати його “божественного голосу”, відповів, що як лиш хтось прагне його почути, то надасть таку можливість у садах, однак коли до народу приєдналися також воїни, що саме стояли на сторожі, то погодився виступити негайно. Тут же наказав додати своє ім'я до списку кифаредів, що виступали, кинув свій жереб в урну до інших та, дочекавшись своєї черги, вийшов на сцену разом із префектами преторіанців, що несли його кифару, а за ними йшли військові трибуни та близькі друзі. 2. Вийшовши та виголосивши вступне слово, через колишнього консула, Кульвія Руфа, оголосив, що виконає “Ніобу”, та співав її майже до десятої години¹. Частину змагань та церемонію нагородження переніс на наступний рік, аби мати ще одну нагоду для виступу. Однак це видалося йому надто довгим і він продовжував показуватися на люди. Намірявся навіть виступити на змаганнях професійних акторів, за які один претор у винагороду заплатив мільйон сестерціїв. 3. Виконував також і трагедії, перебираючись у героїв чи богів, а то й героїнь та богинь: маски нагадували його лице або лиця тих жінок, яких він любив. Крім інших творів, виконував “Канакові пологи”, “Орест-мативбивця”, “Осліплення Едіпа”, “Безумство Геркулеса”. Були такі чутки, що сторожовий воїн-новобранець, побачивши під час останньої вистави Нерона у прикрасах та кайданах, як вимагало дійство, кинувся визволяти його.

22. До кінних перегонів палав цікавістю ще з молодого віку: незважаючи на заборону², любив багато про них говорити. Якось вихователь дорікнув Неронові, що той разом з іншими учнями оплакував загибель “зеленого”³ вершника, якого волочив кінь, а Нерон відбрікувався, що говорив тоді про Гектора⁴. Навіть коли став імператором, щодня грався маленькими колісницями зі слонової кісті на столику та на всі циркові змагання, навіть найменші, приїжджав із свого помістя – спочатку таємно, а потім і відкрито: так, що ніхто не сумнівався, якого дня він прибуде. 2. Ні для кого не було таємницею, що він хотів побільшити кількість нагород, і тому збільшили число заїздів, через що змагання продовжили аж до вечора, і навіть власники

¹ Тобто дві години до заходу сонця.

² Вихователі забороняли говорити про видовища.

³ Вершники на змаганнях були одягнені у різнокольоровий одяг (Див. Калігула).

⁴ Гектора волочив за собою Ахілл.

колісниць погоджувалися надавати своїх візничих не інакше, як на повний день змагань. Згодом і сам забажав позмагатися на колісниці та виступити на змаганнях: попередньо позаймавшись на полях перед служниками й ницим простолюдом, постав привселюдно у Великому цирку, а якийсь вільновідпущеник з місця, де звичайно сидів магістрат, кинув хустинку¹. 3. Не вдовольнившись показом своїх умілостей в Римі, попрямував до Ахеї, про що я вже згадував, а спонукало його ось що. Грецькі міста, в яких проводили музичні змагання, вирішили посилати йому вінки кифаредів. Він їх настільки радо приймав, що посланців, які їх приносили, не тільки приймав першими, а навіть запрошував до себе на обід. Якось вони попросили його заспівати після гостини, а коли привітали виконавця бурхливими оваціями, він сказав, що греки єдині розуміються на його співі та єдині гідні його старань. Тож не відкладаючи подався до Кассіопи, де негайно виступив перед жертвником Юпітера Кассійського, а відтак відвідав усі співочі змагання.

23. Змагання, що відбувалися у різні часи, почав проводити в один рік, а деякі навіть подвоїв, до того ж, наказав проводити їх в Олімпії всупереч звичаєві. А щоб його ніщо не відволікало та не займало в часі змагань, коли вільновідпущеник Гелій нагадував, що справи у місті вимагають його присутності, відповів такими словами: “Хоча й бажаєш та радиш мені швидше повернутися, все ж радше б ти сам бажав та переконував мене повернутися достойним Нерона”. 2. Коли він співав, нікому не дозволялося виходити з театру навіть під найвагомішим приводом. Тож говорять, що були випадки пологів під час вистави, що багато хто, втомившись від слухання та вихвалювання, потайки зістрибував з муру, оскільки вхідні ворота були закриті, або ж навіть удавав смерть, щоб його виносили, як на похорон. Важко повірити, з яким трепетом та переживаннями він змагався, наскільки ревно ставився до суперників, а з яким страхом – до суддів. Супротивників, наче зовсім рівних собі, поважав, запобігав перед ними, потайки обмовляв, при зустрічі навіть злословив деколи, а тих, що перевершували його вмінням, навіть намагався підкупити. 3. Перед виступом улесливо промовляв до суддів, говорячи, що зробив усе можливе, а випадок – в руках Долі, а вони, оскільки є розумними та вченими мужами, не повинні зважати випадкове. Вони ж заспокоювали Нерона, і він відходив начебто спокійний, проте не зовсім, бо сприймав мовчазність і стриманість деяких за

¹ На знак початку змагань.

недоброзичливість і ворожість та стверджував, що ці люди йому видаються підозрілими.

24. Під час змагань настільки підкорявся правилам, що інколи навіть не наважувався відкашлятися, а піт з лица витирав рукою¹. Якось під час виконання трагедії, коли у нього впала паличка, він швидко її підняв: тут же почав тремтіти й боятися, аби через це його не усунули від змагань, і заспокоївся не швидше, аніж актор² переконав його, що ніхто не звернув уваги на цей випадок через вигуки та оплески народу. Сам себе проголошував переможцем і з цієї причини брав участь у змаганнях вісників³. А щоб від попередніх переможців змагань⁴ не залишилося ані пам'яті, ані сліду, наказав поскидати та відтягнути гаками на звалище всі їхні статуї та погруддя. 2. Багато де змагався на колісницях, а в Олімпії – навіть з десяти коней, хоча й сам дорікав за це цареві Мітридатові у своїй поемі про нього. Але сталося, що випав із колісниці: щоправда, його знову на неї висадили, та продовжувати перегони він уже не міг і припинив змагатися, проте незважаючи на це, йому все ж дали вінок. Від'їжджаючи звідтіля, він подарував свободу⁵ цілій провінції, а суддям – римське громадянство та велику суму грошей. Про ці благодіяння проголосив особисто із середини стадіону в день Істмських ігор.

25. Повернувшись із Греції у Неаполь, де вперше показав свою вмілість, в'їхав у місто через пролом у стіні, за звичаєм переможців змагань: так само – і в Анції, звідти – в Албан, а далі – й у Рим. До Рима в'їжджав на тій колісниці, на якій колись Август справляв тріумф, у пурпуровому одязі, в плащі, гаптованому золотими зірками, на голові мав олімпійський вінок, а в правій руці – піфійський⁶, процесія попереду несла інші вінки з написами, де, в яких саме піснях чи виставах він переміг і про що вони були. За колісницею крокував натовп аплодувальників, гукаючи, що вони є воїнами Августа і супроводжують його у тріумфі. 2. Відтак пройшов через Великий

¹ Хустинкою користуватися було заборонено.

² Властиво, гіпокрит, тобто актор, що грав на флейті, коли виконавець декламував текст.

³ Вісники, чи оголошувачі на великі свята або фестивалі вибиралися на змаганнях.

⁴ Грецький термін "гієроніки" вказує на релігійне походження змагань.

⁵ Йдеться, очевидно, не про повну незалежність, а про локальне самоврядування.

⁶ Олімпійський вінок із оливкового листя, піфійський – із лавру.

цирк, де зруйнував для цього арку, через Велабр та форум, Палатин та храм Аполлона. Як він проходив, люди по всьому шляху приносили жертви, дорогу скроплювали шафраном, підносили птахів, стрічки та десерти¹. Священні вінки повісив у своїй спальні довкола ложа, там же поставив свої статуї в одязі кифаредів і це зображення витиснув на монеті. 3. Навіть після цього не розслабився й не облишив свого заняття: задля збереження голосу до воїнів не звертався особисто, а лише у письмовій формі або через іншого промовця; як говорив із кимось, чи то по справах, чи жартома, то завжди мав при собі вчителя співу, який нагадував йому берегти голосові зв'язки та дихати через хустинку. Багатьом пропонував свою дружбу, чи навпаки, – ворожість, з огляду на те, як вони вихваляли його – улесливо чи стримано.

26. Свою свавільність, розпусту, жадібність, жорстокість, легковірність виявляв потроху та непомітно, видаючи їх за помилки молодості, хоча навіть тоді всі розуміли, що вони є вадами його природи, а не віку. Як лиш вечоріло, тут же хапав шапку або перуку та вештався по пивничках чи бродив вуличками, забавляючись у зухвалі забави: бив перехожих, що поверталися з вечері, а якщо вони відбивалися, то ранив та скидав у стічні рови, вдирався у таверни та грабував, а у своєму палаці влаштував базар, де розпродував на торгах награбоване, а гроші розтринькував. 2. Часто у таких історіях йому могли вибити око, або й взагалі позбавити життя: одного разу його майже до смерті побив якийсь сенатор², бо Нерон зачіпався до його дружини. Більше ніколи після того випадку не виходив на люди ввечері без трибунів, що тихенько наглядали за ним неподалік. Часом навіть вдень його таємно приносили у театр на переносному кріслі, аби з висоти просценію міг спостерігати та й провокувати чвари акторів пантоміми, а коли доходило до рукопашної та в діло йшло каміння й уламки лав, то він сам хапав будь-що та жбурляв у натовп, так що навіть розбив голову якомусь преторові.

27. Мало-помалу, як лиш його вади сильнішали, перестав жартувати й прикидатися, а відверто кинувся до значно більших злочинів. 2. Бенкети від полудня затягував аж до півночі, підбадьорюючись теплим купанням, а влітку – холодним. Влаштував навіть привселюдні обіди на штучному озері для морських битв, чи на Марсовому полі, чи у Великому цирку, де прислугувували розпусники

¹ Птахів, очевидно, із натяком на голос Нерона, всі інші подарунки також типові для його мистецтва.

² Юлій Монтан.

й танцівники з цілого міста. 3. Як лиш пропливав гирло Тибру чи затоку Байї, скрізь по берегах влаштовували невеличкі таверни для пияцтва й розпусти, в яких прислужували переодягнені матрони, звідусіль закликаючи його пристати до берега. Влаштовувати бенкети примушував навіть своїх друзів, один з яких заплатив чотири мільйони сестерціїв за роздачу шовку, а інший ще більше – за трояндову воду¹.

28. Окрім того, що злягався з хлопчиками-іноземцями й чужими жінками, силою звів діву-весталку Рубрію. Небагато бракувало, щоб із вільновідпущеницею Актою ввійшов у законний шлюб, підкупивши консулярів, які поклялися, що вона походить із царського роду. Зробивши євнухом хлопчика Спора, намагався зробити його жінкою; навіть одружився із ним, відбувши з великою помпезністю усі необхідні церемонії, включно з приданим і факелом², і жив із ним, як із жінкою. Досі відомий чийсь влучний жарт: “Краще було б для роду людського, якби в Доміція-батька³ була така дружина”. 2. Цього Спора, зодягненого в шати імператриці, возив у лектиці разом із собою на суди й базари до Греції, та й згодом навіть у Римі по вулиці Сигілярій⁴, раз по раз виціловуючи. Навіть посягав на зв’язок із своєю матір’ю, однак її вороги відстрашили його, адже боялися, що жорстока й свавільна жінка здобуде надто великий вплив; і ніхто у цьому не сумнівався, особливо після того, як прийняв до своїх наложниць блудницю, яка, як говорять, була дуже подібна до Агриппіни. Подейкують також, що як їздив у лектиці з матір’ю, то перебував із нею у ганебних зв’язках, про що свідчили плями на одязі.

29. Свою ж невинність настільки розтратив, усе своє тіло настільки осквернив, що вигадав зовсім нову забаву: накинувши звірячу шкуру, вискакував із клітки та накидався на чоловіків та жінок, прив’язаних до стовпів, гвалтував їх, а коли вдовольняв свою дику хіть, віддавався вільновідпущенику Дорифору, із яким одружився так само ж, як одружив на собі Спора, а коли сходився, то голосом та стогоном вдавав гвалтовану дівчину. Від багатьох я чув, що він був твердо переконаний у тім, що немає жодної людини, яка була б чистою хоча б у чомусь, а всі вони приховують свої вади, хитро маскуючи їх. Саме тому прощав усі злочини тим, які сповідувалися йому в своїй розпусті.

¹ На цих бенкетах роздавали шовкові хустинки та трояндову воду.

² Факел несли попереду шлюбної церемонії.

³ Тобто Неронового батька.

⁴ Образів.

30. У багатстві та грошах не вбачав іншої користі, як марнотратство: нищих та скуких уважав такими, що вміють витратити гроші, а витончених та справді щирих – марнотратниками й невдахами. Вихваляв та шанував свого вуйка Гая тільки за те, що той за короткий час розтратив грандіозну спадщину, яку залишив Тиберій. 2. Тому й не знав міри у подарунках та витратах. Це видається зовсім неймовірним, але на Тиридата тратив по вісімсот тисяч на щодень, а по від'їзді дав йому понад сто мільйонів. Кифаредові Менекрату й гладіаторові-мурміллону Спікулові надав помістя й маєтки тріумфаторів. Лихвареві Церкопитеку Панеротові надав маєтки в місті й селі, а похорон влаштував йому майже царський. 3. Не носив жодного одягу двічі. Ставив по чотириста тисяч сестерціїв на гру в жеребки. Рибу ловив позолоченими сітями із пурпуровими й багряними нитками. Говорять, що коли подорожував, то мав із собою не менше тисячі повозів, мули були підковані сріблом, погоничі були зодягнені у канузійську вовну, а супроводжувала його юрба гінців та мазахів¹ із браслетами та іншими прикрасами.

31. Однак у жодній іншій справі не був такий марнотратний, як у будівництві: збудував палац від Палатину аж до Есквіліну та назвав його спочатку Прохідним, а потім, коли його відновили після пожежі, Золотим. Дещо скажу про його розмір та оздоблення. Вестибюль палацу був настільки високий, що у ньому стояла величезна статуя імператора у сто двадцять футів²; широким був настільки, що портик мав потрійну колонаду довжиною у милю; всередині був ставок, наче море, оточений будівлями на зразок міських; а також були там зорані поля, виноградники й пасовиська, та навіть усіякі ліси, а в них – багато домашніх та диких тварин. 2. Усі кімнати палацу були покриті золотом, оздоблені самоцвітами й перламутром, були там бенкетні зали, стелі яких були з підвішених плит із слонової кістки, щоб розсипати квіти, з отворами, щоб згори розпилювати пахощі, найбільша палата мала круглу стелю³, що постійно поверталася удень та вночі, наче небозвід, у банях лилася морська й сірчана вода. Коли після завершення будови він освятив цей палац, то сказав лишень, що нарешті почне жити як людина. 3. До того ж, почав спорудження

¹ Відомі мавританські вершники.

² Статуя, за переказом, перевищувала навіть статую Зевса Олімпійського, яка мала 100 футів.

³ В оригіналі нічого не говориться про стелю, а лише про кімнату, але очевидно, що саме стеля у кімнаті могла бути круглою й обертатися, як небозвід.

закритих купалень від Мізену аж до Авернського озера з портиками по боках, до яких планував підвести всі гарячі джерела Байїв, почав будівництво судноплавного каналу, щоб можна було проплисти від Аверну до Остії, минаючи море, і довжина його була сто шістдесят миль, а ширина дозволяла розминутися двом квінкверемам¹. Для здійснення цих починів наказав завезти на роботу до Італії в'язнів з цілої імперії, а також усіх звинувачених у важких злочинах засуджувати не інакше, як до цієї роботи. 4. На такі неймовірні витрати, окрім віри у невичерпність імперії, штовхала його жадоба здобути величезні втрачені скарби, яку вселив йому один римський вершник, твердо переконавши його, що неймовірні багатства скарбниці, яку королева Дідона забрала зі собою, втікаючи з Тиру, заховані у величезній печері в Африці й знайти їх можна дуже легко.

32. Нарешті, коли надія покинула його, зовсім виснажився й допустився до того, що почав затримувати платню воїнам та відтерміновувати нагороди ветеранам, та зрештою, вдаватися до злочинів та грабунків. 2. Насамперед постановив, щоб замість половини майна померлих вільновідпущеників, які без видимої на те причини мали прізвиська родин, із якими він сам був споріднений², йому віддавали десять дванадцятих; згодом постановив, аби майно тих, які виявили невдячність до правителя³, усе переходило в казну, а писарі, що написали чи уклали такі заповіти, не залишалися непокараними; врешті постановив уважати за державну зраду будь-яке слово чи дію, на яку знаходився звинувачувач⁴. 3. Відкликав також винагороду за вінки, які йому колись подарували міста за участь у змаганнях⁵. А заборонивши використання фіолетового й пурпурового кольорів⁶, у базарний день таємно підіслав купця із кількома унціями фарби на продаж, і закрити усіх торговців. Якось під час виступу в театрі побачив матрону, одягнену в заборонений пурпуровий одяг, вказав своїм охоронцям на неї, а вони схопили її та відняли не лише одяг, але й усе майно. 4. Роздаючи доручення, щоразу додавав: “Знаєш сам, що для мене важливо” або “Так робімо, аби ні в кого нічого не залишилося”. А врешті, зібрав приношення з храмів, а золоті та срібні

¹ Квінкверема мали п'ять рядів весел.

² Тобто вільновідпущеники, належність яких до родів не прослідковувалася.

³ Тобто ті, що не згадали правителя у заповіті.

⁴ Раніше судили тільки за злочинні дії.

⁵ Тобто міста дарували Неронові вінки, а він із вдячності давав їм грошову винагороду.

⁶ Тобто аметисту й тирійського пурпуру.

коштовності переплавив, у тому числі й богів-Пенатів, які потім Гальба відновив.

33. Славу батьковбивці й злочинця здобув, починаючи з Клавдія. Хоча власноруч не спричинився до його смерті, проте був до неї причетним і цього не приховував: адже згодом за звичкою називав страву з білих грибів, тобто саме ту страву, в якій подали отруту, “стравою богів”, як говорить грецьке прислів'я. А крім того, він за кожної нагоди, словом та ділом, переслідував померлого, звинувачуючи його то в глупоті, то в жорстокості: кепкував, подовжуючи перший склад у слові, що той перестав “трати дурня”¹ серед людей, а також відмінив багато його декретів та постанов як нерозумні та хворобливі, а місце спалення Клавдія абияк обгородив низьким та тонким парканом². 2. Британіка зважився отруїти не тільки заздрячи йому за кращий голос, але й зі страху за те, що люди могли надати йому перевагу, пам'ятаючи доброту батька. Для приготування отрути запросив Лукусту, яка славилася своїм умінням, однак отрута виявилася слабкою та тільки послабила шлунок Британіку. Прикликавши жінку до себе, власноруч побив її, кричачи, що вона дала ліки замість отрути. Вона ж перепрошувала, стверджуючи, що дала меншу дозу, щоб приховати підозру на злочин, а він відповів: “Ти що, думаєш, що я боюся Юлієвого закону?”³ І змусив її тут же приготувати у своїй спальні в його присутності щонайсильнішу й щонайшвидшу отруту. 3. Її одразу дали цапові, і той здох за п'ять годин; знову й знову переваривши, дали поросятку, і воно здохло негайно. Нерон тут же наказав принести отруту до столу й подати Британіку, який обідав разом із ним. Той одразу ж після першого ковтка упав, а Нерон, сказавши гостям, що стався напад падучої хвороби, поспіхом та без жодних почестей поховав його наступного ж дня у сильний дощ. Лукусті ж за добре виконану роботу надав амністію⁴, пишні маєтки та навіть учнів.

34. Матір, слідкуючи за ним, гостро засуджувала слова та вчинки сина, і йому це настільки не подобалося, що спочатку погрожував їй лише тим, що покине владу й подасться на Родос, а згодом позбавив її всіх почестей та впливу, а також охорони з римських та германських воїнів, а вкінці заборонив мешкати разом із ним у Палаці. Однак і

¹ Неперекладна гра слів засновується на довготі й короткості голосних: *moagī* із коротким голосним означає затримуватися, а з довгим – бути дурнем.

² Місце спалення вважалося таким же святим, як і місце поховання.

³ Закон проти вбивства (включно з отруєнням) видав Сулла й відновив Цезар.

⁴ За попередні злочини.

надалі не мав жодної міри у поганому поводженні з нею: підсилав шпигів, аби в Римі докучали їй тяганинами, а коли вона виїхала, то й там не давали їй спокійно жити, знущаючись та кепкуючи з неї, переслідуючи на суші й на морі. 2. Врешті-решт, нажаханий материнськими погрозами й свавільністю, постановив знищити її, але тричі намагаючись звести її отрутою, зрозумів, що вона задалегідь приймала протиотруту. Тоді вигадав зробити у її спальні штучну стелю, що мала вночі завалитися завдяки спеціальному пристрою. Проте спільники не змогли зберегти задум в таємниці. Тоді надумав змайструвати корабель, що розпадався¹, аби знищити її у кораблетроші чи під час завалу каюти. Тож вдаючи примирення, улесливими листами закликав її у Байї, щоб разом відсвяткувати щорічні Квінкватрії²; затримавши її на бенкеті³, дав завдання триєрархам⁴ із лібурнійського човна, яким вона прибула, влаштувати начебто випадкове зіткнення, і коли вона зібралася повертатися у Бавлі, підсунув їй замість пошкодженого корабля спеціально змайстрований, а сам вийшов, мило попрощався із нею, та навіть поцілував її у груди. 3. Решту ночі провів у величезній тривозі, очікуючи результатів початої справи. Довідавшись, що все склалося не за планом і що вона врятувалася вплав, та дійшовши до повного відчаю, коли її вільновідпущеник Луцій Агрем радісно повідомив, що вона ціла й неушкоджена, наказав таємно підкинути йому кинджал та схопити його і зв'язати, як найманого вбивцю, а матір убити, начебто вона добровільною смертю уникнула покарання. 4. Деякі автори говорять про ще неймовірніші жорстокості: начебто прибіг подивитися на труп убитої, торкався її кінцівок, сварився за щось, а врешті відчув спрагу та почав пити. Однак гризли його докори сумління за скоєне, і хоча воїни, сенат і народ утішали його, все ж і відразу після скоєного, і не раз пізніше скаржився, що його переслідує привид матері, а також Фурії з батогами та палаючими смолоскипами. Тому він разом із магами проводив обряди, аби викликати душу померлої та випросити прощення. До того ж, під час подорожі у Грецію не наважився взяти участь в елевсинському святкуванні, бо на самому початку глашатай виганяє безбожних та злочинців. 5. Після вбивства матері взявся за тітку. Якось завітав до неї, коли та занедужала через важкість у шлунку. Стара, за звичкою посіпавши його за ніжну борідку, ласкаво промовила: "Як лиш побачу, що ти

¹ Винахідником був Анісет, вільновідпущеник.

² Свято Мінерви.

³ Бенкет влаштовував майбутній імператор Отон.

⁴ Капітани човна.

зголив її, можу й помирати”¹. Нерон, повернувшись до своїх супутників, саркастично промовив, що вже її зголює, і наказав лікарю, аби дав їй більшу дозу послаблюючих ліків. Вона ще навіть не встигла померти, як Нерон присвоїв усе її майно, приховавши заповіт, аби ніщо не вислизнуло від нього.

35. Після Октавії мав ще двох дружин: Помпею Сабіну, батько якої був квестором, а сама вона колись була замужем за римським вершником, а потім – Статилію Мессалину, правнучку Тавра, що двічі був консулом та тріумфатором. Аби її здобути, вбив Аттіка Вестина, її чоловіка, що тоді був консулом. Життя з Октавією швидко йому набридло, а на дорікання друзів завжди відповідав, що для неї достатньо називатися його жінкою². 2. Кілька разів навіть намагався задушити її, однак згодом розлучився з нею як із неплідною, хоча люди не схвалили цього й дорікали йому, не добираючи виразів. Врешті він вислав її, а згодом убив під приводом перелюбу: та привід був настільки безсоромно фальшивим, що ніхто навіть під тортурами не підтвердив цього, так що Нерон був змушений підкупити свого колишнього вчителя, щоб той засвідчив, що сам хитрістю заволодів нею. 3. На дванадцятий день після розлучення з Октавією одружився з Помпесю та безмежно любив її, та незважаючи на це, убив, копнувши за те, що накинулася на нього, коли він пізно повернувся з кінних перегонів, а вона була вагітна й недужа. Від неї мав доньку, Клавдію Августу, яку втратив ще немовлям. 4. Зрештою, не було жодних стосунків, які не перекреслив би злочином. Антонію, доньку Клавдія, що відмовилася вийти за нього заміж після смерті Помпеї, стратив, звинувативши в організації заклоту. Подібно вчинив з усіма своїми близькими та знайомими – серед них був молодий Авл Плавт, якого силоміць збездивив перед смертю, сказавши: “А ось зараз моя матір нехай поцілує мого наступника”, посилаючись на те, що Агриппіна любила Плавта, і що це спонукало його сподіватися на владу. 5. Свого неповнолітнього пасинка, Руфрія Криспіна, сина Помпеї, наказав його ж прислужникам втопити під час риболовлі, бо доповіли йому, що малий, граючись, називав себе полководцем та імператором. Коли Нерон був прокуратором в Єгипті, вислав у заслання Туска, сина своєї годувальниці, за те, що той викупувся у бані, збудованій на честь його

¹ Тобто, коли він стане чоловіком: перше гоління бороди було символічною дією, навіть церемонією у 21 рік. Тацит (Аннали, 14. 15) говорить, що Нерон зголив бороду у 59 р.

² Гра слів: так само, як тріумфальні нагороди надавали замість тріумфу, а консульські відзнаки замість дійсної посади.

приїзду. Змусив покінчити самогубством Сенеку, свого наставника, хоча той часто просив звільнити його від обов'язків та відмовлявся від маєтків: Нерон свято присягав, що підозри його даремні, та що він сам радше помре, аніж заподіє йому шкоду. Префектові Буру послав отруту замість обіцяних ліків до горла. Багатих та старих вільновідпущеників¹, що колись допомагали та дораджували йому із всиновленням, а згодом у здобутті влади, – усіх знищив, підкинувши отруту або в їжу, або у питво.

36. Неймовірно жорстоко обходився як із своїми, так і з чужими. Протягом кількох ночей поспіль у небі світилася хвостата зірка, що в народі вважалася вірною прикметою загибелі володарів². Стурбований такою подією, вивідав у астролога Бальбілла, що зазвичай царі у таких випадках відвертають загрозу від себе, караючи інших визначних людей, таким чином скидаючи біду на них: тим самим прирік на смерть усіх вельмож. Посприяло стратам також і викриття двох змов, із яких першу, небезпечнішу, організував Пізон у Римі, а другу – Венеціян у Беневенті. 2. Засуджені виступали на свій захист у кайданах із потрійних ланців: деякі з них відразу визнали свою провину, а деякі, натомість, приписували змову собі як заслугу, стверджуючи, що лише смертю могли допомогти чоловікові, заплямованому такими жахливими злочинами. Дітей покараних вигнали з міста, знищили отрутою або голодом. Відомо, що багатьох убили під час однієї вечері разом із вихователями й капсаріями³, а решті заборонили заробляти на щоденний хліб.

37. Після цього уже більше не перебирав способами вбивства та карав без міри й за будь-що. Щоб не говорити про багатьох, згадаю, що Сальвідієна Орфіта засудили за те, що він здав три кімнати власного дому поблизу форуму послам із вільних міст; Кассія Лонгіна, сліпого юриста, – за те, що він зберігав серед родових цінностей образ Гая Кассія, вбивці Цезаря, а Пета Трасея – за те, що у нього був суворий та повчальний вираз-обличчя. 2. Наказуючи померти, давав усього кілька годин відтермінування і щоб не було зволікань, присилав лікарів, аби “доглядали” нерішучих – так називав смерть через розтинання вен. У Єгипті був один чоловік, що пожирав у незмірних кількостях все, що йому давали, навіть сире м'ясо: подекують, що Нерон хотів давати

¹ Йдеться про Паласа й Дорифора (Тацит, *Аннали*, 14, 65).

² Тацит згадує про дві комети – 60 та 64 р. (*Аннали*, 14, 22). Комету Галлею бачили у 66 році, що було ближче до Неронового кінця.

³ Слуги, що носили книги та записники дітей у коробці (капсі).

йому живих людей, аби той розтерзував та поїдав їх. 3. Вихваляючись та гордячись такими своїми успіхами, говорив, що жоден правитель навіть не здогадується, що за влада у нього, і часто посилав зовсім однозначні попередження, що не щадитиме решти сенаторів, і що колись зовсім вичистить республіку від цього сану, а провінції та військо доручить вершникам і вільновідпущеникам. Згодом, від'їжджаючи або приїжджаючи, зовсім не допускав їх до поцілунків та не відповідав на привітання, а розпочинаючи роботи на Істмі, чітко та привселюдно побажав, щоб справи у нього та в римського народу були успішними, навіть не згадавши при цьому сенат¹.

38. Ані до народу, ані до мурів батьківщини не мав жодної милості. Хтось кинув у розмові: “Коли помру, то нехай земля собі вогнем горить”², а Нерон відповів: “Та нехай уже краще, коли я живу” – саме так і вчинив. Наче невдоволений огидними старими будівлями, вузькими й покрученими вуличками, підпалив місто настільки відкрито, що навіть консуляри хапали у своїх помістях його служників із паклею та смолоскипами, та все ж не зважувалися їх карати. А житниці, що були поблизу Золотого палацу і завжди заступали йому красвид, спочатку зруйнували металними машинами, бо були збудовані з каменю, а потім підпалили. 2. Протягом шести днів та семи ночей лютувало полум'я, і люди шукали притулку серед пам'ятників та гробівців. Тоді, крім багатьох житлових будинків³, згоріли також помешкання колишніх вождів, прикрашені військовими здобутками, храми богів, що їх будували й освячували ще царі, та навіть ще з Пунічної та Галльської воєн, і все, що мало якусь цінність та важливість із давніх-давен. Пожежу Нерон спостерігав із вежі Мецената⁴, тішачись, як говорив, “красі полум'я” і співав “Загибель Трої”⁵, зодягнувшись у свій театральний одяг. 3. Одначе й тут не відмовив собі у можливості отримати зиск та вигоду: обіцявши, що трупи й завали ліквідуватимуться безкоштовно, нікому не дозволяв підходити до залишків свого добра; допомогу від провінцій та приватних осіб не тільки приймав, а буквально вимагав, і в результаті майже зовсім вичерпав їх ресурси.

¹ Сенат у таких випадках згадували завжди, див. попередні тексти.

² Рядок із втраченої трагедії Евріпіда “Беллерофон”.

³ Йдеться про багатоквартирні будинки, помешкання в яких винаймали.

⁴ Вежа, що була поблизу будинку та садів Мецената на Есквіліні.

⁵ Твір написав сам Нерон.

39. До всіх нещасть, що влаштував правитель, доля додала ще свого: протягом однієї весни чума внесла до списку Лібітіни¹ тридцять тисяч осіб; у Британії військо зазнало поразки – два міста було повністю зруйновано багато громадян та союзників було вбито; на Сході неслава спіткала легіони – у Вірменії вони потрапили у ярмо, а в Сирії ледве трималися². Дивною та дуже помітною була його байдужість, з якою сприймав злослів'я та докори людей: ні до кого не був такий поблажливий, як до тих, що передражнювали його віршиками та пісеньками. 2. Багато було написано грекою та латиною та переходило з уст в уста, наприклад:

Троє – Нерон, Орест, Алкмеон – матерів своїх вбили.

Ось новина: Нерон матір власноруч вбиває.

Хто б сумнівався, що Нерон – не із роду Енея: цей з Трої
Вивів батька, а той – матір зі світу звів.

Наш натягає струну, а лучник-парф – свого лука:

Той буде пісню співать, цей – посилати стрілу.

Стане палацом Рим! У Вейї рушайте, квірити,

Поки палацом своїм Вейїв він ще не зробив.

Авторів, проте, не розшукував, та навіть тих, на кого надійшов донос у сенат, заборонив строго карати. 3. Якось, коли Нерон проходить вулицею, кінік³ Ізидор привселюдно в очі йому заявив, що про нещастя Навплія⁴ співає добре, а своє добро розтратив марно. Дат, ателланський актор, у пісні, що починалася словами “Будь здоровий, батьку, будь здорова, мати” показував руками, що пливе та п’є, намагаючись так показати загибель Клавдія й Агриппіни, а під час останньої строфи, “Вас ноги до Орка ведуть”⁵, вказав на сенат. Однак Нерон лише вислав актора й філософа з міста і з Італії – чи то ненавидячи свою неславу, чи прагнучи не озлоблювати таланти визнанням образи.

40. Такого правителя світ терпів майже чотирнадцять років і, врешті-решт, звільнився від нього. Початок цьому поклав Юлій Віндекс, вождь Галлії, який тоді був пропретором цієї провінції. 2. Астрологи вже давно провістили Неронові, що його колись скинуть, на що він влучно сказав: “прогодує нас наше ремесло”, тобто це мало слугувати

¹ У храмі Венери-Лібітіни велися списки померлих.

² У 62 р.

³ Кініки – одна з філософських течій.

⁴ Навплій, міфічний герой, відмістив грекам за невинно вбитого сина під Троєю.

⁵ Тобто наближається смерть.

виправданням для його мистецтва кифареда, що було розвагою для правителя і необхідністю для простолюдина. Деякі після відходу обіцяли йому панування на Сході, хтось навіть прямо говорив, що це буде Єрусалим, а ще інші пророкували йому відловлення давньої слави. Схиляючись до останнього пророцтва, втративши Британію і Вірменію та згодом повернувши їх¹, вважав, що уник фатальних небезпек. 3. Тож порадившись із оракулом у храмі Аполлона Дельфійського, почувши сімдесят третій рік як пересторогу, подумав, що тоді й помре: проте не замислився про вік Гальби. Тому пройнявся вірою як щодо незламного теперішнього, так і щодо спокійної старості, так що навіть втративши коштовності у кораблетрощі, сказав усім друзям, що риби винесуть їх для нього². 4. Про повстання галлів довідався, будучи в Неаполі – того ж дня, коли убив матір; звістку сприйняв надзвичайно спокійно та легковажно: виглядало навіть на те, що він втішився нагоді розграбувати найбагатші провінції, ввівши там закон військового часу. Тут же вирушив у гімназій та захоплено спостерігав змагання атлетів. А в обідній час отримав ще тривожніші звістки, та лише пригрозив бунтівникам розпорою. Відтак протягом восьми днів поспіль нікому нічого не відписував, не давав ані вказівок, ані доручень: мовчки забував про справу.

41. Однак підбурений щораз нахабнішими та частішими едиктами Віндекса, послав листа сенатові, закликаючи відітстити за нього та за республіку, хоча сам не з'явився, перепросившись через біль у горлі. Ніщо його так не образило, як те, що Віндекс назвав його "поганеньким кифаредом", та ще й Агенобарбом замість Нерона: відповів на те, що родове прізвисько, яким його називають задля образи, прийме назад, позбувшись того, яке прийняв при всиновленні; всі інші звинувачення відкинув як хибні, не подавши жодного аргументу, окрім того, що вони закидають йому незнання мистецтва, в якому досяг досконалості такою важкою працею – ще й питав багатьох, чи вони знають кращого, аніж він. 2. Коли ж вістки почали приходити одні за одними, зірвався й подався до Рима. В дорозі неймовірно захопився зовсім незначним знаменням: побачив монумент, що зображав римського вершника, який тягнув за волосся скинутого галльського воїна. Вибухнувши радістю від побаченого, почав дякувати небові³. Прибувши, не виступив ані перед сенатом, ані перед народом, а зібравши визначних людей у себе, провів швидко

¹ 61 рік.

² Натяк на перстень Полікрата (Геродот).

³ Тут видно, наскільки Нерон не усвідомлював реальної загрози.

нараду й решту дня демонстрував їм нові й невідомі досі гідравлічні духові інструменти, розповідав про будову й особливості кожного, а також обіцяв показати їх у театрі, якщо, мовляв, дозволить Віндекс.

42. Урешті, довідавшись, що навіть Гальба й Іспанія збунтувалися, впав у нестяму й довго лежав непорушно та без свідомості, наче мертвий. Коли ж отямився, то розірвав на собі одіж, почав бити себе по голові та заявив, що для нього все скінчено. Годувальниця почала втішати його, що й з іншими правителями таке траплялося за її пам'яті, та він відповів, що йому випало нечуване й незнане, якого не випадало іншим: він за життя втрачає владу. 2. Але через це не покинув та навіть не зменшив своїх звичних розваг та бездіяльності: навпаки, коли з провінцій прийшли добрі звістки, на розкішному бенкеті виконував жартівливі пісеньки про вождів повстання, насмішкувато рухаючись під час виконання. Пісеньки тут же почали передаватися з уст в уста. Якось, таємно прийшовши на спектакль до театру, послав до актора, який здійснював овації, посланця, аби той передав: успіх він має лиш тому, що імператор зараз не має часу.

43. Говорять, що на самому початку заворушень задумував багато жажливого, проте все це впливало із його природи. Намірявся зняти й убити всіх керівників провінцій та війська, запідозривши їх у спільній змові супроти нього; знищити всіх вигнанців та всіх людей родом із Галлії: одних – щоб не долучилися до повстанців, а других – як спільників та прихильників своїх земляків; дозволити військові грабувати галльські провінції; увесь сенат отруїти на бенкетах; місто підпалити, а на вулиці випустити диких звірів, аби важче було врятуватися. 2. Одначе сам злякався цих намірів – і не так через докори сумління, як через відсутність натхнення їх виконати. Тож вірячи в необхідність військового походу, передчасно зняв консулів із посад, і сам перейняв повноваження їх обох, оскільки вірив у пророцтво, що завоювати Галлію може тільки консул. Прийнявши фаски¹ та покидаючи святковий бенкет, повідомив, спершись на плечі друзів, що як лиш увійде в провінцію², постане перед ворогом неозброєний та не робитиме нічого, а тільки плакатиме, закликаючи повстанців до покаяння, а наступного дня буде веселитися разом із ними та співатиме переможну пісню, яку ось уже складає.

¹ Консульські відзнаки.

² Тобто у Галлію.

44. Готуючи експедицію, насамперед подбав про вози, на які вантажив театральне спорядження, а наложниць, що виступали з ним, постриг під чоловіків та озброїв сокирами й щитами, як амазонок. Згодом оголосив набір на службу з міських триб, але ніхто придатний не зголосився, і тоді зобов'язав господарів надати певну кількість рабів. Із них вибрав найкращих, не нехтуючи навіть управляючими й секретарями. 2. Наказав також, щоб усі сани виклали частину свого цензу, а всі винаймачі приватних помешкань та блоків негайно заплатили річну платню до казни¹. 3. Неймовірною прискіпливістю й перебірливістю вимагав, аби монети були свіжими, срібло чисте, а золото – пробоване², так що багато хто відверто відмовлявся від приношень, вимагаючи, аби він змусив донощиків повернути винагороди, які вони отримали.

45. Ненависть до себе значно побільшив, піднявши ціни на пшеницю: випадково трапилося, що коли в час голоду прибув корабель з Александрії, то сповістили, що він привіз пісок для змагань³. 2. Тому накликав на себе такий гнів, що не залишилося більше ніякої образи, яку не кидали б йому. На голову його статуї начепили пруття, підписавши грекою: “ось останнє змагання, і ти повинен здатися”⁴. Іншій статуї почепили на груди міх та написали: “Я зробив усе, що можу, а ти заслужив міх”⁵. На колонах написали, що він своїм співом розбудив галлів⁶; а дехто по ночах, штучно створюючи сварки з рабами, часто вимагав “Захисника” на допомогу⁷.

46. На додачу до всього, жахали його різні сновидіння, провіщення й знамення – колишні й теперішні. Ніколи до вбивства матері не бачив снів, а опісля снилося йому, що править кораблем, а стерно вислизало йому з рук; що дружина Октавія тягне його в чорний морок; що на нього нападають полчища крилатих мурах; що статуї народів у театрі

¹ Тобто не власникам помешкань, а імператорові.

² Тобто перевірене на вогні.

³ Місце не зовсім зрозуміле: дрібний пісок з узбережжя Нілу, яким посипали арену (звідси – й назва), особливо цінувався, хоча, можливо, йдеться про те, що Нерон привіз пісок, а не зерно, незважаючи на потреби загалу, або ж підмінив зерно на пісок, продавши зерно дорожче.

⁴ Пруття на голові, очевидно, було насмішкою на довге волосся, яке він мав у подорожі до Греції.

⁵ У міх запахали батьковбивців (див. попер.).

⁶ Гра слів: латиною “галли” означає також “півні”, а “співати” – також “кукурікати”.

⁷ Також гра слів: “Віндекс” (ім’я ватажка повстання) означає “заступник”.

Помпея обступають та затискають його; що улюблений астурийський скакун¹ перетворюється на мавпу з кінською головою та жажливо ірже. 2. Якось двері Мавзолею самовільно відкрилися та залунав голос, що кликав Нерона; в січневi календи завалилися щойно прикрашені статуї Ларів саме тоді, коли їм приносили жертви; під час ворожіння Спор подарував Неронові перстень із каменем, на якому було зображено викрадення Прозерпіни²; а при здійсненні обрядів³, коли зійшлося багато різних орденів, заледве знайшли ключі від Капітолію. 3. Коли його промову проти Віндекса зачитували в сенаті, де виголошувалося покарання злочинцям та говорилося, що вони швидко закінчать смертю, всі присутні загукали: “Вчини так, Августе!”⁴ Помітили також, що заключний твір, який Нерон виконував перед глядачами, називався “Вигнання Едіпа” і закінчувався словами: Жона й батьки мої велять, щоб я помер.

47. Саме в обідній час йому повідомили про бунт решти війська: він тут же порвав листа, перевернув стіл, розбив, кинувши на землю два свої дорогі серцю келихи, які називав “гомерівськими” через те, що мали розписи з його поем, та, прихопивши Лукустової отрути в золоту скриньку, подався у Сервілієві сади. Найвідданіших вільновідпущеників послав до Остії готувати флот, а трибунів та центуріонів почав намовляти до втечі. 2. Проте дехто відвернувся від нього, дехто відкрито відмовився, а хтось навіть спитав: “Чи дуже тяжко вмирати?”⁵ Довго вагався, чи податися із благаннями на Парфос, чи до Галби, чи одягнувшись у чорний одяг, вийти до народу та з ростральної трибуни якомога жалібніше вимолювати прощення за скоєне, а якщо не вдасться, то хоча б випросити собі намісництво у Єгипті. Згодом у його скрині знайшли складену промову, однак виглядає, що він боявся, щоб його не роздерли, перш ніж потрапить на форум. 3. Усі подальші роздуми відклав на наступний день. Однак, пробудившись посеред ночі, побачив, що усі воїни-охоронці покинуло його. Тоді зірвався з ліжка, послав по друзів, але не отримавши жодної відповіді, сам із кількома служниками пішов когось шукати. Проте, знайшовши лише зачинені двері та не зустрівши нікого, повернувся назад у спальню, та служники порозбігалися і звідти, вкравши навіть простирадла і скриньку з отрутою. Тоді він узявся шукати Спікула,

¹ Іспанська порода.

² Властиво, викрадав її Плутон, що було недобрим знаком.

³ Першого січня давали обітниця за імператора й республіку.

⁴ Очевидно, у подвійному значенні.

⁵ Вергілій, “Енеїда”, 12, 646. Пер. М. Білика.

гладіатора-мурміллона, чи будь-кого іншого вправного, від чиєї руки міг би загинути. Не знайшовши нікого, заголосив: “То що ж, я ні друга не маю, ані ворога?” І помчав, наче хотів кинутися у Тибр.

48. Але раптово передумавши, подався шукати якогось прихистку, щоб зібратися з думками. Вільновідпущеник Фаонт запропонував йому своє помістя між Соляною та Номентарською дорогою за чотири милі від Рима. Тож він, як був, – босоніж, в самій туніці, накинувши темний плащ, загорнувши голову та закривши лице хустиною, скочив на коня. З ним було лише четверо супутників, і серед них Спор. 2. Земля раптово задрижала, неподалік вдарила блискавка – усе це нажахало Нерона. До того ж, із ближнього табору лунали голоси воїнів, що бажали йому лиха, Гальбі – щастя. Хтось із подорожніх сказав: “Ось вони женуться за Нероном”, а ще хтось питав: “Що чути в місті про Нерона?” Кінь під Нероном схарапудився від смороду трупа, що лежав на дорозі, хустина злетіла з лиця, і тут його впізнав якийсь преторіанець та віддав честь. 3. Коли ж добувся до роздоріжжя, відпустив коня й вузькою стежкою, прокладеною через шуварі, по корчах та тернях, підстеляючи під ноги свою одіж, подався до задньої стіни вілли. Там Фаонт запропонував йому поки що заховатися в печері, з якої добували пісок: однак Нерон відмовився живцем іти під землю. Чекаючи, доки прокопають таємний хід на віллу, напився води з якоїсь баюри та сказав: “Ось напій Нерона”¹. 4. Врешті, повисмикувавши колючки з плаща, подертого терням, через вузько прокопаний прохід на чотирьох кінцівках перебрався у найближчу комірчину² й приліг, розстеливши старого плаща на тонкому матраці. Зголоднів та відчув спрагу знову, проте відмовився їсти твердий хліб, що йому принесли, випив лише трохи теплуватої води.

49. Нарешті, всі почали підганяти його до втечі від принижень, що наближаються: він же наказав у його присутності викопати яму під розмір його тіла, принести шматки мармуру, якщо знайдуть якісь, а також води та дров, аби подбати про труп³, та, схлипуючи при кожному слові, сказав: “Який митець помирає!” 2. Поки він зволікав, кур’єр приніс Фаонтові листа. Нерон, схопивши його, прочитав, що сенат проголошує його ворогом та розшукує, аби покарати за звичаєм предків, і тут же запитав, що це за покарання. Довідавшись, що

¹ Кип’ячена вода, охолоджена у снігу – вигадав таке сам Нерон.

² Маленька кімнатка для рабів.

³ Вода потрібна для обмивання трупа, дрова – для спалювання, мрамур – для могили.

злочинця роздягають, голову затискають вилкою¹ та б'ють різками до смерті, нажахався, схопив два кинджали, які приніс, спробував, чи вони гострі, потім кинув їх та сказав, що остання година ще не прийшла. 3. Він то просив Спора починати плач та жалобу, то благав, аби хтось поміг йому померти, показавши власний приклад, то картав себе за нерішучість такими словами: “Живу ганебно й безбожно – не личить так Неронові, не личить – слід братися за розум у таких обставинах – ну ж бо, опануй себе”². Уже наближалися вершники, яким було наказано взяти його живим. Зачувши їх, у трепеті мовив: Коней швидких тупотіння здаля моїх вух досягнуло³

та з допомогою секретаря Епафродита встромив меча собі в горло. 4. Ще не випустив дух, як увірвався центуріон та почав затуляти рану плащем, удаючи, що намагається допомогти йому. Нерон же відповів лише: “Пізно” та “Ось це й вірність”. Та на цьому слові й відійшов, а очі його виричалися й застигли, навертаючи жах та тремтіння на присутніх. Своїх супутників понад усе й насамперед просив, щоб із головою нічого не скоїли та щоб спалили його повністю. Дозвіл на це дав Ікел, вільновідпущеник Гальби, якого були кинули у в'язницю на початку заворушення та щойно випустили.

50. Похорон обійшовся у двадцять тисяч: покрили його білими простирадлами, прошитими золотими нитками, які надягав у січневі календи. Останки його зібрала Еглога й Александрія, годувальниці, а також наложниця Акта, й поховали у родинному гробівці Доміційв, що нагорі Садового пагорба, і його видно з Марсового поля. Саркофаг у гробівці був із пурпурового мармуру, жертovníк над ним – із білого⁴, а огорожа – із фазійського.

51. Зросту Нерон був приблизно середнього, тіло його було вкриті плямами й погано пахло, волосся біляве, обличчя радше симпатичне, аніж приємне, очі голубі, але зір мав доволі слабкий, грубу шию, великий живіт, тонкі ноги. На здоров'я не нарікав: незважаючи на зловживання розкошами, протягом чотирнадцяти років хворів усього тричі, та й то не відмовлявся від вина й інших звичок. Дуже непристойно вдягався та зачісувався: волосся завжди укладав смужками⁵, а в часі поїздки у Грецію мав довге волосся на потилиці;

¹ Двома палями у формі V.

² В оригіналі – грекою.

³ Ліада, 10, 535. Пер. Бориса Тена.

⁴ Мається на увазі білий мармур із Луни.

⁵ На жіночий лад.

часто вдягав світлий плащ¹ та пов'язував на шию хустину й виходив на люди непідперезаний та без сандалів.

52. Коли Нерон був хлопцем, вивчав майже всі вільні науки. Від філософії відвернула його матір, бо вважала її шкідливою для імператора. Вчитель Сенека, намагаючись довше тримати Нерона у своїй тіні, не давав йому вивчати давніх ораторів. Тож звернувшись до поезики, почав охоче й без труду складати вірші, а не переписував твори інших та видавав за свої, як вважали деякі. До моїх рук потрапили таблички й книжечки з окремими його відомими віршами, писаними його ж рукою, і було чітко видно, що вони не переписані звідкись та не надиктовані, а написані саме так, як хтось роздумує та творить: було там багато і витертого, і поправленого, і надписаного. Доволі наполегливо займався малюванням та скульптурою.

53. Однак найбільше хвилювала його слава, і тому незмірно заздрив тим, хто якимось чином привертав до себе увагу натовпу. Існувала думка, що після перемог у театральних змаганнях він буде змагатися з атлетами в Олімпії на наступних іграх. Часто сам боровся, а перебуваючи на змаганнях, що відбувалися скрізь по Греції, на стадіоні сидів на землі разом із судьями та власноруч випихав на середину борців, що виступали за лінію. Оскільки загально постановили, що він прирівнюється до Аполлона у співі, а до Сонця² – у правленні колісницею, то й збирався помірятися силою із Геркулесом. Говорять, що готували лева, якого він мав убити палицею чи задушити голіруч привселюдно в амфітеатрі на арені.

54. Наприкінці життя відкрито запрягнув: якщо збереже свою владу, то на іграх, святкуючи перемогу, заграє на водяному органі, на флейті та на волинці, а в останній день навіть затанцює вергілієвого “Турна”. Дехто навіть каже, що він убив актора Паріса як свого небезпечного суперника.

55. Мав неймовірне прагнення до безсмертя й вічної слави, проте було воно безглузде: багатьом речам та місцям замість звичних назв давав назви за своїм іменем, як-от місяць Квітень назвав Неронієм, а Рим намірявся перейменувати на Нерополь.

¹ Носили такий одяг жінки під час Сатурналій.

² Геліос правив колісницею.

56. Зневажав усі вірування, поклонявся тільки богині Сирії¹, однак і її згодом почав настільки зневажати, що відливав на її образ. Потрапив під вплив іншого забобону, якому незмінно вірив: мав маленьку лялечку, яку йому подарував якийсь невідомий плебей, аби вона захищала його від різних підступів. Одразу після цього викрили змову, і Нерон прийняв статуетку за найвище божество, приносячи їй жертви тричі на день, переконував та стверджував, що завдяки їй він передбачає майбутнє. За кілька місяців до загибелі ворожив також на нутрощах жертв, але нічого втішного не побачив.

57. Відійшов на тридцять другому році життя, того ж дня, у який колись вбив Октавію²: народ настільки втішився, що простолуд, натягнувши каптурі свободи³, бігав по всьому місту. Попри те, не бракувало й таких, що протягом довгого часу прикрашали його могилу весняними та літніми квітами, виставляли на ростральних трибунах його статуї у претексті, видавали едикти, начебто він живий та у швидкому часі повернеться на біду недругам. Навіть парфійський цар Вологез, виряджаючи посланців до сенату для відновлення союзу, слізно просив, щоб шанували пам'ять про Нерона. Та навіть двадцять років опісля, коли я ще був підлітком, з'явився один чоловік невідомого походження, який видавав себе за Нерона⁴, а його ім'я настільки поважали парфіяни, що вони ревно його підтримували та неохоче видали.

¹ Атаргатіс, головне божество Північної Сирії, що ототожнювалася із Великою Матір'ю та Целестою.

² 7 серпня 68 р.

³ Каптур-шапка, яку одягали раби, коли їх відпускали на волю, символ свободи.

⁴ Псевдо-Неронів було згодом трое.

1. Рід Цезарів закінчився Нероном¹: про це попереджувало багато знаків, і насамперед слід розповісти про два найочевидніші. Як тільки Лівія одружилася з Августом та поверталася на своє помістя у Вейях, над нею раптом появився орел, що ніс білу курку, а вона в дзьобі тримала гілочку лавру. То ж орел впустив курку просто на коліна Лівії: вона вигодувала птаху, виплекала й гілочку. Курка вивела стільки куряток, що й до сьогодні ця вілла зветься “Курячою”, а з гілочки розрісся такий парк, що лавр для тріумфу Цезарів брали саме звідти. Був навіть звичай одразу садити нове деревце на місці використаного, і помітили, що деревце засихало разом із смертю того, хто його посадив. Отож на останній рік правління Нерона і парк увесь засох до кореня, та й кури всі, які були, поздохали. А ще якимось блискавка ударила в храм Цезарів, і з усіх статуй попадали голови, й Августові навіть вибило скіпетра з рук.

2. Нерона заступив Гальба, який не мав жодного стосунку до родини Цезарів, однак належав, без сумніву, до визначного й величного роду, оскільки завжди писав на своїх статуях, що є правнуком Квінта Катутла Капітолійського², а ставши імператором, у передпокої виставив свій родовід, у якому виводив свій батьківський рід від Юпітера, а материнський – від Пасифеї, дружини Міноса.

3. Довго було б перелічувати всі постаті й достоїнства цього роду, та про його сім'ю розповім дещо. Точно невідомо, хто перший із Сульпіціїв і за що дістав прізвисько Гальба. Одні вважають, що хтось із родоначальників довго тримав якесь іспанське місто в облозі, поки нарешті не спалив його смолоскипами, помастивши їх гальбаном³; інші, що протягом довгої недуги постійно користувався гальбою, тобто ліками, що загорталися у шерсть; ще хтось говорив, що був дуже повний, а це галли називають гальбою, ще інші – навпаки, нібито був такий худий, як комаха, що живе у дубовій корі й зветься гальбою.

2. Прославив цей рід консуляр Сервій Гальба⁴, який був чи не найвизначнішим оратором свого часу. Кажуть, що коли він обіймав

¹ Нерон був останній, хто носив це ім'я, оскільки був споріднений з родом Августа, і після нього це ім'я набуло статус титула.

² Доказів цього на збережених статуях немає.

³ Гальбан – смола сирійського дерева.

⁴ Про нього згадує навіть Цицерон у промові “Проти Брута”.

посаду претора в Іспанії, зрадливо вбив тридцять тисяч лузитанців, що спричинило війну з Віріатом¹. Онук його був легатом Юлія Цезаря у Галлії: але Цезар не допустив його до сенату, і він образився на нього та примкнув до змови Кассія й Брута, за що був покараний відповідно до Педієвого закону. 3. Від нього походять дід та батько Гальби-імператора: дід більше славився своїми студіями, а не посадами – не просунувся далі, аніж претор; зате видав доволі розлогу та цікаву історію. Його батько був консулом і дарма, що був низького зросту, до того ж горбатий, та не мав значних успіхів як оратор, все ж наполегливо виступав у судах. 4. Одружений був спочатку із Муммією Ахайкою, онучкою Катутла й правнучкою Луція Муммія, що зруйнував Коринт, а згодом – з Лівією Оцелліною, доволі багатою та гарною жінкою. Говорять, що вона прагнула вийти заміж за нього через його знатне походження, і навіть ще палкіше після того, як він, аби не виглядати брехуном, у відповідь на постійні домагання відвів її у безлюдне місце і скинувши одяг, показав свою тілесну ваду. Від Ахайки мав синів Гая і Сервія. Старший, Гай, розтративши своє майно, покинув місто, а коли Тиберій заборонив йому брати участь у виборах на посаду проконсула, покінчив життя самогубством.

4. Сервій Гальба, імператор, народився за консульства Марка Валерія Мессали та Гнея Лентула, дев'ятого дня перед січневими календами, в сільському будиночку, розміщеному на горбі поблизу Таррацини, по ліву руку, якщо рухатися у напрямку до Фунди. Мачуха Лівія всиновила його, і він прийняв її ім'я та прізвисько Оцелла, узявши ім'я Луцій замість Сервій аж до того часу, як став імператором. Усі знають, що коли він ще був юнаком та разом із своїми однолітками вітав Августа, той поплескав його по щоці й сказав: "І ти, дитино, моєї влади скуштуєш"². Та й Тиберій, довідавшись, що Гальбі пророкують імператорство, але в старшому віці, сказав: "Нехай живе собі здоровий, оскільки нас це не стосується". 2. Якось його дід приносив жертву після удару блискавки³, і орел вихопив жертвні нутроці з його рук та заніс на дуб із жолудями: це було витлумачено так, що родина матиме найвищу, хоча й пізню владу. На що він, розсміявшись, відповів: "еге ж, коли осел вродить"⁴. Тож ніщо у майбутньому так не переконало Гальбу захопити владу, як народження ослика: усі жахалися цієї бридкої прикмети, і лише він сприйняв її за добру,

¹ Повстання проти Рима, 150-140 р. до Христа.

² В оригіналі – грекою.

³ Звична процедура, щоб відвернути поганий знак.

⁴ Тобто "коли рак на горі свисне".

пам'ятаючи слова діда, що приносив жертву. 3. Приймавши чоловічу тогу, побачив сон, у якому Доля¹ промовляла до нього, що вона стояла перед воротами та втомилася, і якщо він швидко її не прийме, то вона відстанеться якомусь перехожому. Пробудившись зі сну, відкрив атрій² та знайшов під порогом статуетку богині висотою у лікоть. Взявши статуетку на руки, відвіз її у Тускул, де звичайно проводив літо, відвів для неї місце у будинку і почав щомісяця приносити їй жертви та щороку влаштовувати чужання. 4. Навіть коли він ще не сягнув зрілого віку, ревно притримувався давніх громадянських звичаїв, що збереглися лише в його обійсті, скажімо, двічі на день збирати біля себе всіх вільновідпущеників та рабів для привітання, а ввечері вони прощалися по одному.

5. Попри вільні науки, вивчав також право. Віддавався й сімейним обов'язкам, однак, втративши дружину Лепіду та двох синів, залишився неодружений, і ніщо не могло переконати його у протилежному: навіть Агриппіна, яка після смерті Доміція залишилася вдовою та всіма способами запобігала перед ще одруженим Гальбою, так що на зібранні матрон матір Лепіди накинулася на неї з лайкою і вдарила її рукою. 2. Понад усе шанував Лівію Августу: користувався її щирою милістю, ще як вона жила, коли ж померла, то заледве не став багатим, бо в заповіті відписала Гальбі п'ять мільйонів сестерціїв, найбільшу суму серед усіх спадкоємців. Однак, оскільки сума була подана цифрами, а не прописом, Тиберій, її прямиий спадкоємець, звів її до п'ятисот тисяч, однак Гальба не отримав і того.

6. Приступив до службових обов'язків ще перед тим, як досяг відповідного віку: коли був претором, під час флоралійських ігор влаштував зовсім нове видовище – виставив слонів-канатоходців. Майже рік очолював провінцію Аквітанію³. Згодом був почерговим консулом протягом шести місяців, і трапилося так, що на цій посаді він був наступником Луція Доміція, батька Нерона, а перейняв посаду Сальвій Отон, батько Отона, що було наче передвістям того, що трапилося: він став імператором поміж пануванням синів цих чоловіків. 2. Гай Цезар поставив його легатом у Верхній Германії, замістивши Гетуліка; прийшовши до легіонів, наступного ж дня видав письмовий наказ про заборону оплесків на фестивалі, що проходив

¹ Фортуна.

² Передня кімната у будинку.

³ У 31 р.

тоді, та обов'язок для усіх тримати руки під плащами. Тут же по табору полетіли строфи:

Не Гетулік він, а Гальба – вчись, вояче, воювать!

3. З такою ж строгістю заборонив просити про відпустки. Як ветеранів, так і новобранців загартував постійною працею, а варварів, що прорвалися аж до самої Галлії, швидко приборкав, і коли прибув Гай, то так представив себе самого й усе військо, що жодне з-поміж багатьох зібраних військ з усіх провінцій не дістало більше нагород та премій. Відзначився й сам Гальба – за те, що проводив польові навчання із щитом, а також пробіг двадцять миль біля імператорської колісниці¹.

7. Коли прийшла звістка про вбивство Цезаря, багато хто спонукав його використати цей шанс, але він вибрав спокій. Здобувши через це прихильність Клавдія, потрапив до когорти його друзів та одержав такі почесті, що коли раптово захворів на легку недугу, відклали навіть день Британського походу. В Африці отримав позачергово² два роки проконсульства, щоб навести лад у провінції, яка була неспокійна через внутрішні незгоди та повстання варварів. Упорядкував усе завдяки надзвичайній суворості та встановленню справедливості навіть у незначних речах. 2. Якось, коли під час походу трапилася скрута з харчами, одного воїна звинуватили в тому, що він продав за сотню динарів модій³ пшениці, яка залишилася у нього: Гальба заборонив будь-кому допомагати цьому воїну, коли йому забракне харчів, і бідолаха помер з голоду. На судовому слуханні, коли йшлося про те, кому належить мул, і жодна сторона не могла подати належних доказів та не було відповідних свідків, через що неможливо було дійти істини, постановив, аби мула із зав'язаними очима відвели до ставу, куди той звичайно ходив на водопій, і віддати його тому господарю, до якого він сам піде.

8. За свою службу в Африці, де служив на той час, та за попередню службу в Германії отримав тріумфальні нагороди та потрапив жерцем у три колегії поспіль: обрали його до квіндецимвірів, Титіїв та Августалів⁴. Відтоді та майже до середини Неронового принципату жив переважно на дозвіллі, ніколи не виїжджав навіть на прогулянку

¹ Див. Калігула, 26,2.

² Переважно проконсулів призначали за жеребом.

³ Модій – 8, 75 л.

⁴ Квіндецимвіри – колегія “п’ятнадцяти”; Титії – давнє братство, що підтримувало сабінський культ; Августали – жерці Августа.

без додаткової колісниці, де мав мільйон сестерціїв у золоті¹, аж доки йому не запропонували Тараконську Іспанію, коли він перебував у Фундах. 2. Увійшовши в провінцію, приносив жертву в громадському храмі, і трапилось, що хлопчині-прислужнику, який тримав кадильницю, посивіло волосся на всій голові. Дехто тлумачив цей випадок як те, що за молодим правителем прийде старий, тобто він замінить Нерона. Незабаром у Кантабрії блискавка влучила в озерце, і там знайшли дванадцять сокир – безсумнівний знак вищої влади.

9. Протягом восьми років керував провінцією, щоправда невпевнено і непостійно: спочатку був різкий і строгий, зовсім непомірований у покараннях злочинів. Лихвареві, що нечесно провадив свою справу, відрубав руки й прибив до його столу; опікуна, який отруїв сироту, щоб здобути спадщину, розп'яв на хресті; коли один засуджений слізю переконував, посилаючись на закони, що він римський громадянин, то Гальба, наче йому на втіху та на почесь пом'якшуючи покарання, наказав поставити для нього вищий від усіх побілений хрест. Однак мало-помалу впав у бездіяльність та гультайство, аби не давати приводу Неронові, та, як він сам говорив, щоб ніхто не змушував його пояснювати причину бездіяльності. 2. Коли проводив судові засідання у Новому Карфагені, прибув до нього посол з Аквітанії та благав про допомогу: так дізнався про повстання у Галлії; одержав також листа від Віндекса, що закликав його стати захисником та вождем людського роду. Тож довго не зволікаючи, прийняв умови – частково зі страху, частково з надії: бо перехопив наказ Нерона про його вбивство, таємно посланий до прокуратора, і допомогли щонайсприятливіші ворожіння та багато провіщень однієї дівки визначного походження, і тим більше, що жрець Юпітера Клунійського завдяки сновидінню знайшов у внутрішній кімнаті храму те саме пророцтво, що двісті років тому проголосила дівавіщунка. Зміст цих пророцтв був такий, що колись з Іспанії прийде правитель і владика світу².

10. Наче збираючись дати волю рабам, вийшов на трибуну, виставив перед собою багато зображень тих, кого засудив та вбив Нерон, саме для цього відкликав із вигнання одного юнака знатного походження, якого Нерон заслав на ближній Балеарський острів, і почав оплакувати важке становище республіки. Тож привітали його як імператора та

¹ Щоб мати можливість негайно полишити країну.

² Такі пророцтва, наче відповіді оракулів, були віршованими, тому й в оригіналі – “пісні”.

визнали посланцем сенату й римського народу¹. 2. Тоді розпустив суд і набрав з провінційних жителів легіони та допоміжні війська, крім війська, яке вже мав – один легіон, два кінні загони та три когорти. Із знатних мужів, поважних віком та мудрістю, зібрав щось на зразок сенату, і звертався до них в усіх важливих справах. 3. Із молоді вершницького сану набрав охоронців, що замість воїнів вартували його спальню, залишивши їм персні та назвавши їх “волонтерами”². Розіслав едикти по провінціях, щоби усі й кожен приєднувався і долучався до спільної справи, як лиш можливо. 4. Приблизно у цей час, коли укріплювали місто, яке обрав для ведення війни, знайшли перстень роботи давніх майстрів із дорогоцінним каменем, на якому було зображення Вікторії з трофеями; згодом, у Дертозу прибило александрійський корабель із зброєю – без стернового, без моряків, без жодного пасажера: так що нікого вже не брали сумніви, що війну розпочато справедливо, чесно і за сприяння богів. Однак раптово все заледве не зірвалося. 5. Якось один із двох кінних загонів, каючись, що змінив свою присягу, намагався покинути Гальбу, коли той саме наближався до табору – його ледве вдалося втримати у покорі. Також раби, яких з недобрим наміром подарував Гальбі вільновідпущеник Нерона, вбили б його у вузькому проході до купальні, якби вони не почали говорити між собою “Як би нам не втратити нагоди”, – і коли їх запитали, про яку нагоду йдеться, то виказали її аж під тортурами.

11. До всіх негараздів долучилася також смерть Віндекса, що зовсім вибило Гальбу з колії: він так зневірився, що заледве не наклав на себе руки. Але як тільки посланці принесли з Рима звістку про вбивство Нерона, і як дізнався, що всі присягнули йому, тоді склав повноваження легата, прийняв ім'я Цезаря і вирушив у дорогу, одягнувши плаща та повішавши на груди кинджала. Одягнув тогу не швидше, аніж покарали тих, які готували новий заколот – префект преторіанців Німфідій Сабін у Римі, легати Фонтей Капітор у Германії та Клодій Макр в Африці.

12. Слава про його жорстокість та жадібність випереджувала його. Міста в Іспанії та Галлії, що зволікали з приєднанням до нього, обклав незмірними податками, а в деяких навіть зруйнував мури; їх керівників та намісників скарав на смерть разом з дружинами та дітьми; золоту корону з давнього храму Юпітера висотою у

¹ Замість імператора, як колись.

² Перстень – ознака вершницького сану, волонтерами називали тих, які добровільно продовжували службу.

п'ятнадцять фунтів, що якось подарували йому Тарраконці, переплавив та наказав стягнути із жителів три унції, яких не дорахувалися. 2. Цю славу і підтвердив, і навіть побільшив, коли дістався до міста. Тих моряків, яких Нерон перевів із веслярів до повноправних воїнів, повернув назад у попередній статус; а коли вони, протестуючи, почали вперто домагатися орла й відзнак, то не лише напустив на них кінноту, але й стратив кожного десятого. Когорту германців, яку колишні цезарі тримали для власної охорони і яка неодноразово доводила свою відданість, розпустив та відіслав на батьківщину без жодної винагороди, запідозривши її у прихильності до Гнея Долабелли, сади якого були поблизу табору. 3. Про нього всіляке розповідали – правдиво, чи й не зовсім: голосно застогнав, коли для нього влаштували розкішний бенкет; якомусь управителю, що приніс йому короткий список витрат, за старанність та пильність подав тацю з квасолею на знак подяки; захоплюючись грою флейтиста Кана, власноруч подав йому п'ять динарів із власної скарбниці¹.

13. Тому й прихід його сприйняли не надто радо, а коли вперше появився в театрі, і в ателланській виставі заспівали “Прийшов Онисим із села”, усі глядачі підхопили вірша й співали в один голос кілька разів посліпль, відповідно жестикулюючи при цьому.

14. Тому користувався більшою прихильністю й авторитетом ще до того, як здобув повноваження, хоча є багато свідчень про нього як про чудового правителя: однак усі вони блякнули перед ненавистю до протилежних його вчинків. 2. Керували ним троє чоловіків, що жили разом з ним на Палатині й ніколи не відходили від нього, за що у народі їх називали “педагогами”². Це були Тит Віній, легат в Іспанії, незмірно захланний, Корнелій Лакон, що з помічника судді став префектом преторіанців, невимовно зухвалий та обмежений чоловік, та вільновідпущеник Ікел, що незадовго перед тим отримав золотий перстень та прізвисько Марціан і домагався вищого вершницького ступеня³. Настільки довірився і віддався цим безмежно негідним та підступним людям, що ледве залишався собою: то дріб'язковий та скупий, то марнотратний та розпущений, що зовсім не пасувало управителю, якого вибрав народ, та ще й такого віку. 3. Деяких відомих мужів з обох санів стратив без суду за мінімальну провину. Дуже рідко

¹ Очевидно, заощадливість Гальби виглядала скупістю у порівнянні з Нероном. Із власної скарбниці – мається на увазі, що не з державної.

² Педагог, з грец., “той, хто водить дитину”.

³ Тобто посади префекта преторіанців.

надавав римське громадянство, а право трьох дітей¹ дав лиш одному чи двом, та й то тільки на певний короткий час. Суддям, що просили додати шосту декурію, не тільки відмовив, але й позбавив їх права не збиратися на засідання взимку і на початку року, яке благочинно надав їм Клавдій.

15. Вважали також, що він збирався обмежити сенаторські та вершницькі посади дворічним терміном і давати їх лише тим, хто відмовляється від них та ухиляється². Залучивши п'ятдесят римських вершників, відкликав усі подарунки, що пороздавав Нерон, дозволивши власникам залишити собі не більше, ніж десятю частину: а якщо актори чи атлети колись навіть продали свої подарунки та встигли вже витратити кошти і не могли їх виплатити, наказав забрати подарунки у покупців. 2. Натомість своїм друзям та вільновідпущеникам дозволяв усе – за певну плату або й задарма: накладати чи зменшувати податки, карати невинних чи прощати винних. Та навіть більше: коли римський народ вимагав покарати Галота й Тигелина, то він залишив тільки їх, найзлісніших з усіх Неронових поручників, і до того ж, надав Галотові високу керівну посаду, а захищаючи Тигелина, видав едикт, у якому дорікнув народові за жорстокість.

16. За все це майже всі сани тримали глибоку образу на нього, однак найбільше ненавиділи його воїни. Воєначальники, покладаючись на слова Гальби, обіцяли воїнам винагороду значно більшу, аніж звичайно, за те, що вони присягнуть на вірність за відсутності самого імператора, а він згодом не тільки не дотримав обіцянки, але й погорджував, що звик не купувати воїнів, а набирати, – і саме тим налаштував усіх воїнів проти себе. Зрештою, залякуваннями й неприязню настроїв проти себе й преторіанців, бо звільняв багатьох, підозрюючи їх у співництві з Німфідієм. 2. Однак найбільше шуму підняло військо у Верхній Германії, через те, що не заплатив їм за велику послугу в боротьбі з галлами й Віндексом. Вони перші зважилися підняти бунт: у січніві календи відмовилися присягати будь-кому на вірність, окрім сенату. Тож виславши посланців до преторіанців, повідомили, що їм не подобається імператор, обраний в Іспанії, і просили їх обрати такого імператора, який пасуватиме усьому військові.

¹ Троє дітей надавали певні переваги, згідно із законом Паппія-Поппея.

² Йдеться про військові сенаторські посади та вершницькі – прокураторів.

17. Коли Гальбі про це розповіли, то він вирішив, що такої неповаги удостоївся не так за свою старість, як за бездітність. Не довго думаючи, вихопив з-поміж натовпу, що вітав його зранку, Пізона Фруга Луцініана, відомого юнака знатного роду, якому завжди довіряв та призначав спадкоємцем свого майна й імені: назвавши його своїм сином, відвів до табору та всиновив на загальних зборах. Але навіть тоді навіть не згадав про хоча б якісь подарунки, і це дало Маркові Сальвієві Отону догідний привід здійснити свій задум через шість днів після церемонії всиновлення.

18. Ще від початку панування багато різних знамень вказували на кінець, що його чекає. Коли під час його подорожі¹ у кожному місті зліва й справа на узбіччях приносили жертви, один бик, приглушений сокирою, розірвав пута й кинувся до його колісниці та, здійнявши ноги, забризкав усе кров'ю; коли Гальба виходив з колісниці, натовп штовхнув охоронця, і той заледве не поранив імператора списом. А як тільки-но ступив у місто і на Палатин, як земля задвигтіла і залунав звук, наче реве віл. 2. Далі були ще очевидніші знамення. З усіх коштовностей відібрав одне намисто з дорогих каменів та перлів і присвятив його своїй Фортуні Тускуланській, але раптово надумав, що воно достойне вищого місця, і присвятив його Венері Капітолійській. А наступної ночі приснилася йому ображена Фортуна, від якої забрали обіцяний дар, і сказала, що відбере в нього все, що сама дала. Нажахавшись, зірвався на самому світанку й подався в Тускул, щоб вимолити прощення за такий сон, а наперед послав служників приготувати все для жертвоприношення. Однак побачив там лише тепле вугілля у жертвнику, старого чоловіка в чорному одязі, що тримав ладан у скляному посуді та вино у глиняній чаші². 3. Помітили також, що коли він приносив жертву на січневі календи, вінок упав йому з голови, коли ворожив, кури повтікали, а в день всиновлення³, коли виступав перед воїнами, служники забули поставити на трибуну крісло, як годиться, а в сенаті курульне крісло поставили задом наперед.

19. Уранці того дня, коли його вбили, приносив жертву, і жрець попередив його про небезпеку, кілька разів повторивши йому, що вбивці близько. Незабаром після цього Гальба довідався, що Отон

¹ Йдеться про його подорож до Рима.

² За звичаєм, вогонь мав горіти, молодий чоловік у білому мав стояти біля жертвника, ладан та вино мало бути у дорогому посуді.

³ Йдеться про Пізона.

захопив табір. Багато хто переконував Гальбу, щоб він якомога швидше подався туди, аби подолати суперника своєю присутністю й авторитетом. Але він вирішив залишитися й укріпити охорону з легіонерів, яку розташував по цілому місту. Одягнув полотняний панцир, хоча й висловив сумнів, що він захистить його від стількох кинджалів. 2. Та все-таки повірив оманливим чуткам, які зумисне розпускали змовники, щоб виманити його на людне місце: хтось випадково запевнив його, що все вже закінчилося, що заколотників затримали, що решта війська вже підходить, щоб вітати його та підкорятися кожному наказу. Гальба довірився їм та навіть вийшов назустріч військам, і коли якийсь воїн вихвалявся, що вбив Отона, запитав: “За чий наказом?” і так дійшов аж до форуму. Тут побачили його вершники, яким доручили вбити його. Пришпоривши коней, розігнали натовп і впритул підійшли до нього. Затримавшись на хвилю, накинулись та закололи, коли всі друзі повтікали від нього.

20. Дехто говорить, що як тільки накинулись на нього, вигукнув: “Що ж робите, соратники? Я ваш, а ви – мої”, та навіть обіцяв подарунки¹. Проте більшість стверджує, що підставив їм свою шию без спротиву, спонукаючи їх робити свою роботу і чинити так, як потрібно. Дуже дивним видається те, що ніхто з присутніх навіть не намагався допомогти імператорові, всі викликані війська відмовилися підкорятися, окрім загону германців. Вони поспішали на допомогу, пам’ятаючи про турботу, яку приділив хворим та недужим²: однак, не знаючи добре дороги, спізнилися. 2. Вбили його поблизу Курцієвого озера³ і там його й полишили, доки рядовий воїн, що повертався з видачі харчів, покинув свій вантаж і відрізав йому голову; оскільки не міг вхопити її за волосся, то взяв під паху, а потім, встромивши пальця голови у рот, відніс Отоніві. Той віддав її кухарям і служникам, а вони настромили її на палю й, забавляючись, носили по цілому табору, постійно примовляючи: “Гальбо-Купідоне, насолоджуйся молодістю своєю”. Приводом для такого гострого жарту був поголос, який кілька днів перед тим розійшовся серед народу, що коли хтось похвалив Гальбу за ще квітучу й молоду красу, він відповів:

Ще сила моя непохитна⁴.

Вільновідпущеник Патробія Нероніана викупив цю голову в них за сто золотих і кинув на те місце, де за наказом Гальби стратили його

¹ Які досі ніколи не давав.

² Йдеться про германців після Александрійського переходу.

³ Криниця на форумі, отримала назву від Курція, який кинувся туди.

⁴ Одиссея, 21, 426. Пер. Бориса Тена.

патрона. Згодом управитель Аргів поховав її разом з тілом у приватних садах Гальби на Аврелієвій дорозі.

21. Був пересічного зросту, волосся на голові не мав зовсім, очі були в нього голубі, а ніс гачкуватий. Руки та ноги мав настільки понижені подагрою, що не міг ані довго носити черевиків, ані навіть перегортати сторінки чи взагалі тримати книгу в руках. На лівому боці мав м'язовий нарост – настільки великий, що його ледве стримувала пов'язка.

22. Говорять, що полюбляв попоїсти, а в зимовий час починав снідати ще до світанку. За обідом споживав так багато, що наказував навіть забирати недоїдки в нього з-під рук¹ та розносити й роздавати служникам, що чекали на нього. Мав потяг до чоловіків, та лише до сильних та дужих. Говорять, що якимсь в Іспанії Ікел, давній полюбовник, сповістив йому про смерть Нерона: Гальба не лише привселюдно пристрасно розцілював його, але й наказав йому негайно приготуватися й відвів його до себе.

23. Загинув на сімдесят третьому році життя, тобто на сьомому місяці правління. Сенат, як лиш було дозволено, постановив зробити його статую і встановити на ростральній колоні на тому місці форуму, де був убитий; однак Веспасіан відмінив постанову, вважаючи, що Гальба підсилав для нього вбивць з Іспанії до Юдеї.

¹ Не зовсім зрозуміле місце: різні перекладачі й коментатори подають його по-різному.

1. Предки Отона, давній та відомий рід, що бере початок від етрусських царів, походять з міста Ферентина. Дід його, Марк Сальвій Отон, батько якого був римським вершником, а матір – невідомого походження і, можливо, навіть не вільнонароджена, був сенатором завдяки впливовості Лівії Августі, в домі якої виріс, однак не піднявся вище посади претора. 2. Батько, Луцій Отон, по материнській лінії належав до відомого роду з багатьма поважними зв'язками і був настільки подібний до Тиберія і настільки йому дорогий, що дехто навіть вірив, що він – його син. Посадові обов'язки в Римі, проконсульство в Африці, а також інші військові доручення виконував з винятковою суворістю. Зважився навіть скарати на голову кількох воїнів, що в Ілірику після Камілового бунту вбили своїх воєначальників, наче каючись за те, що вони підмовили їх повстати проти Клавдія. На страті був присутній сам Отон разом з іншими воєначальниками, і він знав, що за це Клавдій підвищив цих воїнів у чині. 3. За цей вчинок побільшив свою славу, натомість применшив прихильність до себе; щоправда, у швидкому часі відновив її, викривши зраду римського вершника, довідавшись через рабів, що той наміряється вбити Клавдія¹. Врешті, й сенат вшанував його надзвичайною почесною, поставивши статую на Палатині, а Клавдій, зарахувавши його до патрициїв, розхвалював щонайвишуканішими словами й наприкінці додав: “Це такий чоловік, що навіть кращих дітей не бажав би я мати”. Від Альбії Теренції, чудової жінки, мав двох синів – Луція Тиціана, й молодшого, Марка, якому дав своє прізвище; мав також і доньку: як тільки подорослішала, тут же видав її за Друза, Германікового сина.

2. Отон-імператор народився четвертого дня до травневих календ, за консульства Каміла Арунція і Доміція Агенобарба². Ще у ранній юності був розтратливий та розпущений, так що батько часто карав його різками; згадують, як він часто вештався по ночах, перестриваючи недужих чи п'яних перехожих, хапав їх і підкидав на розтягнутому плащі³. 2. Після смерті батька підлестився до однієї впливової вільновідпущениці при дворі, навіть вдавав, що кохає її, хоча вона була уже зовсім старою німичною жінкою. Завдяки цьому він втерся

¹ Светоній не згадує про цей замах серед інших замахів на Клавдія.

² 28 квітня 32 р.

³ Забава називалася “сагація”, від “сага” – військовий плащ.

Неронові в довіру, легко ставши найкращим його другом, – чи то завдяки подібності характерів, чи навіть, як дехто стверджує, завдяки взаємному потягу. Згодом став настільки могутнім, що коли одного консула засудили за вимагання грошей¹, він за величезного хабара домовився про поновлення його в сенаті, та ще навіть перед тим представив його до подяки.

3. Причетний до всіх таємничих задумів Нерона, в той день, коли той намірився вбити свою матір, задля відвернення підозри влаштував надзвичайно розкішний бенкет для них обох. Нерон тимчасово доручив Отоні Поппею Сабіну, яку відбив у чоловіка і зробив своєю коханкою: той же мав її собі за дружину, жив з нею та покохав настільки, що не міг терпіти навіть думки про те, що Нерон – його суперник. 2. Говорять, що не лише не прийняв тих, кого Нерон послав за нею, але навіть його самого не впустив на поріг, коли імператор прийшов і марними погрозами й благаннями випрошував повернути довірене. Через це Нерон скасував їхнє одруження і під виглядом надання нової посади вислав Отона в Лузитанію. Було зовсім очевидно, що імператор не застосував більшого покарання тому, щоб ця комедія не набула розголосу: та попри все, історія закарбувалася в дистихові:

Знаєш, чому Отон сьогодні в почеснім вигнанні?

Власну дружину посмів звабити – ось тобі й все.

Тож протягом десяти років управляв провінцією на посаді квестора, відзначившись поміркованістю і стриманістю.

4. Коли ж випала нагода помститися, то він перший підтримав задуми Гальби. В цей час і він сам плекав чималу надію на владу: частково – за збігом обставин, а головним чином – завдяки прогнозу астронома Селевка. Селевк якимось провістив йому, що переживе Нерона, а згодом сам відвідав Отона й запевнив, що невдовзі той стане імператором. 2. Тепер Отон не пропускав жодної нагоди підлеститися й догодити комусь: влаштовуючи обід правителям, роздавав золоті кожному з когорта охоронців; інших воїнів перетягав на свій бік ще якимись способами; один чоловік сперечався за межу зі своїм сусідом та запросив його посередником: він же відкупив ціле поле і подарував йому. Дуже швидко не було нікого, хто не називав би його та не вбачав би у ньому єдиного гідного наслідника імперії.

¹ За вимагання грошей виганяли з сенату.

5. Сподівався Отон, що Гальба всиновить його, і чекав на це з дня на день. Але коли вибір випав на Пізона, то звернувся до сили – і спонукала його до цього не лише образа, але й великі борги. Не приховував, що коли не зможе стати імператором, то не матиме жодного значення, чи загине у битві з ворогом, чи на форумі від кредиторів. 2. За кілька днів до початку справи здер з імператорського раба мільйон сестерціїв за надану посаду: це було допомогою для задуму. Спочатку довірився п'ятьом охоронцям, а згодом, коли кожен з них привів по двоє, ще десятьом. Кожному одразу заплатив по десять тисяч сестерціїв та пообіцяв ще по п'ятдесят. Ці воїни привели інших, однак не надто багатих: не було сумніву, що коли справа почнеться, до них долучиться значно більше.

6. Хотів одразу після всиновлення¹ зайняти табір та напасти на Гальбу, коли той обідав на Палатині, але передумав з огляду на когорту, що стояла на охороні: вона накликала б на себе ненависть, оскільки під час варти цієї ж когорти зрадили Нерона, а то ще й вбили б Гая². Догідний час³ втратили через погані прикмети і пророцтво Селевка. 2. Тож призначеного дня, попередивши спільників, аби чекали на нього на форумі під храмом Сатурна біля золотого милевого стовпа⁴, сам пішов до Гальби з ранішнім привітанням, а той, як годиться, прийняв його з поцілунками, запросив на жертвоприношення і послухати пророцтва ворожбита. Невдовзі вільновідпущеник сповістив, що прийшли архітектори – і це був умовний знак. Отон вийшов під приводом, що має оглянути будинок, який збирається купувати, і подався до умовленого місця через задню частину палацу. Інші стверджують, що вдавав, наче має гарячку, і доручив ближнім перепроситися за нього, якщо хтось допитуватиметься. 3. Тоді, поспіхом сівши в жіночі носі, подався у табір, а коли носії втомилися, зіскочив та побіг, але зупинився, бо розв'язався йому черевик. Щоб не затримуватися, друзі підняли його на плечі та привітали, як імператора. Під радісні вигуки і блиск оголених мечів його винесли на площу, і кожен зустрічний приєднувався до них як спільник та учасник. Звідти послав найманців убити Гальбу й Пізона і, прагнучи

¹ Йдеться про всиновлення Пізона.

² Тобто Гальбу.

³ Між всиновленням Пізона і смертю Гальби було п'ять днів.

⁴ На цьому позолоченому бронзовому стовпі, який встановив Август у 20 р. до Христа, були написані назви всіх головних міст імперії та відстань від них до Рима. Усі дороги мали сходитися у цьому місці.

завоювати прихильність воїнів, на сходинах засвідчив, що вважатиме своїм тільки те, що вони йому залишать.

7. Наприкінці дня увійшов до сенату і коротко виклав, що його начебто викрали з громадського місця й силоміць змусили прийняти владу, і що буде діяти тільки за спільною згодою: після цього подався до палацу. Попри інші улесливі привітання і запобігання простолюду, дали йому прізвисько Нерона, а він навіть не виявив жодного невдоволення: до того ж, як дехто стверджує, перші свої послання й листи до деяких керівників провінцій підписував його іменем. Зрештою, дозволив знову встановити зображення і статуї Нерона, його прокураторам і вільновідпущеникам повернув попередні повноваження, і перше, що підписав, прийнявши владу, були п'ятдесят мільйонів сестерціїв на добудову Золотого Дому. 2. Подейкують, що тієї ночі наснилося йому якесь жахіття, і він голосно стогнав, а ті, що прибігли, знайшли його на долівці перед ложем: намагався різними способами втихомирити дух Гальби, бо приснилося йому, що він його піднімає і кидає. Наступного дня під час ворожіння його підняло раптовим вихором і пожбурило, і він кілька разів промимрив: Чи ж то до довгих флейт мені?¹

8. Приблизно у цей час військо в Германії присягло на вірність Вітелію. Довідавшись про це, переконав сенат вислати делегацію і передати йому, що правителя уже обрано та щоб вони зберігали спокій і злагоду, а через посланців у листі запропонував Вітелієві стати співправителем і зятем. Але було зовсім очевидно, що війна неминуча, і коли полководці з військами Вітелія уже наближалися, то мав нагоду переконатися у вірності й відданості преторіанців, які повбивали майже всіх урядовців. 2. Він хотів, щоб моряки перенесли зброю і відвезли її на кораблях², але щойно під вечір почали забирати її з табору, як хтось запідозрив зраду, зчинився бунт, усі без якогось певного вождя раптово подалися на Палатин і вимагали смерті senatorів. Трибунів, що намагалися втрутитися, відштовхнули, кількох навіть повбивали, і так, як були, – закривавлені, увірвалися до бенкетної зали, шукаючи, де імператор, і зупинилися тільки тоді, коли його побачили³. 3. Похід розпочав сміливо, але дещо з поспіхом, бо навіть не звертав уваги на прикмети, а тоді винесли та ще не сховали

¹ Вислів означає заміритися на якусь надто велику справу.

² До Остії.

³ Неясний уривок тексту. Тацит подає ці події дещо інакше (Історія, 1, 80).

священні щити¹, що здавна вважалося поганим знаком, і це був той день, коли жерці Матері богів починали плачі й ридання², і до того ж, ворожіння були несприятливими. Жертва батькові Диту вказувала на сприятливі ознаки, тоді коли при такому обряді кращим є протилежне; і як тільки виступив з міста, зупинив його Тибр, що розлився, а на двадцятій милі дорогу перегородили руїни заваленого будинку.

9. Із таким же поспіхом розпочав бій, хоча ніхто не сумнівався, що потрібно зволікати з битвою, виснажуючи ворога голодом та незручним розташуванням. Можливо, не мав терпіння чекати довше, сподіваючись ще перед приходом Вітелія завершити війну, можливо, не зміг стримати запал воїнів, що прагнули битви. Сам не брав участі в жодній битві, а цілий час був у Брикселі. 2. Здобув перемогу в трьох незначних битвах – під Альпами, біля Плацентії та поблизу місця, що зветься Касторій³. Але в останній вирішальній битві біля Бетріака його взяли підступом: під виглядом переговорів, коли воїни вийшли, щоб обмінятися привітаннями, раптово були змушені прийняти бій. 3. Після цього й вирішив накласти не себе руки: багато хто небезпідставно вважає, що він це зробив не так через відчай і недовіру до війська, як соромлячись наполягати на боротьбі за владу, наражаючи людей і республіку на небезпеку. Адже навіть тоді тримав при собі неторкнуті запасні легіони про всяк випадок, а інші підходили з Далматії, Паннонії й Моезії, та навіть переможені війська все ще не були настільки розбиті, щоб не могли без допомоги зустрітися з ворогом і відітнути за несправедливість.

10. Мій батько, Светоній Лет, був учасником цієї битви – був трибуном вершницького сану⁴ тринадцятого легіону. Він часто наголошував на тому, що Отон, ще коли був звичайним громадянином, настільки ненавидів громадянські війни, що здригнувся, коли хтось під час бенкету згадав про загибель Кассія й Брута; не був би навіть противником Гальби, якщо не сподівався б отримати перемогу без війни; справжню ціну життя показав йому один рядовий воїн, що приніс звістку про поразку: коли ніхто йому не повірив і називали його брехуном та боягузом, що втік з поля бою, кинувся на меч просто до

¹ Із храму Марса процесія несла щити вулицями, і починати якийсь захід вважалося невдало.

² 24-30 березня.

³ Тацит говорить (Історія, 2.24), що там був храм Кастора й Поллукса.

⁴ З вузькою облямівкою на туніці, знак розрізнення військових трибунів і плебеїв.

його ніг. За словами батька, побачивши це, Отон сказав, що більше не бажає наражати на небезпеку таких відважних воїнів, що служать так добре. 2. Братові, племіннику і кільком друзям наказував рятуватися, як хто може, та відпустив їх, обнявши й поцілувавши. Залишившись наодинці, написав два листи – втішного, до сестри, і до Неронової Мессаліни, з якою мав намір одружитися, доручивши їй потурбуватися про його рештки і пам'ять. Усі листи, які мав, спалив, щоб не наразити когось на небезпеку перед переможцем, чи не заподіяти нікому шкоди. Усі гроші, які мав, розділив між слугами.

11. Тож так приготувався й зібрався було вже вмирати, але раптово здійнявся галас, і йому повідомили, що це хапають і затримують тих воїнів, що намірилися втікати з табору. Він сказав тоді: “Продовжмо життя на цю ніч”, саме такими словами, заборонивши завдавати будь-кому шкоду. Двері до своєї кімнати залишив до пізньої ночі відкритими, щоб кожен охочий міг прийти до нього на розмову. 2. Після цього, вгамувавши спрагу ковтком холодної води, витягнув два кинджали і спробував, чи гострі в них леза. Сховавши одного з них під подушку, закрив двері й заснув міцним сном. Прокинувшись на світанку, завдав собі один удар під лівий сосок. На його крик позбігалися люди, і він, то відкриваючи, то прикриваючи рану, помер. Поховали його швидко, як і заповідав. Було йому тридцять вісім років, і сталося це на дев'яносто п'ятий день правління.

12. Такій силі духу Отона зовсім не відповідало його тіло і зовнішність. Говорять, що був невисокого зросту, з кривими й негарними ногами, але дбав за себе, наче жінка: вищипував з тіла волосся, оскільки було воно ріденьке, носив перуку – так прилаштовану й причесану, що ніхто й не здогадувався; як лиш з'явився заріст, щодня голив лице і натирав розмоченим хлібом, щоб не росла борода; на свято Ізиди часто виходив на люди в священному полотняному одязі. Через це така смерть, зовсім не подібна на його життя, видається мені ще дивнішою. Багато воїнів, що були там, заливалися слізьми й цілували ноги і руки померлого, називали його мужнім чоловіком, неповторним імператором, і тут же, неподалік від погребального вогнища, накладали на себе руки; деякі, що навіть не були на місці, почувши сумну звістку, через глибокий сум кидалися в смертельний бій один з одним. Навіть дехто з тих, що сильно ненавидів його за життя, почав вихвалити після смерті, як це буває серед простолюду, і говорили, що Гальбу він знищив не через прагнення влади, а задля відновлення республіки й свободи.

1. Про походження Вітелія існують різні, навіть зовсім протилежні думки. Одні говорять, що він походить із давнього й відомого роду, інші – що з нового і невідомого, а то й неосвіченого. Я відносив би це на рахунок догоджальників та дорікальників імператора Вітелія, але про його рід навіть раніше існували різні думки. 2. Існує книга Квінта Елога, присвячена Квінту Вітелію, квесторові Божественного Августа, в якій написано, що Вітелії походять від Фавна, царя Аборигенів¹, та Вітелії, яку в багатьох місцях вшановують як богиню, і що вони панували над усім Лацієм, і що рештки їхнього роду переселилися від Сабінів до Рима і були зараховані до патриціїв. 3. Пам'ятками про цей рід надовго залишилися Вітелієва дорога, що веде від Янікула до самого моря, а також колонія з таким же іменем, і родина колись отримала право власними силами захищати її від еквікулів. Згодом, під час Самнітської війни, коли в Апулію послали військо, деякі з Вітеліїв осіли в Нуцерії, а їх нащадки після довгої перерви повернулися до Рима і зайняли місце в сенаті.

2. Інші, навпаки, стверджують, що рід започаткував один вільновідпущеник. Кассій Север, та й не лише він, стверджує, що був це швець, який ремонтував старе взуття, а син його, нажившись на розпродажі конфіскованого майна і на доносах, одружився з розпусною жінкою, донькою пекаря Антиоха, і породив сина, римського вершника. Але обличчю вдаватися в такі подробиці. 2. Попри все те, Публій Вітелій, родом з Нуцерії, що походив чи з давньої родини, чи мав зовсім невідомих батьків та дідів, певно був римським вершником та управителем Августового майна, мав чотирьох синів, що досягли найвищих почестей. Вони мали таке саме прізвище, але різні імена: Авл, Квінт, Публій, Луцій. Авл помер на посаді консула, яку посідав разом із Доміцієм, сином імператора Нерона. Він полюбляв розкіш і пишні гостини. Квінта позбавили сану, коли на вимогу Тиберія усунули й вигнали з сенату всіх недогідних. 3. Публій, колега Германіка, висунув звинувачення і врешті засудив Гнея Пізона, його ворога і вбивцю. Після того, як виконував обов'язки претора, потрапив у в'язницю до власного брата разом з іншими причіниками Сеяна: перерізвавши собі вени кишеньковим ножом, дозволив перев'язати їх і лікувати – не так через страх перед смертю,

¹ Легендарне давньоіталійське плем'я.

як через благання близьких; але помер від хвороби тут же, у в'язниці.

4. Луцій досягнув консульства і був намісником у Сирії. Доклавши значних зусиль, не тільки схилив Артабана, парфійського царя, до переговорів, а навіть переконав його вшанувати знамена легіонів. Згодом з імператором Клавдієм ще двічі був ординарним консулом і цензором, а коли той вирушив у Британський похід, перейняв на себе турботу про імперію. Чесний і дієвий чоловік, однак знеславив себе, покохавши вільновідпущеницю: навіть слину її змішував з медом і використовував для лікування горла і трахеї, і при чому не коли-неколи та приховано, а щоденно й відкрито.

5. Мав неймовірний дар підлещування: він перший встановив звичай вшановувати Гая Цезаря як бога. Повернувшись із Сирії, щоб підлеститися до нього, підійшов, закутав голову, обернувся і простягнувся на долівці. Не пропускав жодної можливості вислужитися перед Клавдієм, рабом своїх жінок та вільновідпущеників: вблагав Мессалину зробити йому величезну милість – дозволити роззути її: знявши праву сандалю з її ноги, завжди носив її між тогою і тунікою, часто цілуючи. Золоті зображення Нарциса і Палланта вшановував разом із Ларами. Це він вигукнув: “Бажаю тобі не один раз це робити”, вітаючи Клавдія на святкуванні столітніх ігор.

3. Помер від паралічу на другий день після того, як занедужав. Залишив двох синів, народжених від Сестилії, достойної жінки неабиякого роду, обох ще застав консулами, й обох – в один рік, оскільки молодший заступив старшого через шість місяців. Сенат вшанував померлого, поховавши його за рахунок республіки, і встановив статую біля рostrальної трибуни з написом: “Непохитно вірний імператорові”.

2. Син Луція, імператор Авл Вітелій, народився за вісім днів до жовтневих календ, чи, як подають інші джерела, сьомого дня до вересневих ід, за консульства Друза Цезаря і Норбана Флакка. Гороскоп його вирахували астрологи, і батьки були настільки ним налякані, що батько докладав усіх зусиль, щоб сина хоча б за його життя не призначили у провінцію, а матір почала оплакувати сина, коли його послали до легіонів і проголосили імператором. Дитинство і перші роки молодості провів на Капрі, поміж Тиберієвих розпусників, і сам назавжди отримав прізвисько Спінтрія. Вважали навіть, що краса його тіла стала початком і причиною підвищення батькового становища.

4. У старшому віці, зіпсутий найрізноманітнішими пороками, був на високому становищі при дворі. Зблизився з Гаєм через пристрась до

кінних перегонів, з Клавдієм – через гру в жеребки, але найближче був до Нерона – і не лише за те саме, а також і за особливу заслугу. Під час змагань кифаредів на Нероніанах побачив, що Нерон прагне виступити, однак не зважується вийти, хоча усі вимагали його виступу, і уже збирається піти з театру: Вітелій, стверджуючи, що прийшов як посланець від благаючого народу, переконав його повернутися.

5. Завоювавши таким шляхом прихильність трьох правителів, досягнув не тільки високих посад, а навіть жрецьких почесей. Після цього став проконсулом в Африці, керував громадськими роботами. По-різному виконував свою роботу, по-різному й говорили про нього. Два роки поспіль бездоганно управляв провінцією, позаяк був легатом при своєму братові наступного року. Говорять також, що будучи службовцем у Римі, викрадав прикраси і дари з храмів, підмінюючи золоті й срібні коштовності свинцевими й бронзовими.

6. Був одружений з Петронією, донькою консуляра, від неї мав сина Петроніана, сліпого на одне око. Він був призначений спадкоємцем своєї матері за умови, що вийде з-під опіки батька: той звільнив його, але швидко вбив, у чому всі переконані, тому що вигадав, ніби той замислював батьковбивство, але через докори сумління сам прийняв отруту, яку готував для злочину. Деяко пізніше одружився з Галерією Фунданою, донькою претора, і від неї мав сина й доньку, але хлопчик так заїкався, що був майже німим та безмовним.

7. Всупереч сподіванням, Гальба послав його в Нижню Германію. Дехто вважає, що сталося це за порадою Тита Вінія, чоловіка вельми впливового на той час, прихильність якого Вітелій здобув через їх спільне вболівання за “синіх”¹. Сам Гальба говорив, що найменше слід боятися тих, хто думає лише про їжу, і що багатства провінції, можливо, наситять його бездонний стравохід, – так що кожному було видно, що призначення його було радше зневажливим, аніж почесним.

2. Усі знали, що коли вирушав у дорогу, то зовсім не мав грошей, і родина була в такій скруті, що для дружини й дітей, яких залишив у Римі, винайняв останній поверх, а власний будинок віддав в оренду до кінця року; а щоб покрити витрати на дорогу, заклав перлину з материнського намиста. Юрбу кредиторів, які вистежували і хапали його, – серед них були мешканці Синуси й Форміану, з яких зібрав і

¹ Команда в цирку.

привласнив громадські податки, – відстрашив неправдивими наклепами: одного вільновідпущеника, що наполегливо вимагав повернення боргу, звинуватив за образу дією, стверджуючи, що той копнув його, і відступився лише тоді, коли вираховував з нього п'ятдесят тисяч сестерціїв. 3. Коли він прибув до війська, що і без того було настроєне проти імператора та прагнуло бунту, прийняли його з радістю, з простягнутими до неба руками: син триразового консула, в розквіті сил, добродушний і щедрий – був наче даром богів. Таке попереднє враження про себе Вітелій підкріпив подальшими діями: по дорозі до табору цілував кожного зустрічного рядового воїна, виявляв незмірну приязнь до погоничів і подорожніх, запитував, чи вони вже снідали, і блючучи, показував, що він уже снідав.

8. Увійшовши в табір, нікому ні в чому не відмовив, і сам звільняв винних від наклепів, підсудних від звинувачень, засуджених від покарань. Тому швидше, ніж через місяць, без попередження, незважаючи ні на день, ні на годину (а був це вечір), воїни витягнули його зі спальні так, як був, у домашньому одязі, привітали його як імператора і понесли по довколишніх селищах. У руці тримав меч Божественного Юлія з Марсового храму, якого хтось подав йому при першому привітанні. 2. До свого намету повернувся лише тоді, коли їдальня зайнялася від каміна. Усі були нажахані цим, і сприйняли пожежу як несприятливий знак, а він сказав: “Тішмося усі! Вогонь світить для нас!” Це була єдина його промова до воїнів. Військо верхньої провінції також підтримало його, бо ще раніше покинуло Гальбу і примкнуло до сенату. Тоді всі просили його прийняти прізвисько Германіка, і він охоче зробив це, відкинувши прізвисько Августа і назавжди зрікшись прізвиська Цезаря.

9. Як лиш повідомили про вбивство Гальби, Вітелій улаштував справи в Германії та розділив свої війська: частину вислав проти Отона, частину залишив під своїм командуванням. Попередній загін виступив під сприятливе знамення: з правого боку вилетів орел і, поширивши над знаменами, поволі полетів попереду війська. Натомість, коли вирушав сам, то всі статуї вершників, яких багато поставили на його честь, раптово повалилися з поламаними ногами, а лавровий вінок, який натягнув з нагоди свята, впав у потічок. Згодом, коли у Вієнні провадив судове засідання, півень сів йому на плече, а потім на голову. Із цими знаменнями повністю узгодився розв'язок: легати завоювали йому владу, але сам втримати її не зміг.

10. Коли був у Галлії, довідався про перемогу біля Бетріака і смерть Отона, й не зволікаючи, за поганий приклад¹ розпустив усі преторіанські когорти одним едиктом, наказавши передати зброю трибунам. Відтак постановив знайти і стратити сто двадцять з них, які подали прохання Отону про нагороду за співпрацю у вбивстві Гальби. Усі ці вчинки були чудовими, викликали повагу до нього й надію, що він буде визначним правителем, проте інші вчинки більше узгоджувалися з його попереднім життям та звичками, аніж з імператорською честю. 2. Як тільки вирушав у похід, одразу проходив по містах, як триумфатор, плив по річках на вишуканих, пишно прикрашених кораблях, розкішно бенкетуючи, не звертав жодної уваги на дисципліну ані при дворі, ані у війську, всілякі грабунки й розпусти повертав на жарт, а ті з його супутників, що не вдовольнялися бенкетами, які всюди влаштовував їм народ, за власним бажанням відпускали на волю чужих рабів, а всіх, що виступали проти цього, били, стусали, часто ранили чи навіть убивали. 3. Як підійшли до поля битви, хтось нажахався смороду розкладеного трупа: він же кинув жорстокий жарт, що добре чути сморід убитого ворога, та ще краще – громадянина. Проте щоб не так сильно чути жакливий сморід, не ховаючись, сам добряче випив нерозведеного вина і дав напитися іншим². Глянувши на могильний камінь з написом на пам'ять Отона, з такою ж зневагою і презирливістю висловився, що це – гідний Мавзолей для нього. Кинджал, яким той себе вбив, відіслав до агриппінської колонії³, щоб присвятити його Марсові, а в Апеннінських горах влаштував нічне святкування.

11. В місто увійшов під звуки сурем, у військовому плащі⁴, з мечем при боці, поміж знамен та знаків; супутники його були також у військовому одязі⁵ та з оголеними мечами. 2. Згодом, виявляючи що раз більшу зневагу до божих та людських законів, у день битви при Алії прийняв найвищий понтифікат, встановив посадовців на десять років наперед, а себе призначив довічним консулом. А щоб ніхто не сумнівався, хто буде для нього взірцем правління республікою, посеред Марсового поля влаштував поминальні жертвоприношення за Нероном, зібравши там всіх державних жерців, а на святковому

¹ За те, що покинули Гальбу задля Отона.

² Римляни не пили чистого вина: це вважалося непристойним. Вино завжди розводили з водою.

³ Сучасний Кельн.

⁴ Довгий плащ вищих санів.

⁵ Короткий військовий плащ.

бенкеті, насолоджуючись співом кифареда, привселюдно попросив його виконати щось із творів повелителя: коли ж той почав співати, Вітелій перший почав скакати й аплодувати.

12. Так розпочавши, далі правив тільки за порадами і на вимогу найнедостойніших акторів та колісничих, і насамперед – вільновідпущеника Азіатика. Юнак, зіпсований взаємним потягом, згодом, коли йому все остогиділо, втік; Вітелій зловив його в Путолах, коли той продавав оцтову воду¹, та закував у кайдани: проте одразу випустив, знову зробивши своїм коханцем. Але дуже швидко втомився від його прикрого характеру й злочинських звичок, і продав мандрівним гладіаторам, але не дочекавшись кінця змагань, несподівано викрав. Отримавши призначення в провінцію, нарешті дав йому волю, а в перший день приходу до влади під час обіду подарував золоті персні, хоча ще зранку, коли його всі про це просили, категорично відмовлявся, за його словами, так принижувати вершницький сан.

13. Однак понад усе віддавався розкошам і жорстокості: бенкети завжди влаштовував тричі, а то й чотири рази на день – за першим і другим сніданком, обідом та вечерею, і ніколи йому не було забагато, бо приймав ліки для блювання. За один день напрошувався на бенкети то до якогось одного, то до іншого знайомого, і кожному це вартувало не менше, як чотириста тисяч². Найславнішим з усіх був бенкет, що влаштував брат на честь прибуття Вітелія: кажуть, що там подавали дві тисячі відбірних сортів риби і сім тисяч птахів. Але він перевершив і цей бенкет, створивши таку страву, яку через величезний розмір назвав “Щит Мінерви, захисниці міста”³. Була там печінка риби скара⁴, фазанячий і павичевий мозок, язика фламінго, ікра мурен, за якою посилав моряків і триреми від Парфії аж до Іспанської протоки⁵. Тож був таким, що не тільки не знав жодної міри ненажерливості, але й не мав ніякого стриму й достоїнності – чи під час жертвоприношення, чи в дорозі: просто з вогню вихоплював шматки м’яса чи паляниці, тут же ковтаючи їх, а в придорожніх тавернах

¹ Вода з оцтом (posca) – поширений напитек простолюду.

² За кілька місяців правління Вітелія витратив на бенкети 900 мільйонів сестерціїв (М. Гаспаров).

³ Очевидно, стосується статуї Афін на Акрополі в Афін. Пліній говорить (Історія, 163), що страва обійшлася в мільйон сестерціїв, і щоб її зробити, вибудували окремо величезну піч на відкритому просторі.

⁴ Риба, що дорого цінувалася в гастрономії.

⁵ Тобто від східних до західних меж імперії.

накидався на задимлені недоїдки, що залишилися ще з попереднього дня.

14. Насолоджувався, вбиваючи і караючи будь-кого і за будь-що: відомих мужів, своїх ровесників та однодумців, яких заманив до себе всілякими лестощами, потім знищував різними підступами. Одному з них навіть власноруч простягнув отруту, коли той в гарячці лежав у холодній ванні та попросив пити. 2. Мабуть, не пощадив жодного з лихварів, кредиторів, відкупників, які колись у Римі вимагали від нього повернути борги, чи в дорозі накладали податки. Одного з них відправив на страту через привітання, але одразу ж відкликав, і коли всі вихваляли його милосердя, наказав його тут же вбити: сказав, що прагне “наситити очі”. Стратив двох синів, що випрошували помилювання для свого батька. 3. Римський вершник, якого вели на страту, вигукнув: “Ти ж мій спадкоємець”. Вітелій наказав, щоб той показав заповітні таблички, і вичитавши, що там записаний також його вільновідпущеник як співспадкоємець, наказав стратити і вершника, і вільновідпущеника. Повбивав багато кого з простолюду за те, що вони погано висловлювалися про фракцію “синіх”, і виправдовувався тим, що вони зневажали його самого і сподівалися на переверот. 4. Але ні до кого не ставився так неприязно, як до клоунів і астрологів: страчував їх при першому ж доносі без суду й слідства. Озлобив його лист, що з’явився одразу ж після едикту, яким наказав усім астрологам покинути місто й Італію до жовтневих календ. У листі говорилося: “Буде так, як пророкують халдеї¹ – Вітелій Германік не доживе до цих календ”. 5. Підозрювали його також і в смерті матері: начебто заборонив давати їй їсти, коли вона занедужала – бо жінка з племені чаттів, якій довіряв, наче оракулові, сказала, що тоді його влада буде сильною і тривалою, коли переживе своїх батьків. Дехто ж твердить, що вона, втомившись від життя і жахаючись майбутнього, попросила в сина отруту і легко її отримала.

15. На восьмий місяць панування збунтувалися проти нього війська в Моезії й Панонії, а згодом – і за морем, у Юдеї та Сиракузах: вони присягнули на вірність Веспасіану, перші – навіть за його відсутності, а другі – коли він був перед ними. Тому, щоб хоч якось зберегти прихильність і вірність інших людей, не шкодував ані громадських, ані власних ресурсів. Проводячи в місті набір до війська, волонтерам обіцяв не лише відпуст після перемоги, але навіть такі нагороди, які

¹ Астрологи.

отримували тільки ветерани після повної строкової служби. 2. Згодом, коли ворог почав наступати на суші й на морі, поставив з одного боку флот на чолі з братом, новобранцями і загоном гладіаторів, а з другого – полководців з військами, що перемогли при Бетріакові. Але всюди його або перемогли, або зрадили, і він випросив собі порятунок і сто мільйонів сестерціїв у Флавія Сабіна, Веспасіанового брата¹. Після цього негайно проголосив із сходів Палатинського палацу перед натовпом воїнів, що зрікається влади, яку дали йому всупереч волі. Та вибухнув загальний протест, і він був змушений припинити промову: але минула ніч, і на світанку, одягнувши жалобний одяг, вийшов на ростральну трибуну, і заливаючись слізьми, продовжив про це ж, але вже зачитуючи документ. 3. Воїни і народ знову перервали його, переконуючи не здаватися, навперербій обіцяючи всіляку свою допомогу: тоді, набравшись сміливості, раптово кинувся на Сабіна й інших флавійців, що вже не боялися нападу, відкинув їх на Капітолій, підпалив храм Юпітера Величного Блаженного і всіх їх знищив. Сам спостерігав битву і пожежу, бенкетуючи в палаці Тиберія. Проте дуже скоро почав розкаюватися, і, щоб перенести вину на інших, скликав збори, запрягнув сам, і змусив запрягнути всіх решту, що для них немає нічого важливішого, аніж громадський спокій. 4. Тоді витягнув кинджала, якого мав при боці, та простягнув його консулові, а коли той відмовився, то магістратам, і врешті сенаторам²; коли ж усі відмовилися від нього, зібрався піти і скласти кинджал у храмі Злагоди, аж тут хтось вигукнув: “Ти сам є Злагода”, і він повернувся, сказав, що триматиме кинджал при собі й прийме прізвисько Злагода.

16. Переконав сенат відправити легатів та дів-весталок просити миру чи принаймні часу для переговорів. Наступного дня чекав на відповідь, але донощик повідомив, що наближаються вороги. Тоді він негайно потайки, разом із двома супутниками, пекарем і кухарем, у ношах подався на Авентин, у батьківський дім, щоб звідти втекти в Кампанію: але коли з’явилася непевна і хибна чутка, що встановлюється мир, наказав податися назад у палац на Палатині. Але там побачив, що всі його покинули і порозбігалися, хто куди. Тоді натягнув пояс, напханий золотом, і заховався в комірчину сторожа, прив’язавши собаку біля дверей і присунувши до них ліжко і матрац.

17. Увірвалися перші воїни і нікого не заставши, почали нищпорити всюди, як звичайно. Витягли його зі сховку та почали розпитувати, хто

¹ Вітелій, очевидно, надіявся на ворожнечу між братами.

² Кинджал – символ влади страчувати й милувати.

він такий, і чи не знає, де Вітелій, – бо не впізнали його. Тож вислизнув хитрістю, але швидко знову попався і не переставав просити, щоб тримали його поки що під сторожею, бо знає щось важливе для безпеки Веспасіана. Кінець кінцем, зв'язали йому руки за спиною, накинули петлю на шию і в роздертій одежі, напівголого притягли на форум. По всьому Священному шляху обсипали його насмішками й образами, тягнули ззаду за волосся, як злочинця, підставили вістря меча під шию, щоб не міг опустити лице і щоб усі його бачили. 2. Одні кидали в нього гноєм та болотом, інші називали підпалювачем і ненажерою, а дехто з натовпу глумився навіть над його тілесними вадами. Та й справді, був дуже великого зросту, лице мав червоне від постійного п'янства, живіт величезний, одне стегно було скалічене – перечепився за колісницю, коли прислуговував Гаєві на перегонах. Врешті, його замучили й забили дрібними ударами в Гемоніях, а звідти стягнули гаками в Тибр.

18. Загинув разом з братом і сином на п'ятдесят сьомому році життя¹: не помилилися у здогадах ті, що покладаючись на випадок у Вієнні, про який уже згадувалося², пророкували йому потрапити в руки якогось галла: вбив його Антоній Прим, полководець ворожого війська, що родом був із Толози – в юності він мав прізвисько “Бекон”, що означало “півнячий дзьоб”.

¹ 20.12.69.

² Див. Отон, 9.

1. Врешті, рід Флавіїв прийняв на себе керівництво імперією й укріпив її, розхитану та розтривожену після заворушень і загибелі трьох правителів. Цей рід не був славний, не мав зображень предків¹, Але ніколи не соромив республіку, хоча й вважають, що Доміціана заслужено покарали за жадібність і жорстокість. 2. Тит Флавій Петрон, що мешкав у місті Реате, у громадянській війні був центуріоном чи волонтером² у війську Помпея, втік із Фарсальської битви й подався додому, згодом отримав прощення і звільнення від служби та зайнявся збором податків. Син його, на прізвисько Сабін, у війську не служив, хоча одні говорять, що був старшим центуріоном, а інші, що коли був на керівній посаді, отримав звільнення через недугу. Після цього він збирав сорокові³ податки в Азії, й у деяких містах йому навіть поставили пам'ятники з написом: “Справедливому збиральнику податків”. 3. Пізніше почав займатися лихварством у Гелветії⁴, там же й помер, залишивши дружину Веспазію Поллу з двома синами від неї, старший з яких, Сабін, став міським префектом, а молодший, Веспазіан, імператором. Полла народилася в Нурсії у порядній родині, її батько, Веспазій Полліон, тричі був трибуном у війську і начальником табору⁵, а брат – сенатором преторського рангу. По дорозі, як іти з Нурсії у Сполет, на шостій милі на горі було місце, що звалось Веспазії, де стояло багато пам'ятників Веспазіїв – очевидний знак відомості й давності роду. 4. Не заперечуватиму того, що говорять деякі, начебто батько Петрона походив з Транспаданського⁶ району і займався підрядами поденних робітників, які щороку приходили з Умбрії в Сабінію на польові роботи, та й сам згодом осів у місті Реате, там і одружився. Я не міг знайти про це жодних свідчень, хоч докладав чималих зусиль.

2. Народився Веспазіан у маленькому сабінському селищі поблизу Реате, що звалось Фалакрини, ввечері п'ятнадцятого дня до грудневих календ, за консульства Квінта Сульпіція Камерина і Гая Поппея

¹ Знатні родини, головно патриції, виставляли портрети предків у передпокої родинного дому.

² Див. прим. Гальба, 10, 3.

³ Податки на ввіз, що складали сорокову частину.

⁴ Гелвети – плем'я на території сучасної Швейцарії.

⁵ Посаду надавали тільки досвідченим та надійним воїнам.

⁶ За річкою По.

Сабіна, за п'ять років до смерті Августа¹. Виховувала його Тертулла, бабуся по батьковій лінії, у своєму помісті Кози². Тож як був правителем, часто відвідував місця свого дитинства і залишив помістя в такому ж вигляді, як воно було колись, щоб залишити неторкнутим все, до чого звикли очі. З великою повагою ставився до бабусиної пам'яті, так що на свята і врочистості пив тільки з її срібного кужля. 2. Досягнувши повноліття, довго не хотів одягати сенаторську тогу, хоча брат уже носив її, і тільки мати змогла переконати його. Наполягала вона більше сваркою, аніж проханнями чи авторитетом, постійно й образливо називаючи його братовим запобігачем³. 3. Вислужився до військового трибуна у Фракії, згодом, будучи квестором, за жеребкуванням отримав провінцію Крет і Кирену. Змагався за посаду едила і претора, одну отримав з великими зусиллями і шостий за списком, а другу – за першим поданням і першочергово. Коли був претором, намагався всіляко догодити Гаю, якого ненавидів сенат: призначив позачергові видовища на честь його перемоги в Германії, а караючи змовників, постановив покинути їх непохованими⁴. Коли Гай вшанував його запрошенням на обід, висловив йому подяку перед вищими чинами⁵.

3. Тим часом, одружився на Флавії Доміцилі. Вона була коханкою Статилія Капелли, римського вершника з Сабрати в Африці: Флавія мала тільки латинське громадянство, але невдовзі суд рекуператорів⁶ проголосив її вільнонародженою і римською громадянкою на клопотання її батька, Флавія Ліберала, який був родом з Ферентина, і був не більше, ніж писарем при квесторі. Від неї мав трьох дітей – Тита, Доміціана й Доміциллу. Однак пережив дружину й доньку, втративши їх, ще як був мирянином. Після смерті дружини знову взяв до себе свою колишню коханку Ценіду, вільновідпущеницю й секретарку Антонії, і мав її за законну дружину, навіть коли вже був імператором.

4. За імператора Клавдія під впливом Нарциса послали його легатом легіону в Германію, звідти перевели в Британію, де брав участь у тридцяти битвах із ворогом. Переміг два сильних племені, підкорив

¹ 17 листопада 9 р.

² Неподалік Рима.

³ Запобігач (anteambulo) – раб чи клієнт, що йшов перед ношами господаря.

⁴ Йдеться про Лепіда і Гетуліка (див. Клавдій, 11).

⁵ Тобто перед сенатом.

⁶ Судова комісія, що створювалася для пришвидшеного розгляду справ.

двадцять міст і острів Вектис, що поблизу Британії, змагаючись частково під керівництвом легата Авла Плавта, частково під керівництвом самого Клавдія. 2. За це дістав тріумфальні відзнаки, а згодом – два жрецькі сани і, зрештою, консульство, яке посідав два останні місяці в році. Відтоді й аж до проконсульства проводив час у спокої й на самоті, побоюючись Агриппи, що все ще мала силу біля сина й ненавиділа друзів уже померлого Нарциса. 3. Відтак, за жеребом одержав Африку, і керував нею з належною достойністю¹, хоча якимось під час повстання в Гадруметі його закидали ріпою. Тож повернувся зовсім небагатий і, втративши довіру кредиторів, заклав усі свої маєтки братові, а сам для підтримання свого становища зайнявся торгівлею мулами, і через це в народі його називали “мульщиком”. А ще кажуть, що його звинуватили у вимаганні двохсот тисяч сестерціїв з одного юнака, якому він випросив сенаторське вбрання супроти волі його батька, і за це його добряче покарали. 4. Супроводжував Нерона в Ахейській² подорожі, проте часто виходив або засинав, коли той співав, чим накликав на себе величезну немилість: йому заборонили не тільки супроводжувати, але й вітати імператора, і він подався в маленьке віддалене село, де переховувався і жив у страхі, допоки не отримав провінцію і військо. 5. Ще віддавна по цілому Сході поширилася стійка думка про те, що доля призначила вихідців з Юдеї володіти світом. Це провіщення стосувалося Римського імператора, як згодом випадково виявилось, однак юдеї, сприйнявши його стосовно себе, збунтувалися, вбили намісника, вигнали консульського легата, що прибув із Сирії на допомогу, і відібрали орла. Аби придушити заворушення, було необхідне велике військо та чималої відваги полководець, якому безпечно можна було б довірити справу такої ваги: тому обрали саме його, як чоловіка досвідченого та безстрашного, що не викликав побоювань через своє скромне походження й ім'я. 6. Тож отримавши до місцевих військ два легіони, вісім загонів кінноти, десять когорт, взявши свого старшого сина одним з легатів, як тільки прибув на місце, схилив на свій бік сусідні провінції, одразу налагодив дисципліну в таборі, а в кількох перших битвах виявив таку відвагу, що при захопленні фортеці його поранили каменем у коліно, а в щит поцілило кілька стріл.

5. Коли Гальба, Отон і Вітелій змагалися за владу після смерті Нерона, Веспасіан також плекав надію на владу, яку йому ще до того вселило

¹ У Тацита маємо протилежне – Веспасіана сприймали негативно через його поведінку (Історія, II, 97).

² Тобто у Греції.

знамення. 2. На приміському помісті Флавіїв ріс древній дуб, присвячений Марсу, і тричі, як Веспазія народжувала, на його стовбурі щоразу виростали нові гілки – непомильні знаки майбутньої долі кожної дитини: перша – тонка і швидко засохла, і тому дівчинка не прожила й року, друга – могутня й велика, знаменувала велике щастя, а третя сама була як дерево. Тому-то кажуть, що батько Сабін, заручившись до того ж ворожінням, повідомив своїй матері, що у неї народився внук Цезар: вона ж у відповідь лише розсміялася, дивуючись, що сама ще при здоровому глузді, а син уже збожеволів. 3. Згодом, коли Веспазіан був едилом, Гай Цезар, дорікаючи йому незадовільною турботою про чистоту вулиць, наказав, щоб воїни наклали йому болота за пазуху сенаторської тоги: і тут знайшлися такі, що побачили в цьому передвістя, що вся республіка, знехтувана й покинута в громадянських заворушеннях, колись потрапить під його захист, наче за пазуху. 4. Одного разу, коли він снідав, якийсь бродячий пес приніс із роздоріжжя людську руку й кинув під стіл¹. А ще, як обідав, до їдальні увірвався бик, що поблизу орав поле і вирвався з ярма: розігнавши слуг, раптово припав до його ніг, наче втопившись, і схилив шийку. На помісті його діда, коли не було навіть натяку на бурю, впав кипарис, оголивши свій корінь, а наступного дня дерево стояло ще зеленіше й міцніше. 5. В Ахеї йому приснилося, що щастя його та його близьких прийде тоді, коли Неронові вирвуть зуба: і трапилося так, що наступного дня в атрій увійшов лікар і показав йому зуба, якого щойно вирвав. 6. В Юдеї, радячись в оракула бога Кармела, дістав підбадьорливішу відповідь – обіцянку здійснення всіх його задумів та планів, навіть найвідчайдушніших. Полонений знатного походження, Йосип, коли його заковували в кайдани, впевнено заявив, що невдовзі його звільнить той сам чоловік, але вже імператор. 7. Провіщення повідомляли також і з Рима: Неронові в останні дні уві сні було наказано відвезти священну колісницю Юпітера Величного Блаженного зі святилища у дім Веспазіана, і звідти – у цирк; за якийсь час, коли Гальба увійшов на збори, щоб прийняти друге консульство, статуя Божественного Юлія сама розвернулася на схід; а перед початком битви при Бетриакові на очах у всіх почали битися два орли, і коли один з них переміг, то зі сходу надлетів третій та вигнав переможця.

6. Однак сам не брався щось робити, незважаючи на підтримку і наполягання близьких, аж поки дочекався несподіваної підтримки

¹ Рука – символ влади.

зовсім сторонніх та віддалених людей. 2. Військо в Моезії відправило по дві тисячі з кожного із трьох легіонів на допомогу Отоні: вони вже по дорозі довідалися, що Отон програв і наклав на себе руки; та воїни, не довіряючи чуткам, все ж дійшли до Аквилеї. Там, користуючись нагодою і відсутністю керівництва, почали грабувати все, що зустрічали: але побоюючись, що при поверненні їх чекатиме кара, спало їм на думку вибрати і проголосити нового імператора, оскільки вважали, що зовсім не є гіршими, аніж іспанські воїни, що вибрали Гальбу, або преторіанці, що вибрали Отона, чи германське військо, що вибрало Вітелія. 3. Тому перебрали імена кожного консульського легата, скільки їх було по різних місцях, але усіх відкинули з тієї чи іншої причини. Тоді воїни з третього легіону, який перевели з Сирії в Моезію якраз перед смертю Нерона, почали вихвалити Веспасіана – всі їх підтримали і тут же написали його ім'я на всіх знаменах. Але того разу справа затихла, і воїни на деякий час повернулися до покори. Згодом, коли все це набуло розголосу, Тиберій Александр, префект Єгипту, перший вишикував легіони до присяги на вірність Веспасіанові у липневі календи, і цей день вважається першим днем його панування. Згодом, п'ятого дня до липневих ід, військо в Юдеї присягнуло безпосередньо перед Веспасіаном. 4. Початкові цієї справи сприяв також один лист померлого вже Отона до Веспасіана, чи то справжній, чи несправжній, у якому була остання воля загиблого – помститися за нього та врятувати республіку. Водночас розійшовся поголос, що Вітелій після своєї перемоги збирався змінити зимові стоянки легіонів та перенести легіони з Германії на схід, на безпечнішу та легшу службу. Окрім того, допомогли Веспасіанові Ліціній Муціан, один з керівників провінцій, та Вологез, парфійський цар – перший, забувши про ворожнечу та заздрість, яка на той час була вже зовсім відкритою, надав сирійське військо, а другий – сорок тисяч лучників.

7. Тож розпочавши громадянську війну, вислав полководців з військами в Італію, а сам подався до Александрії, щоб тримати під контролем Єгипет¹. Тут, розпустивши всіх своїх, зайшов до храму Серапида, щоб ворожінням дізнатися, наскільки міцна його влада. Після багатьох молитовних обіцянок богові оглянувся й побачив свого вільновідпущеника Василіда, що за місцевим звичаєм підносив йому гілки, вінки і хліб, хоча й знав, що його ніхто не впустив би, і довший час вже не міг ходити через ревматизм, та й сам був далеко. Тут же

¹ Єгипет мав стратегічну важливість – постачав зерно у Рим.

отримав листа, що сповіщав про поразку Вітелієвих військ при Кремені та про загибель його самого у Римі. 2. Можна сказати, що Веспасіанові, нежданому й новому імператорові, бракувало гідності й величності, але він швидко набув цього. Якось, коли сидів у суді, прийшли до нього два прості чоловіки, один сліпий, а другий кривий, і почали просити, аби він їх оздоровив, – про це уві сні розповів їм Серапид: відновиться зір, якщо послинить очі, оздоровиться нога, якщо зволить торкнутися її п'ятою¹. 3. Оскільки зовсім не вірив, що це допоможе, не хотів навіть пробувати, та друзі почали вмовляти його, і він привселюдно спробував зілшити одного й другого: як не дивно, усе вдалося. Тоді ж, за скеруванням пророків, на святому місці в Аркадії біля Тегей викопали стародавні амфори, на яких було зображення, що дуже нагадувало Веспасіана.

8. Повернувшись до міста підбадьорений і овіяний славою, відсвяткував триумф над юдеями. Окрім попереднього, був ще вісім разів консулом, а згодом і цензором. Протягом усього часу, що перебував на цих посадах, першим своїм завданням бачив повернути міцність ослаблій та знедолених республіці, а згодом і красу. 2. Воїни, хто загордившись перемогою, хто гніваючись на безчестя, дійшли до цілковитої розпусти й наглості; провінції, вільні міста та й навіть деякі царства ворогували між собою. Тому він звільнив чимало Вітелієвих воїнів, багатьох покарав, а тим, хто доклався до перемоги, не дав нічого понад міру, та й належні винагороди роздав пізніше. 3. Не пропускав жодної нагоди поправити дисципліну: один юнак, пахнучи дорогою олією, прийшов до нього подякувати за підвищення на службі – Веспасіан, огидливо відвернувшись від нього, промовив з докором: “Волів би я, щоб ти пахнув часником”, і відкликав підвищення. Коли моряки, що пішки ходили до Рима почергово то з Остії, то з ПUTEОЛ², просили видавати їм якісь гроші на взуття, то наче недостатньо було відправити їх без відповіді, наказав надалі ходити їм босоніж, і відтоді вони так і ходять. 4. Позбавив незалежності Ахею, Лікію, Родос, Візантій, Самос, а також Трахійську Килікію і Комагену, якими до того часу керували царі, та надав їм статус провінцій. У Каппадокії через часті наскоки варварів поставив додаткові легіони, а замість римського вершника призначив там намісником консуляра. 5. Місто вже давно було спотворене згорілими і розваленими будинками: він дозволяв будь-кому займати і забудовувати порожні квартали, якщо власники цього не робили. Сам взявся за відбудову

¹ Аналогії з Новим Завітом.

² Вони служили як пожежні загони, що охороняли склади пшениці.

Капітолію¹, перший власноруч почав розчищати завали та виносити уламки на своїй спині; відновив три тисячі мідних таблиць, що розплавилася під час пожежі, по всіх усюдах відшуковуючи їх копії: це було унікальне і давнє зібрання постанов сенату та рішень народу про союзи, угоди та окремі привілеї, що надавалися громадянам, заледве не від заснування міста.

9. Взявся також і за новобудови: храм Миру поблизу форуму, храм Божественного Клавдія на Целійському пагорбі, будівництво якого розпочала ще Агриппіна і який Нерон зруйнував майже дощенту, і врешті – амфітеатр майже посеред міста², який задумував ще Август, як він довідався. 2. Вичистив та доповнив найвищі ордени, що сильно зменшилися через незліченні вбивства і виродилися через довге зневажання, реформувавши для цього сенат і вершників, усунувши негідних і добравши найдостойніших з італіків та провінціалів. А щоб запевнити, що всі ордени розрізняються не так вільностями, як достойністю, він, розглядаючи якось сварку сенатора і римського вершника, сказав, що сенаторам не слід вдаватися до лайки, але відповідати на лайку треба³.

10. У судах назбиралася незліченна кількість справ – затягнулися давні через перерву в судочинстві⁴, а позаяк часи були неспокійні, то надійшли й нові. Тому він вибрав жеребкуванням тих, що відповідали за повернення втраченого протягом війни майна і вирішували справи, що належали центумвірам⁵. Наказав розглядати ці справи позачергово і так зменшити їх кількість, адже для вирішення їх усіх могло не вистачити життя спірним сторонам.

11. Розпуста й розкошування процвітали – ніхто їх не стримував. Тому він переконав сенат видати декрет – вважати рабинею жінку, що віддалася рабові; та щоб лихварі не стягали борги з синів, що не вийшли з-під батьківської опіки, навіть після смерті батьків.

12. У всьому іншому був поміркований та милостивий від початку і аж до кінця панування: своє попереднє незнатне походження ніколи не

¹ Після пожежі у 69 р.

² Колізей.

³ Тобто громадянин може відповісти на образі іншого громадянина, незважаючи на орден.

⁴ Через громадянські війни.

⁵ Центумвіри (105 чол.) розглядали справи, пов'язані з власністю.

приховував, а навіть навпаки – часто пишався ним. Дехто намагався вивести начала роду Флавіїв аж до засновників Реате і супутників Геркулеса, могила якого й досі стоїть на Святій дорозі, – він сміявся просто їм у вічі. Настільки був далеким від прагнення гарно виглядати, що в день тріумфу, вимучений повільною та втомливою процесією, не стримався і випалив: “Ось так і мучся, – захотів тріумфу, старий дурень, наче данину своїм предкам, чи наче сам колись про нього мріяв”. Владу трибуна¹ і титул “батька батьківщини” прийняв значно пізніше, а від звичаю обшукувати вранішніх привітальників² відмовився ще під час громадянської війни.

13. Вольності друзів, саркастичність адвокатів та зверхність філософів сприймав надзвичайно стримано. Незважаючи на те, що Ліциній Муціан, чоловік, відомий своєю непорядністю, гордячись своїми заслугами, зневажливо ставився до Веспасіана, він жодного разу не дорікнув йому привселюдно, а лише скаржачись їх спільному другові, додав: “Я ж усе-таки чоловік”³. Коли Сальвій Ліберал, захищаючи багатого підсудного, наважився сказати: “Що ж Цезареві з того, якщо Гіпарх має сто мільйонів?”, то похвалив його. Кінік Деметрій, вигнанець, зустрівши Веспасіана в дорозі, ані не встав, ані не удостоїв його привітанням, а тільки почав ляяти невідомо за що – той вдовольнився лише тим, що назвав його собакою⁴.

14. Ніколи не випоминав і не мстився за образи та недоброзичливість: доньку Вітелія, свого ворога, блискуче видав заміж, надавши придане і будинок. Коли він потрапив у немилість при дворі Нерона і він переляканий запитав, що йому робити і куди тепер податися, один із двірничих, виставивши його, наказав іти на всі чотири сторони⁵. Але коли згодом той сам чоловік вимолював у нього прощення, Веспасіан обмежився тим, що відповів йому приблизно так само. Підозра чи страх ніколи не спонукали його вбити когось: навіть коли друзі перестерігали його, що слід остерігатися Метія Помпузіана, бо в народі ходять чутки, що він має імператорський гороскоп, Веспасіан

¹ Владу трибуна отримав 1 липня 69 р., в той день, коли військо проголосило його імператором. Інші коментатори вказують інший час (М. Гаспаров).

² Звичай обшукувати клієнтів запровадив Клавдій.

³ Муціан вихвалявся, що сам володів законом і дав його Веспасіанові.

⁴ Кініки – із гр. собака.

⁵ В оригіналі – “морбовія”, тобто “на всі чотири сторони”, складене із двох слів – “недуга” і “дорога”.

зробив його натомість консулом, сподіваючись, що він пам'ятатиме про таке добродійство.

15. Ніколи не було покарано невинного – хіба що за відсутності Веспазіана, чи без його відома, чи проти його волі, чи у нього за спиною. Гельвідій Приск лише один привітав його як звичайного чоловіка, коли той повертався з Сирії, а також у своїх преторських едиктах не назвав його титулів і не згадав про нього, все ж Веспазіан розсердився на нього тільки тоді, коли той принизив його в супереччі. Та й навіть після того, коли Веспазіан спочатку вислав його, а потім наказав убити, все ж різними способами намагався його врятувати, навіть послав, щоб відкликати вбивцю – і врятував би, якщо б не хибне повідомлення, що його вже вбито. Насправді ж, ніколи не радів з якогось убивства, та й часто горював і сумував над справедливо покараннями.

16. Єдине, за що можна йому заслужено дорікати, це жадоба грошей. Не вдовольнившись тим, що відновив ті податки, які відмінив Гальба, додав нові та ще більші, підняв побори з провінцій, а деякі навіть подвоїв; відкрито займався тим, чим соромилася б займатися звичайна людина – купував усілякий крам, аби згодом розпродати його дорожче. 2. Без вагань продавав посади усім пошукувачам, виправдання усім підсудним – як винним, так і невинним. Вважають, що зумисне просував на вищі посади зажерливих прокураторів – щоб засудити їх, коли розбагатіють: в народі говорили, що він їх використовує, як губки: сухими їх намочує, а мокрими – витискає. 3. Одні стверджують, що він за природою був неймовірно жадібний. Ставши імператором, відмовився безплатно надати свободу старому пастухові, яку той смиренно випрошував, – і той, з гіркотою сміючись над ним, промовив: “Лис міняє шерсть, але не вдачу”. Інші, натомість, вважають, що до таких стягнень та грабунків спонукала його необхідність поповнення збіднілої республіканської та імператорської казни, оскільки на самому початку свого владарювання визнав, що йому потрібно сорок мільярдів для відновлення республіки. Це видається правдоподібним, адже він використовував ці кошти справедливо, хоча вони були не зовсім чесно здобуті.

17. Був щедрим до всіх класів громадян: поповнював ценз сенаторам, збіднілим консулярам надавав щорічну допомогу по п'ятсот тисяч сестерціїв, міста, зруйновані землетрусами чи пожежами, по всіх своїх

володіннях відбудував на ще кращі, всіляко сприяв розвитку талантів і мистецтв.

18. Він перший почав надавати щорічно з казни сто тисяч сестерціїв латинським і грецьким вчителям риторики; видатних поетів та митців, як-от реставратора Венери Коської та Колоса¹, нагородив чималими дарунками і доброю платнею; один інженер вигадав, як перенести величезні колони на Капітолій невеликим коштом – Веспазіан дав за це йому чимало винагороду, проте застосовувати пристрій відмовився: сказав, що “повинен дати народу попоїсти”.

19. На іграх при посвяченні нової сцени театру Марцелла Веспазіан відновив давні музичні вистави. Трагічному акторові Апеллові подарував чотириста тисяч сестерціїв, Терпнові й Діодору, кифаредам, по двісті тисяч кожному, багатьом дав по сотні тисяч, а щонайменше – то по чотириста, і до того ж дарував чимало золотих вінків. Часто влаштовував гучні та пишні гостини – щоб допомогти торговцям. Роздавав подарунки чоловікам на Сатурналії, а жінкам – на березневі календи². Однак навіть через це не позбувся неслави про свою колишню скупість. 2. Александрійці зазвичай називали його Цибіокастом³, прізвиськом одного з їх царів, немитого і скупого. На його похороні Фавор, головний мім, натягнувши маску Веспазіана і наслідуючи, за звичаєм, вчинки і слова живого, голосно запитав прокураторів, скільки коштуватиме церемонія, і почувши у відповідь “десять мільйонів”, закричав: “Дайте мені сто тисяч, і хоч у Тибр киньте!”.

20. Був міцної статури⁴, мав сильні руки й ноги, лице його виражало наче напругу: один міщанин, коли Веспазіан попросив його пожартувати про нього, сказав дотепно: “Пожартую, але коли врешті випорожниш свій живіт”. Мав прекрасне здоров’я, хоча для його підтримання не робив нічого надзвичайного – промивав горло і масував усе тіло в кімнаті для гри м’ячем⁵ та нічого не їв один день на місяць.

¹ Йдеться про статую Венери в храмі Миру, що була копією Венери Коської Праксителя. Колос – статуя Нерона, яку Веспазіан переробив на статую Сонця.

² На одні свята вітали чоловіків (Сатурналії), на другі – жінок (Матроналії).

³ Із грец. продавець соленої риби.

⁴ В оригіналі буквально – “квадратний”, що згідно із Цельсієм було добрими пропорціями – ані худий, ані товстий.

⁵ Кімната при бані.

21. Ось так він жив. Коли був імператором, вставав дуже рано, часто ще затемна. Перечитавши листи та переглянувши звіти підлеглих, приймав друзів, і, поки вони його вітали, взувався й одягався. Вирішивши усі необхідні справи, виходив на прогулянку, а згодом відпочивав з якоюсь із наложниць, яких мав досить багато після смерті Ценіди. Після цього вирушав у купальню, а звідти – в їдальню. Згадують, що саме в цей час був найм'якшим і найпоблажливішим, тому на цю хвилину чекали всі його близькі, аби щось попросити.

22. За обідом, як, зрештою, і завжди, поведився ввічливо, часто докидав жарт: завжди був готовий посміятися з чогось, хоча в дотепях і насмішках подекуди переходив межу пристойності. Багато його дотепів пам'ятають ще й досі, як-от цей. Консуляр Местрій Флор переконував його, що правильніше говорити “плавстра”, а не “плостра”¹, і наступного ж дня Веспасіан привітав його “Флавром”, а не “Флором”. Його домагалася одна жінка, стверджуючи, що гине за ним: відвівши її в ліжку, дав чотириста тисяч сестерціїв, а коли секретар запитав його, на який рахунок записати суму, сказав: “За пристрась до Веспасіана”.

23. Доречно закидав і грецьким віршем, наприклад, про високого чоловіка, що непристойно поведився, сказав:

Кроки широкі робив, довготінним стрясаючи списом²

А про вільновідпущеника Кирила, що ставши багатим, не захотів ділитися з казною, і, проголосивши себе вільнонародженим, назвався Лахетом, говорив:

Помреш, Лахете, – й знову станеш Кирилом³.

Однак найбільше насміхався над своїми сміхотворними заробітками, щоб жартами пригасити всіляку заздрість та звернути її на сміх.

2. Один із найближчих управителів просив призначення для чоловіка, якого видавав за свого брата: Веспасіан прийняв цього чоловіка і виманив у нього ті гроші, які той погодився заплатити своєму попихачеві, та негайно призначив його на посаду. Коли управитель втрутився знову, Веспасіан сказав йому: “Шукай собі іншого брата – той, хто був твоїм, тепер мій брат”. Якимсь у дорозі Веспасіан запідозрив, що візничий зупинився і перековує мулів лише для того,

¹ Форма “пловстра” є первинною формою, але згодом її вживав лише простолюд (візок).

² Іліада, 7, 213. Пер. Бориса Тена.

³ Менандр, 223, 2.

щоб судовий виконавець мав час підійти до нього: імператор запитав, скільки це коштувало, і вибив свою частку із заробітку. 3. Коли син Тит дорікав йому, що вимагає платню за громадські вбиральні, то, підсунувши під ніс монетку із першого збору, запитав, чи є запах: коли той сказав, що немає, імператор додав: “Та все ж, монета з вбиральні”. Легати сповістили йому, що вирішено поставити йому величезну статую громадськими коштами – він наказав, щоб негайно починали, і, простягнувши порожню руку, сказав: “Ось, підвалини вже готові”. 4. Не припиняв жартувати навіть у небезпеці та перед лицем смерті. Коли поряд з іншими знаменнями раптово відкрилися двері Мавзолею¹, а в небі появилася хвостата зірка, він сказав, що перший знак стосується Юнії Кальвіни з роду Августа, а другий – царя Парфії, що мав довге волосся. А при перших симптомах недуги промовив: “Ну, ось. Видається, що стаю богом”.

24. Під час дев'ятого консульства, перебуваючи в Кампанії, дістав легкий напад лихоманки – тут же повернувся до міста, і невдовзі подався до Кутилії та в село біля Реатину, де зазвичай щороку проводив літо. Тут, окрім загострення хвороби, додалися болі в кишківнику через надмірні купання в холодній воді, але навіть тоді за звичкою виконував свої імператорські обов'язки: лежачи в ліжку, приймав делегації. Раптово схопив його такий приступ діареї, що втратив свідомість – сказав, що імператор повинен вмерти стоячи: і коли намагався зіпнутися на ноги, випустив дух на руках у тих, що помагали йому. Трапилося це дев'ятого дня до липневих календ, і було йому шістдесят дев'ять років, один місяць і сім днів.

25. Усі сходяться на тому, що він був переконаний, ніби завжди перебував під своїм родинним гороскопом, що після стількох замахів² зважився стверджувати перед сенатом, навіть його наступниками будуть або його сини, або ніхто. Говорять, що наснилося йому якимось, нібито посередині передпокою Палатину стоять врівноважені терези, і на одній шальці – Клавдій та Нерон, а на другій – він та його сини. Сон виявився правдивим, оскільки всі вони правили однаковий час, однакову кількість років.

¹ Йдеться про мавзолей Августа.

² Відомий тільки один, Авла Цеціни і Епірія Марцелла.

1. Тит мав таке ж прізвисько, як і його батько¹, й був улюбленцем та втіхою всього людського роду – чи то завдяки природі, чи вмінню, чи долі мав неймовірну здатність завойовувати довіру всіх людей – і навіть тоді, коли був імператором, що найважче. Адже ще як був звичайним громадянином, коли правив його батько, переніс чимало людської ненависті та нарікань. Народився він третього дня до січневих календ, того ж пам'ятного року, коли загинув Гай², в невеличкій хатинці поблизу Септизонію³, в малесенькій темній кімнатці. Її ще й дотепер можна там побачити.

2. Виховувався при дворі разом з Британіком – вивчав ті ж дисципліни, навчали їх ті ж наставники. Говорять, що у цей час Нарцис привів одного віщуну⁴, Клавдієвого вільновідпущеника, щоб той сказав щось про Британіка. Той із впевненістю заявив, що Британік не буде імператором, а про Тита, що стояв поблизу, сказав, що той беззаперечно буде. Юнаки були настільки близькі, що отруєне питво, від якого Британік загинув, Тит скуштував також, бо лежав поблизу, і довго після цього мучився. Тит не забув про це, а встановив у Палатині золоту статую своєму другу та присвятив іншу зі слонової кості, що зображала Британіка вершником, яку досі несуть на процесії в цирку, і на першій процесії Тит посвячував її.

3. Вже у ранньому дитинстві проявилися яскраві риси його характеру і краса тіла, які щораз більше зростали разом із ним. Мав чудову поставу: не бракувало йому ані достоїнності, ані привабливості, велика сила поєднувалася з невисоким зростом, дещо виступав живіт. Пам'ять мав надзвичайну, а також неймовірний хист майже до всіх мистецтв – як військових, так і мирних. 2. Вправно володів зброєю і досконало правив конем; з надзвичайною легкістю, швидко й навіть без підготовки складав блискучі промови та поеми як латиною, так і грекою; не був байдужим до музики – вмів гарно співати і вправно грав на кифарі. Від багатьох я довідався, що він дуже швидко писав, так що навіть задля забави й жарту змагався зі своїми писарями, а

¹ Тит Флавій Веспазіан.

² 41 р.

³ Семиповерхова будівля.

⁴ Дослівно, метопоскоп, віщун, що ворожив по лобах.

також копіював будь-який почерк, який бачив, і жартував, що міг стати неабияким підроблювальником документів.

4. Будучи військовим трибуном у Германії та Британії, здобув славу за велику відвагу і не меншу скромність, про що свідчить велика кількість статуй, зображень і написів на його честь по цих двох провінціях. 2. Після військової служби подався на форум – більше для честі, аніж для професії. Тоді й одружився з Аретиною Тертуллою, батько якої, колишній префект когорти преторіанців, був римським вершником, а коли вона померла, одружився з Марцією Фурніллою, що була зі славного роду, але з нею розлучився, коли народилася донька. 3. Після квестури очолював легіон і підкорив дав міцні міста в Юдеї – Тарихею і Гамалу. Під час однієї битви втратив коня і вискочив на іншого, вершник якого загинув у бою.

5. Згодом його послали привітати Гальбу, що став імператором, і під час цього Тит привернув до себе увагу людей, бо думали, що Гальба хоче його всиновити. Але відчувши, що готується заворушення, Тит повернув з дороги і, підійшовши до оракула Венери Парфійської, хотів порадитися про подальше плавання, і тут отримав запевнення про майбутню владу. 2. У швидкому часі сподівання виповнилися, і його залишили для подальшого підкорення Юдеї. Під час останньої битви за Єрусалим він убив дванадцять ворогів такою ж кількістю стріл і захопив місто¹ на день народження своєї доньки. Воїни так раділи перемозі та настільки були йому віддані, що із вдячності проголосили Тита імператором, а коли він від'їжджав з провінції, то благаннями і навіть погрозами затримували його, вимагаючи або залишитися, або взяти усіх їх із собою. 3. Так зародилася підозра, що намагається відлучитися від батька і відвоювати собі володіння на Сході. Підозра збільшилася тоді, коли подався в Александрію і одягнув корону на церемонії освячення мемфійського бика Апіса: був такий давній звичай і обряд, але знайшлися такі, що витлумачили його на свій лад. Тому відразу подався до Італії: на вантажному човні добрався до Регію та Пуеол, а звідти попрямував до Рима і постав перед здивованим батьком, спростовуючи невинуваті чутки: “Я прийшов, батьку, прийшов”.

6. Відтоді завжди діяв як помічник і навіть охоронець влади імператора. Святкував тріумф разом з батьком, був цензором разом з

¹ 6 серпня 70 р.

ним, поділяв посаду трибуна, був з ним сім разів консулом. Приймавши на себе майже всі службові обов'язки, від батькового імені диктував листи, підписував едикти, замість квестора зачитував промови в сенаті, прийняв керівництво над преторіанцями, хоча на цій посаді досі могли бути лише римські вершники. Тут виявилася його строгість і жорстокість: адже як тільки запідозрював когось, одразу підсилав своїх людей, щоб у театрах і таборах вимагали для них покарання наче від усєї громади, і таким чином швидко їх позбувався.

2. Серед таких був Авл Цеціна, консуляр – його Тит спочатку запросив на обід, але як тільки той вийшов з вітальні, наказав убити. А до цього спонукала Тита зовсім реальна небезпека, бо він знайшов промову, яку Цеціна склав, щоб виголосити перед зібранням воїнів. Хоча така поведінка гарантувала йому безпеку в майбутньому, але настільки наперед настроїв людей проти себе, що не знати, чи хтось приходив до влади з такою неславою та при такій загальній ненависті.

7. Окрім жорстокості, підозрювали у ньому також і розпусність, адже міг розважатися до пізньої ночі з наймарнотратнішими друзями; а ще й перелюбство – через незліченну кількість хлопчиків та євнухів, а також через ганебну любов до цариці Береніки, з якою, як говорять, обіцяв навіть одружитися; підозрювали й жадібність, оскільки бачили, що у справах, якими займався батько, брав хабарі, замовляючи слівце за когось: врешті, всі бачили в ньому другого Нерона і відверто говорили про це. Але йому така неслава пішла на користь і змінилася на найвищу похвалу, бо згодом не помічали у ньому жодної вади, лише навпаки – найвищі чесноти.

2. Бенкети влаштовував радше приємні, аніж розкішні. Друзями зробив тих, кого наступні правителі залишали при собі як особливо необхідних і корисних для себе і для республіки. Береніку тут же вислав із міста, хоча сам не хотів цього і вона була проти. Багатьох із своїх найулюбленіших коханців, які були такими вправними танцювальниками, що згодом заволоділи глядачами, не лише перестав запрошувати до себе, але й не ходив на їхні виступи в театрі. Ніколи нічого не відбирав у громадян – не торкався чужого, як ніхто інший; ніколи не приймав ані дозволених, ані недозволених подарунків. Ніхто не перевершив його у щедрості – на посвяченні свого амфітеатру і купалень, нашвидкуруч влаштованих поблизу, організував грандіозні й пишні гладіаторські бої; влаштував морську битву на старому місці, а потім там же провів гладіаторські бої та в один день випустив п'ять тисяч різних диких тварин¹.

¹ Коли випустили воду.

8. Вдачу мав надзвичайно добру. За звичаєм, що встановив Тиберій, всі цезарі, які були після нього, приймаючи благочинства попередніх, не визнавали їх чинними, а видавали за свої, – Тит перший ствердив усі благочинства єдиним едиктом, не змушуючи себе просити. Одним із його правил, яких твердо притримувався, було не відпускати нікого, хто його про щось просив, без надії: навіть домашні застерігали його, що значно більше обіцяє, аніж може зробити – відповідав, що ніхто не має виходити сумним після розмови з правителем. Якось за обідом підмітив, що ні для кого не зробив нічого доброго, і промовив слова, які й досі заслужено пам'ятають і хвалять: “Друзі, я втратив день”.

2. До народу за будь-яких обставин ставився з такою уважністю, що при готуванні гладіаторського бою прислухався до думки глядачів і чинив за їх бажанням, а не на свій лад. Ніколи не відмовив нікому, та й до того ж спонукав їх висловлювати побажання. Сам себе проголосив прихильником гладіаторів-фракійців, часто щодо цього закидаючи жартівливим словом чи жестом до народу¹, але при тому ніколи не втрачав достоїнств та не порушував справедливості. А щоб не втратити популярності, миючись у своїх купальнях, часто пускав туди простолюд.

3. Багато жадливих нещастя сталося під час його правління: виверження Везувію в Кампанії, пожежа в Римі, що тривала три дні й три ночі, а також чума, якої ще не було ніколи. У таких неймовірних бідах виявив не лише турботу, але й виняткову батьківську любов до народу – то втішаючи його едиктами, то допомагаючи, як тільки було можливо.

4. Для відновлення Кампанії вибрав за жеребом двох кураторів серед консулярів, майно загиблих при виверженні Везувію, на яке не знайшлося спадкоємців, віддав на відновлення потерпілих міст. Під час пожежі міста привселюдно заявив: “Я потерпаю” і всі прикраси зі своїх помість пожертвував на відновлення будівель та храмів, а щоб швидше виконати роботу, призначив кількох кураторів з вершницького сану. Аби вилікувати хворобу та зменшити розмах епідемії не нехтував жодними засобами, молитовними й лікарськими – застосовував усілякі жертвоприношення й найрізноманітніші медикаменти.

5. Після таких неспокійних часів залишилося багато донощиків та їх посіпак, що продовжували діяти за давньою звичкою. Багатьох таких наказав привселюдно на форумі відшмагати різками й побити палицями та врешті провести по арені амфітеатру, деяких навіть наказав продати в рабство, а деяких – відправити на найвіддаленіші острови. А щоб надалі забезпечити собі

¹ Вдаючи сварку з тими, що вболівали за інших гладіаторів.

спокій від подібних випадків, поміж іншими постановами заборонив проводити одну справу по кількох законах і судитися за права померлих довше за визначений кількарічний термін¹.

9. Тит заявив, що вищий понтифікат прийме для того, щоб зберегти свої руки чистими, і дотримав обіцянки. Після цього не скарив нікого смертю: хоча й були різні причини для покарань, заприсягнув, що радше загине сам, аніж дасть загинути комусь. Двох із патриціїв звинуватили у спробі захопити владу – та він лише попросив їх облишити свої наміри, повчаючи, що принципат дає доля: усе інше, що забажають, обіцяв їм дати. 2. Негайно послав свого кур'єра до матері одного з них, яка була на той час далеко, аби повідомити, що її син у безпеці; пізніше не лише запросив їх до себе на родинний обід, але й наступного дня під час виступу гладіаторів зумисне посадив поблизу, і коли йому принесли зброю бійців, то простягнув їм для перевірки. Говорять також, що довідався про їхні гороскопи і сказав, що їм обом загрожує небезпека, але від когось іншого, як, зрештою, й трапилось. 3. Його брат постійно замислював підступи проти нього – зовсім відверто налаштував проти нього військо, думав навіть про втечу до них: але Тит ніколи не мав наміру ані знищити його, ані вислати, ані вкоротити його повноважень – навпаки, від першого дня правління називав його своїм союзником і наступником, хоча наодинці часто слізно благав його хоча б відповідати взаємною прихильністю до нього.

10. Смерть перекреслила його подальші звершення, більше скривдивши людей, аніж його самого. Коли ігри завершилися, наприкінці довго плакав перед усіма глядачами. Подавшись після цього у своє сабінське помістя, ще більше засумував, бо жертвна тварина вирвалася йому з рук, а з ясного неба вдарив грім. Одразу ж на першій зупинці схопила його лихоманка, і кажуть, що коли пересів у лектику, відгорнув заслінку й, поглянувши на небо, гірко жалівся, що незаслужено життя покидає його: говорив, що про жоден свій вчинок не шкодує, за винятком лиш одного. 2. Що це було, ані він тоді не сказав, ані ніхто інший не довідався². Дехто думає, що згадалися йому

¹ Щодо рабства, то ці слова є не у всіх рукописах; щодо різних законів, тобто якщо одну особу не вдалося засудити за одним законом, інший застосовувати не дозволялося; права померлого – спори про його громадянство, тобто чи міг він розпоряджатися своїм майном.

² Можливо, звинувачення Доміціана було правдиве (див. Дом. 2,3). Можливо, Тит жалів, що не покарав брата і залишив йому імперію.

стосунки з братовою жінкою, хоча Доміція свято присягалася, що такого не було, а вона не заперечувала б, якщо було, а навпаки, вихвалялася б цим, адже мала неймовірну схильність хизуватися усілякою розпустою.

11. Помер на тій самій віллі, що й Веспазіан, у вересневі іди, два роки й два місяці по тому, як заступив батька, на сорок другому році життя. Коли звістка про смерть поширилася, увесь народ сумував так, наче втратив рідного у сім'ї; сенат зібрався в курії ще перед тим, як його скликали едиктом, і спочатку за закритими, а згодом і при відкритих дверях склав померлому такі почесті й похвали, яких ніколи не складав живому Титові в його присутності.

1. Доміціан народився дев'ятого дня до листопадових календ, коли його батька призначили консулом і наступного місяця він мав заступити на посаду; будинок, у якому народився, був у шостому районі міста на Гранатовій вулиці¹: згодом Доміціан перебудував його в храм роду Флавіїв. Розповідають, що юність і молоді роки провів у такій нужді й неславі, що в нього в дома не було навіть срібного посуду. Багато хто говорить, що Клодій Полліон, колишній претор, про якого Нерон написав поему “Одноокий”, зберігав і навіть часом показував записку, в якій Доміціан пропонував йому ніч; були навіть такі, що стверджували, начебто він злягався з Нервою, своїм наступником. 2. Під час війни з Вітелієм він переховувався на Капітолії разом із своїм вуйком Сабіном і частиною війська, що було під його керівництвом, а коли увірвалися вороги і почалася пожежа, на ніч сховався у сторожці², а вранці, переодягнувшись служником Ізиди, разом з іншими жерцями різних вірувань перейшов Тибр, і лише з одним товаришем, що колись з ним вчився, подався до його матері, а там так сховався, що воїни ніяк не могли його знайти, хоча буквально наступали йому на п'яти. 3. Показався лише після перемоги, і його тут же проголосили цезарем; прийняв повноваження міського претора, консульську владу, але тільки за іменем, оскільки всі судові справи перейшли до його близького колеги. Проте свою владу використовував настільки зухвало, що вже тоді було цілком очевидно, ким стане у майбутньому. Не вдаватимуся в подробиці, а лише скажу, що звів багатьох жінок, а опісля одружився з Доміцією Лонгіною, хоча вона була дружиною Елія Ламія; одного дня призначив понад двадцять посад у місті та за його межами, так що навіть Веспазіан, жартуючи, запитував, чому він і йому не прислав наступника.

2. Похід на Галлію і Германію розпочав без жодної необхідності – навіть батькові друзі відмовляли його від затії: пішов їм наперекір, аби зрівнятися силою і впливовістю з братом. За це отримав догану і пораду зважати на свій вік і повноваження: тому жив разом з батьком і виходив на люди в лектиці за ним і за братом, а на юдейському тріумфі супроводжував їх на білому коні. Таким чином, із шести його консульств лише одне було почерговим, та й те отримав завдяки

¹ Дослівно, Пунічне Яблуко (Malum Punicum).

² Згодом Доміціан побудував на цьому місці храм. Сторож був клієнтом Веспазіана.

братовій рекомендації. 2. Водночас удавав дивовижну поміркованість, виявляв інтерес до поезики – влаштовував навіть публічні читання, хоча раніше зовсім нею не цікавився, та й поступово почав зневажати її і покинув заняття. До того ж, коли Вологез, парфійський цар, попросив допомоги проти Аланів і одного з Веспазіанових синів як вождя, Доміціан доклав неймовірних зусиль, щоб послали саме його, але побачив, що виникли сумніви щодо цього, почав просити інших східних царів, переконуючи їх подарунками та всілякими іншими обіцянками. 3. Після смерті батька довго вагався, чи не запропонувати йому подвійну платню військові¹; при кожній нагоді заявляв, що йому належить частка у владі, але заповіт було підроблено; ніколи не припиняв зводити підступи супроти брата – як таємно, так і відкрито; і навіть коли той був дуже хворий, при смерті, наказав покинути його, як мертвого; а коли ж той помер, то не вшанував його жодною почесною, окрім обожнення; навіть у своїх промовах і едиктах очорнював пам'ять про нього.

3. На початку свого панування щодня проводив увесь час на самоті та не робив зовсім нічого, хіба лиш ловив мух та колов їх гострим стилосом². А коли запитали, чи є хтось у Цезаря, Вібій Крисп влучно відповів: “Навіть мухи немає”. Після того, як під час другого свого консульства втратив сина, якого народила йому Доміція, назвав її Августою, однак розлучився з нею, тому що вона осквернилася, покохавши актора Паріса, проте довго не витримав розлуки і взяв її назад, прикриваючись вигадкою, що цього вимагав народ. 2. На початках по-різному виявляв себе в управлінні імперією: вади і чесноти змішувалися у нього в рівних пропорціях, аж доки чесноти зовсім не перейшли у вади. Можна здогадуватися, що попри його характер, бідність зробила його жадібним, а страх – жорстоким.

4. Часто влаштовував гучні й пишні вистави – не лише в амфітеатрі, але також у цирку, де крім перегонів двійок і четвірок³ провів дві битви кінноти й піхотинців, а в амфітеатрі влаштував навіть морську битву. Виводив диких звірів і гладіаторів також уночі при світлі смолоскипів, і билися не тільки чоловіки, а й жінки. До того ж, ніколи не пропускав ті видовища, що влаштовували квестори: сам відновив їх після довгої перерви, і завжди дозволяв народові викликати дві пари гладіаторів з його школи, виставляв їх наприкінці боїв і в одязі

¹ Тобто більшу, аніж надав Тит, його брат.

² Стилос – прародич пера (звідси – стиль).

³ Колісниці з двома і чотирма кіньми.

придворних. 2. Упродовж усіх гладіаторських змагань в ногах у нього стояв хлопчина, зодягнений в пурпур, з дивовижно малою голівкою – з ним він постійно розмовляв, і нерозумно на серйозні теми. Чули, як питав у нього, чи знає, чому на останньому зібранні він вирішив призначити Метія Руфа префектом Єгипту. Часто влаштовував морські битви, виставляючи майже бойові флотилії, і для цього викопав озеро поблизу Тибру й оточив його будівлею: споглядати битву не перешкодила йому навіть величезна злива. 3. Відсвяткував також столітні ігри¹, відраховуючи час не відтоді, коли Клавдій востаннє влаштував їх, а за колишніми розрахунками Августа. На цьому святі влаштував сто заїздів, а щоб завершити їх за один день, скоротив кожен із семи кіл до п'яти. 4. Крім того, запровадив п'ятирічне святкування – потрібні змагання на честь Юпітера Капітолійського: музичне, кінне й гімнастичне, на якому було більше нагороджених, аніж тепер. Змагалися у прозі та поезії – як грецькій, так і латинській; окрім кифаредів, змагалися також хорові музики і солісти², а в перегонах на стадіоні брали участь навіть дівчата. Керував змаганнями сам особисто – у сандалях, в пурпуровій тозі на зразок грецької, а на голові мав золотий вінок з фігурками Юпітера, Юнони та Мінерви. Поруч сидів жрець Юпітера і кілька жерців Флавія у такому ж одязі, але на їхніх вінках було ще й зображення його самого. У своєму помісті в Албані святкував Квінкватрії на честь Мінерви і задля цього призначив колегію, з якої за жеребом вибирали тих, що слідкували за влаштуванням неймовірних звірячих ловів, сценічних видовищ та змагань ораторів і поетів. 5. Тричі роздавав подачки народові – по триста сестерціїв щоразу, а під час видовищ на святі Семи Пагорбів³ влаштував розкішний бенкет – роздав сенаторам і вершникам великі коші з наїдками, плебеям дав дещо менші, та сам перший почав пригощатися. Наступного дня розкидав усіляку всячину на подарунки, а оскільки більшість потрапила до плебеїв, то він обіцяв роздати по п'ятдесят тессер на кожен ряд вершників і сенаторів.

5. Відновив багато чудових будівель, зруйнованих пожежами, серед них і Капітолій, що згорів ще один раз⁴, але на кожній будівлі писав лише своє ім'я, зовсім не згадуючи попередніх будівничих. Звів новий

¹ Не дочекавшись встановленого терміну.

² Точніше, йдеться про: 1) звичайних кифаредів, тобто тих, що виконували віршові речитативні твори під супровід кифари, 2) хорових кифаредів та 3) кифаредів, що не співали, а лише грали на кифарі.

³ Свято на честь перших поселень на території Рима.

⁴ Спочатку – в 69, потім у 80 р.

храм Юпітера-Охоронця на Капітолії, а також форум, який тепер називається форумом Нерви¹, храм роду Флавіїв, стадіон, одеум², а ще й озеро для морських боїв – з цього ж каменю згодом збудували Великий цирк, коли згоріли дві його стіни.

6. У походи вирушав або із власної волі, або з необхідності: із власної волі влаштував похід на Чатів, а з необхідності – один похід на Сарматів, де загинув цілий легіон разом з легатом, і два походи на Даків – під час першого розбили консуляра Опія Сабіна, а під час другого – префекта когорти преторіанців Корнелія Фуска, що керував усім походом. Після кількох боїв із чатами й даками відсвяткував два тріумфи, а перемігши сарматів, приніс лише лавровий вінок Юпітеру Капітолійському. 2. Громадянська війна, яку розпочав Луцій Антоній, намісник Верхньої Германії, завершилася за відсутності Доміція завдяки випадковості: саме в час бою раптово скресла крига на Рейні, що перешкодило допоміжним військам варварів прийти на допомогу Антонію. Про цю перемогу довідався із провіщень ще перед тим, як отримав звістку, оскільки саме в день вирішальної битви на його статую в Римі сів чудовий орел, огорнув її крилами і видав радісний клич. Невдовзі після цього звістка про загибель Антонія поширилася настільки швидко, що багато хто запевнював, що бачив, як його голову несуть до Рима.

7. Зробив багато нововведень щодо громадських звичаїв: припинивши роздачі провізії простолоду, відновив справжні бенкети; до чотирьох кольорів колісниць, що виступали в цирку, додав ще два нові – золотий та пурпуровий; акторам заборонив виступати на сцені, але дозволив практикувати своє мистецтво в приватних будівлях; заборонив каструвати хлопчиків; понизив ціни на євнухів, що були при работоргівцях. 2. Одного разу, коли щедро вродив виноград, а зерна не було зовсім, запідозривши, що через надмірну турботу про виноград занехаяли пшеницю, видав едикт, щоб в Італії більше не розширювати виноградники, а в провінціях ще й наполовину вирубати їх: однак не наполягав на виконанні постанови. Деякі з найвищих посад розподілив поміж вільновідпущениками й вершниками. 3. Заборонив поєднувати два легіони в одному таборі, а також брати на збереження від одного воїна більш ніж тисячу сестерціїв: зробив це після того, як Луцій Антоній під час зимової стоянки двох легіонів

¹ Нерва добудував його. Також він звався Перехідним форумом, бо з'єднував форум Августа з форумом Миру.

² Будівля для музичних вистав і музичних змагань.

замислив переворот, покладаючи надію на значні збереження воїнів¹. Натомість платню воїнам побільшив на четвертину, додавши три золотих на рік².

8. Суд провадив розважливо й належно, часто засідав позачергово на форумі, на суддівському кріслі; анулював корисливі вироки центумвірів; рекуператорам постійно нагадував не задовольняти прохання рабів про надання свободи під неправдивими приводами; суддів, звинувачених у хабарництві, звільнив разом з усіма їх радниками. 2. Для засудження одного едила, звинуваченого в здирництві, запропонував народним трибунам залучити суддів із сенату. Надзвичайно пильно стежив за міськими та провінційними чиновниками, внаслідок чого вони ще ніколи не були такими скромними та чесними: хоча бачимо, що після його правління багатьох з них все-таки притягнули до відповідальності за розмаїті злочини. 3. Взавшись за виправлення звичаїв³, припинив свавілля в театрах, бо простолюд уже почав займати місця вершників; знищив вульгарні⁴ памфлети, в яких висміювалися знатні мужі й жінки, збещестивши їх авторів; колишнього квестора вигнав із сенату за те, що той займався пантомімами й танцями; заборонив користуватися лектиками розпусним жінкам, а також позбавив їх права отримувати подарунки й спадщину; викреслив із списку суддів римського вершника за те, що той, розлучившись із дружиною через перелюб, знову одружився з нею; деяких людей з різних санів засудив за скантінієвим законом⁵; весталок, що порушили свої обітниці⁶, на яких навіть його батько і брат не звертали уваги, по всілякому жорстоко карав: спочатку – смертю, а згодом – за давнім звичаєм⁷. 4. Сестрам Окулатам, а також Вароніллі дозволив самим обрати собі смерть та вислав їх коханців; Корнелію, головну весталку, яку колись виправдали, проте за якийсь час знову звинуватили й засудили, наказав поховати живою, а її коханців до смерті зашмагати різками на Коміції: лише одного, колишнього претора, покарав засланням, оскільки той визнав свою провину ще до того, як висунули звинувачення, а допити й катування не дали жодних результатів. 5. А щоб не залишити без покарання

¹ Воїни на час військової служби вкладали свої кошти в казну.

² Підвищив суму до дванадцяти золотих (золотий містив 12 сестерціїв).

³ Тобто як цензор.

⁴ Тобто ті, що ходили серед простолюду.

⁵ За зневагу до Венери.

⁶ Весталки мали обітницю дівочості.

⁷ Весталок замурували живими у склепі, а це не вважалося смертною карою.

жодного зазіхання на честь богів, наказав, щоб воїни зруйнували монумент, який побудував його вільновідпущеник своєму синові з каменю, призначеного для храму Юпітера Капітолійського, а кості й останки, що були там, повикидали у море.

9. На початку свого правління настільки жахався будь-якого кровопролиття, що згадавши вірш Вергілія:

Поки безбожний люд ще не різав биків для наїдку¹, намірявся навіть видати едикт про заборону приносити биків у жертву, коли його батько відлучився з міста. Не було в нього й натяку на жадібність чи скупість – ані коли ще не прийняв повноважень, ані коли тільки почав керувати: навпаки, часто доводив свою безкорисливість і великодушність. 2. До всіх оточуючих ставився якнайдоброзичливіше, і найперше, до чого спонукав їх, – не бути корисливими у своїх справах. Не приписував собі спадщини тих, що мали дітей. Скасував навіть запис у заповіті Рустія Цепіона, за яким його спадкоємець зобов'язувався видавати певну суму кожному сенаторові, що входив у курію. Всіх тих, що притягалися до відповідальності за заборгованості перед казною понад п'ятирічну давність, звільнив від звинувачень, і дозволив поновлювати слухання не раніше аніж через рік: до того ж, за умови, що звинувачувач, який не довів свого, карався вигнанням. 3. Квесторським писарям, що зазвичай торгували всупереч Клавдієвому² закону, подарував прощення за минуле. Рештки земельних ділянок, які залишилися після розподілу між ветеранами, віддав у користування попереднім власникам. За неправдиві доноси на користь державної казни³ строго карав, так що запам'яталися його слова: "Імператор, який не карає донощиків, заохоче їх".

10. Але надалі не залишився ані поблажливим, ані скромним: до жорстокості навернувся ще швидше, аніж до жадібності. Вбив зовсім юного і дуже хворого учня актора пантоміми Париса, за те, що той зовнішністю і вмінням нагадував учителя; така ж доля спіткала Гермогена Тарського за деякі натяки в його "Історії", а писарів, що її переписували, наказав розп'яти. Батька родини, який сказав, що фракійський гладіатор дорівнюється мурміллону, але не дорівнюється

¹ Вергілій, "Георгіки", II, 537.

² В оригіналі – Клодієвий закон, однак це лиш відмінність у вимові між престонародною і класичною латиною (Див. Веспазіан, 24). Закон забороняв сенаторам займатися бізнесом.

³ Майно засуджених конфіскували на користь казни.

розпорядникові¹, наказав стягнути з крісла і кинути на арену до псів, почепивши табличку: “Із щитом² та поганим язиком”. 2. Знищив багатьох сенаторів, серед них і колишніх консулів, у числі яких був Цивік Цереал, що на той час був проконсулом в Азії; Сальвідіена Орфіга й Ацилія Глабріона вбив у вигнанні, приписавши їм причетність до змови; багатьох скарав смертю за цілком незначні провини. Елій Ламія загинув через дотепні, але старі й невинні жарти: коли Доміціан відібрав його дружину, хтось похвалив голос Ламії, і той відповів: “Я утримуюсь”³, а коли Тит спонукав його одружитися знову, відповів: “І ти також хочеш одружитися?”⁴ 3. Стратив Сальвія Кокцеяна за святкування дня народження імператора Отона, який був його вуйком по батькові; Метія Помпузіана – за те, що подейкували, начебто він завжди мав при собі імператорський гороскоп і мапу землі, нарисовану на пергаменті, а також промови царів та вождів з Тита Лівія⁵, а рабам дав імена Магон та Ганібал; Салюстія Лукулла, британського легата – за те, що той дозволив назвати новий вид списів “лукулловими”; Юнія Рустика – за те, що вихваляв Петія Траса та Гелвідія Приска і назвав їх найсвятішими мужами: під приводом цього покарання він вигнав усіх філософів з Рима й Італії. 4. Стратив також Гельвідія Молодшого, запідозривши, що той наприкінці вистави під образами Париса й Енони зобразив розлучення Доміція з дружиною; одного свого двоюрідного брата, Флавія Сабіна, стратив за те, що в день консульських виборів глашатай помилково привселюдно назвав його не майбутнім консулом, а імператором. 5. Але після перемоги в громадянській війні він став ще жорстокішим. Аби дізнаватися про таємні змови, застосовував до суперників нові тортури, припікаючи їм органи, а деяким навіть відрубав руки. Знаємо, що помилював лиш двох із відомих змовників – трибуна сенаторського рангу і центуріона: щоб зняти з себе підозру і довести, що вони не мали стосунку до воїнів чи полководця, видали себе за безсоромних розпусників.

11. Жорстокість його була не те що незмірною, а навіть вишуканою і немислимою. За день до того, як розп’яти свого казначея, запросив його до себе у спочивальню, посадив біля себе на ложе, заспокоїв, підбадьорив і відпустив, давши ще й гостинців з обіду. Задумавши

¹ Зміст жарту в тім, що імператор більше любив мурміллонів.

² Із щитом, тобто прихильник гладіаторів-фракійців, які мали щити.

³ Утримуватися рекомендували співакам.

⁴ В оригіналі – грекою: говорити грекою у римських родинах вважалося престижно.

⁵ Римський історик.

стратити Аресина Клементя, колишнього консула, який був близьким його другом і довіреною особою, напередодні ставився до нього з такою ж, якщо не більшою, шанобливістю, а врешті, прогулюючись із ним, сказав, глянувши на донощика: “Хочеш, завтра вислухаємо цього раба?” 2. А щоб ще більше випробувати людське терпіння, ніякого жорстокого вироку не зачитував, попередньо не вихваляючи своє милосердя, і попередня м’якість завжди була певною ознакою жорстокого кінця. Караючи кількох засуджених за зневагу до величі, розпочав слухання з того, що сьогодні має намір з’ясувати, наскільки він дорогий сенатові: так легко добився покарання за давнім звичаєм¹. Тоді, жахаючись жорстокості покарання, щоб втихомирити ненависть, промовив (варто докладно передати його слова): “Дозвольте, отці-сенатори, покласти на вашу милість – оскільки знаю, що нелегко її здобути: нехай засуджені самі оберуть собі смерть – щоб помилувати ваші очі, та щоб розуміли, що і я був у сенаті”.

12. Виснаживши казну дорогими будовами і видовищами, а також підвищенням платні воїнам, задля заощадження коштів намірився зменшити кількість воїнів; але зрозумів, що в такий спосіб приверне до себе увагу варварів, а не позбавиться фінансових труднощів: і тоді без вагань взявся за найрізноманітніші грабунки. Майно живих та мертвих конфісковували за будь-яким звинуваченням першого-ліпшого донощика: достатньо було запідозрити діло чи слово супроти величі правителя. 2. Відбирав спадщину зовсім сторонніх осіб – якщо хоча б хтось один підтверджував, що при житті той називав Цезаря спадкоємцем. Вимогливість, з якою він оподатковував юдеїв, перевершувала все інше²: податок накладали навіть на тих, що не відверто сповідували юдаїзм, чи приховували своє походження, ухиляючись таким чином від податків³. Ще замолоду я пам’ятаю, як на велелюдному зібранні, де був і я, прокурор оглядав дев’яносторічного старця, чи він обрізаний, чи ні. 3. З ранньої молодості Доміціан зовсім не був привітний, радше навпаки – нестриманий та непомірований як у словах, так і у вчинках: Ценіда, батькова коханка, повернувшись з Істрії, хотіла, як годиться, поцілувати його – він простягнув їй руку; розгнівавшись, що зять його брата також одягає слуг у біле вбрання, продекламував: “Блага нема в многовладді”⁴.

¹ Див. Нерон, 49.

² Тит наклав податок на юдеїв як плату за вільне сповідання обрядів.

³ Очевидно, тут йдеться про християн, яких римляни ототожнювали з юдеями.

⁴ Іліада, II, 204. Пер. Бориса Тена.

13. Здобувши владу, не вагався навіть у сенаті вигукувати, що він сам дав батькові й братові владу – тепер лиш повертає її собі; а коли вдруге одружувався зі своєю жінкою після розлучення, то видав едикт, що знову приводить її на своє ложе¹. Залюбки слухав, як народ вигукував у святковий день: “Слава Владичі й Владичиці!”² До того ж, коли на Капітолійських іграх Пальфурій Сура, якого Доміціан вигнав із сенату, вибором нагороду за красномовство і глядачі одногосно просили поновити його, не удостоїв їх навіть словом, а тільки через глашатая наказав їм замовкнути. 2. 3 такою ж зневагою розпочав офіційного листа від імені своїх прокураторів: “Владика й бог наш наказує вчинити так”. Тож згодом увійшло у звичку іменувати його саме так – як на письмі, так і в розмові. Власні статуї на Капітолії дозволяв ставити лише золоті та срібні, та й то лиш певної ваги. По цілому місту набудував стільки величезних воріт і арок, на яких були колісниці й інші тріумфальні відзнаки, що на одній хтось написав грецькою: “Досить”³. 3. Сімнадцять разів був консулом – як ніхто перед ним; сім з них, що були посередині – одне за одним; однак усі ці консульства були тільки титулами, оскільки жодне з них не довів до травневих календ, а всі завершував до січневих ід. Після двох тріумфів прийняв прізвисько Германіка і перейменував місяці вересень та жовтень за своїми прізвиськами Германік та Доміціан – у першому народився, а в другому очолив імперію.

14. Усім цим породив неймовірну ненависть до себе: тому й загинув від руки друзів та вільновідпущеників, і навіть його дружина була втаємничена у змову. Хоча вже давно знав рік, день і навіть годину своєї загибелі, та навіть здогадувався, як помре. Ще замолоду все провістили йому халдеї – навіть його батько привселюдно жартував над ним, коли Доміціан при обіді відмовлявся від грибів: мовляв, чи не знає своєї долі, що боїться чогось іншого, а не меча. 2. Саме тому завжди жив у страхові та неспокої, шаленіючи від найменшої підозри. Говорять, що едикт про вирубування виноградників не впровадив у силу через віршики, що поширилися в народі:
Як виноградника ти не гризи, а вина не буде, козле,
Вдосталь, щоб пити, поки в жертву тебе принесуть.

¹ В оригіналі – пухляк, подушка, на якій носили зображення богів на церемоніях.

² Див. Август, 53: Август ненавидів таке звертання.

³ Гра слів, яку перекласти неможливо: напис був грецькою, “arkei”, що співзвучне з латинським (та й українським) “арка” і означає “досить”.

3. Цей сам страх спонукав його, незважаючи на всю свою пристрасть до нагород, відмовитися від нової почесі, яку спеціально для нього вигдав сенат: було видано постанову, щоб при кожному його консульстві на чолі процесії лікторів та прислужників ішли обрані за жеребом римські вершники в святковому одязі¹ та з бойовими списками. 4. З часом, однак, наближалася година очікуваної небезпеки, кожен день загострював його побоювання: тому й оздобив стіни портиків, де зазвичай прогулювався, каменем-фенгітом², аби про всяк випадок бачити відображення того, що відбувається у нього за спиною. Допитував підсудних лише наодинці та по одному, тримаючи їх кайдани у своїх руках. А щоб переконати всіх близьких, що навіть з добрих міркувань не варто зважуватися на вбивство патрона, засудив до смертної кари Епафродита, свого власного писаря, бо вважав, що той власноруч допоміг Неронові загинути після втечі.

15. Врешті, Флавія Клемента, свого двоюрідного брата, раптово вбив за найменшою підозрою майже під кінець його консульства, незважаючи на те, що він був неймовірно лінивий і що сам Доміціан відкрито називав його малих синів своїми наступниками, перейменувавши одного Веспазіаном, а другого Доміціаном: саме це й пришвидшило його загибель. 2. Упродовж восьми місяців бачили надзвичайно багато блискавок, і це породжувало чимало різних чуток, так що врешті він вигукнув: “Та бий вже, кого хочеш”. Блискавка влучила в Капітолій, в храм роду Флавіїв, у палац на Палатині та навіть у його спальню. З підніжжя його тріумфальної статуї буря зірвала напис та пожбурила його до сусіднього пам’ятника. Дерево, що піднялося, коли Веспазіан ще не приступив до влади, знову раптово впало. Протягом всього свого правління кожного нового року звертався до Фортуни Пренестинської і щоразу діставав сприятливі пророцтва: останнього ж разу отримав не лише нещасливе, а навіть згадувалося у ньому про кров. 3. Якось наснилася йому Мінерва, – до неї ставився дуже побожно – наче вона вже виходить із свого святилища і більше не оберігатиме його, бо Юпітер обеззброїв її. Та найбільше враження справило на нього провіщення і доля астролога Асклетаріона. Хтось доповів, начебто він передбачає і розповідає про майбутнє – той не заперечував, і коли його запитали, як помре він сам, то відповів, що його невдовзі розірвуть собаки. Доміціан тут же наказав його вбити, а щоб довести хибність пророцтв, розпорядився

¹ Тобто в тогах, оздоблених пурпуровими смужками.

² Блискучий камінь, відомий під назвою “місячний” (гр. phengites = selenites), винайдений в Каппадокії під час правління Нерона.

поховати того, як годиться¹. Однак під час тілоспалення раптово налетіла буря, загасила вогонь і напівзгорілий труп розтягли собаки. Про це, разом з іншими буденними історіями, за обідом розповів імператорові мімічний актор Латин, що випадково проходив і побачив, що сталося.

16. Напередодні своєї загибелі відмовився їсти фрукти, що йому подали, наказавши відкласти їх на завтра, і додав: “Якщо лиш зможу їх спожити”, і звернувшись до ближніх, сказав, що Місяць наступного дня забагряниться кров’ю в сузір’ї Водоля і станеться щось таке, про що говоритимуть люди по цілому світові. А опівночі настільки був нажаханий, що аж зіскочив з ліжка. Відтак на ранок привели до нього віщуна з Германії: тлумачачи блискавки, він провістив зміну влади – Доміціан вислухав його і засудив до смертної кари. 2. Хвилюючись, роздряпав прища на чолі, так що бризнула кров – “Якби на цьому й скінчилося” – промовив. Тоді й запитав, котра година, і хоча була п’ята, якої боявся, йому зумисне сказали, що вже шоста. Зрадівши, та вірячи, що небезпека вже позаду, подався було приймати купель, але служник Партеній, що прислуговував у спальні, зупинив його, повідомивши, що хтось хоче негайно його бачити у невідкладній справі. Тоді розпустив усіх своїх слуг, увійшов у спальню, і там його й убили.

17. Про задум і проведення вбивства розповідають ось що. Змовники ще вагалися, коли і як здійснити задумане – чи коли купатиметься, чи коли обідатиме, і Стефан, управитель Доміцилли, який саме тоді перебував під слідством за присвоєння грошей, запропонував їм пораду й допомогу. Щоб уникнути підозри, ще за кілька днів до того обмотав ліву руку, наче вона в нього недужа, вовняною пов’язкою, а на призначену годину сховав у ній ножа. Тоді, вдаючи, що розкриває змову, дістав дозвіл увійти, і, подавши записку, вдарив Доміціана в пах, поки той у здивуванні читав. 2. Поранений ще намагався відбиватися, однак надбїг корнікулярій² Клодіан, а також Максим, вільновідпущеник Партена, і Сатур, декуріон охоронців спальні, та ще хтось із школи гладіаторів, і добили, нанісши ще сім ран. Свідком вбивства був хлопчина, що, як звичайно, прислуговував Ларам у спальні. Він також додає, що Доміціан, як тільки дістав перший удар, крикнув йому, щоб дістав кинджал з-під подушки і закликав служників, але при узогів’ї нічого не було, крім поножів, а двері

¹ Тобто спалити тіло, за звичаєм.

² Помічник центуріона.

виявилися зачинені. Тим часом імператор зчепився із Стефаном та повалив його на землю і боровся довший час, намагаючись то вирвати ножа, то видряпати очі закривавленими пальцями. 3. Тож убили його чотирнадцятого дня до жовтневих календ, на сорок п'ятому році життя, на п'ятнадцятому році панування¹. Труп його винесли гробарі та поховали на кладовищі для простолюдю. Згодом Філіда, його годувальниця, спалила тіло у своєму приміському помісті на Латинській дорозі, а рештки таємно перенесла в храм роду Флавіїв та змішала з прахом Юлії, доньки Тита, яку також виховувала.

18. Статуру мав досить високу, скромний вираз лица поєднувався з повним рум'янцем, очі були в нього великі, однак зір мав поганий. Загалом, був гарний та пристойний, особливо в юності, хіба що пальці на ногах мав дуже криві. Згодом зіпсувала його вигляд лисина, а також повний живіт і тонкі гомілки, що схудли через тривалу хворобу. 2. Настільки був переконаний, що скромний вираз лица сприяє йому, що якимось вихвалявся в сенаті: “Принаймні, досі ви не скаржилися на мій вигляд і характер”. Але дуже переймався своєю лисиною, приймаючи як особисту образу, коли хтось закидав це комусь іншому жартом чи у сварці; видав навіть на честь друга книжечку про догляд за волоссям, написавши у ній на втіху йому і собі так:

Що ж ти, не бачиш, який я могутній та ще й уродливий?²

Така ж доля спіткала й моє волосся, та я стійко терплю, що для моєї чуприни наступила старість ще замолоду. Будь певен: ніщо не є таким прекрасним та чудовим, і водночас таким коротковічним.

19. Не завдавав собі жодного труду: навіть не ходив пішки через місто, а в походах і строю рідко виступав на коні – частіше в лектиці. Не вправлявся у зброї, хоча захоплювався стрільбою з лука³. Багато хто був свідком, як він під час відпочинку в своєму помісті, що в Албані, зумисне вбивав сотні диких звірів, а деяких навіть так, що двома пострілами в голову ставив наче два роги. Часом наказував стояти неподалік хлопчині-прислужниці, виставивши перед собою долоню правої руки з розчепіреними пальцями, і він так влучно пускав стріли, що вони проходили поміж пальцями.

¹ 18 вересня 96 р.

² Іліада, XXI, 108. Пер. Бориса Тена.

³ Римляни не зараховували лук до збройних мистецтв.

20. На початку свого правління нехтував усіма вільними науками, проте не пошкодував коштів на відновлення бібліотек після пожежі¹ – вишукував усюди копії втрачених книг, посилав писарів до Александрії переписувати їх та звіряти. Ніколи не виявляв цікавості ані до історії чи поезії, ані до витонченості власного стилю. Нічого не читав, окрім спогадів та постанов Тиберія Цезаря; для листів, промов та едиктів послуговувався талантом інших. Проте мова його не була зовсім недолугою, часом вставляв навіть цікаві вислови, наприклад, сказав колись: “Хотів би я бути таким гарним, як Мецій собі здається”; побачивши чоловіка з рудим волоссям, пересипаним сивиною, назвав його “снігом, политим медом”.

21. Говорив, що доля правителів жажлива, бо навіть якщо вони й розкриють змову, то їм ніхто не повірить, поки їх не вб'ють. У вільну годину розважався грою в жеребки, навіть у будні та в ранковий час; купався посеред дня, снідав так багато, що на обід нічого більше не споживав, хіба лиш матіанське яблуко² та трішки вина із пляшечки. Влаштовував часті й розкішні бенкети, але закінчував їх рано: ніколи не затягував пиятику довше, ніж до заходу сонця, а після цього завжди прогулювався наодинці перед тим, як піти на спочинок.

22. Розпуста його не знала меж: постійні свої розваги, наче вправління, називав “змаганнями в ліжку”; були навіть чутки, що він власноруч вищипував у наложниць волосся та купався з найвувльгарнішими повіями. Коли брат пропонував йому одружитися із своєю донькою, ще дівчиною, вперто відмовлявся, посилаючись на заручини з Доміцією, однак звабив її одразу ж після того, як вона вийшла заміж, ще коли Тит був живий. А після смерті її батька і чоловіка палко кохав, та згодом спричинився до її смерті, примусивши позбутися плоду, зачатого від нього.

23. Його вбивство народ сприйняв байдуже, але воїни підняли шум, намагаючись проголосити його божественним, готувалися навіть до помсти, проте не знайшлося достойного вождя: сталося це дещо пізніше, коли врешті домоглися покарання головних зачинщиків убивства. Сенатори, навпаки, так втішилися, що поспішили до курії, і там вже не стримувалися наділяти померлого найганебнішою і найобразливішою лайкою: наказали негайно принести драбини і тут

¹ Бібліотеки у Римі постраждали під час пожежі у 80 р.

² Солодощі, приготовані за рецептом Матія, друга Августа, який написав книгу про кулінарію.

же позривати щити й картини, що зображали імператора, і розбити їх об землю в них на очах. Врешті, постановили стерти всі написи на його честь та знищити будь-які спогади про нього. 2. За кілька місяців до вбивства ворон прокричав на Капітолії: “Усе буде добре”, і деякі витлумачили це знамення так: “Не міг ворон із Тарпейської¹ скелі сказати, що є добре, тому й сказав, що буде добре”. Говорять, що Доміціанові наснилося, наче на спині в нього виріс золотий горб – і він не сумнівався, що це було певним знаком покращення і процвітання республіки після його смерті, як згодом і трапилося завдяки стриманості та поміркованості наступних правителів.

¹ Тарпейська скеля була на розі Капітолію.

Гай Светоній Транквілл

ЖИТТЄПИСИ ДВНАДЦЯТИ ЦЕЗАРІВ

Переклад з латинської

Переклав з латинської **Павло Содомора**
Відповідальний за випуск – **Олег Дук**
Редактор – **Маркіян Кульчицький**

Підписано до друку 17.11.11.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 16,27. Зам. № 425/4-01

Видавництво «Сполом»
79008 Україна, м. Львів, вул. Краківська, 9
Тел./ факс: (380-32) 297-55-47
e-mail: spolom@mail.lviv.ua
Свідоцтво держреєстру:
серія ДК, № 203 від 02.02.2005 р.

Друк ФОП Гуменецький М.В.
81630 Львівська обл., Миколаївський р-н,
с. Гонятичі, вул. Польова, 10
Свідоцтво держреєстру: № 083613 від 18.08.2008 р.

Гай Светоній Транквілл.

Життєписи дванадцяти цезарів / перекл. П. Содомори. – Львів : СПОЛОМ, 2012. – 280 с.

ISBN 978-966-665-616-5

У книзі відомого римського історика, Гая Светонія, подано життєписи дванадцяти Римських цезарів. Поряд із прикладами мужності, відваги та чесності читач стане свідком неймовірної жорстокості, розпусти, свавілля та жадібності – що, як не дивно, поєднувалися із високими моральними якостями: як в окремих особах, так і в римській культурі загалом. Чи нагадує це чимось сучасний світ – судити читачеві. Твір уперше перекладено українською.

УДК 94(37)
ББК 63.3(0)323
С 24

Знаменитий твір Светонія, одного з перших істориків, вперше перекладено українською, і тому вперше український читач матиме можливість поринути в суперечливий світ староримської давнини, що дала людству не тільки високі моральні та духовні цінності, але, як виявляється, й усе інше, що по той бік цих людських чеснот: адже поряд із прикладами мужності, відваги та чесності читач стане свідком неймовірної жорстокості, розпусти, свавілля та жадібності – що, як не дивно, раз по раз поєднувалися з високими моральними якостями – як в окремих особах, так і в римській культурі загалом.

Павло Содомора

